कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र M२७९ विषय वेदान्त

नाव. श्रीमद्भगवद्गीता (मुद्रित) श्रीधरी टिकासह

लेखक/लिपीकार ____________

पृष्ठ 104 काळ शके 1783 पूर्ण/~~अपूर्ण~~

अथसटीकाश्रीमद्भगवद्गीतामारभ्यते॰

कौरव
पांडव

श्रीगणेशायनमः श्रीनारायणजगद्गुरवेनमः शेषाशेषमुखव्याख्याचातुर्यंत्वेकवक्त्रतः दधानमद्भुतंवंदेपरमानंदमाधवम् १ श्रीमाध
वंप्रणम्योमाधवंविश्वेशमादरात् तद्भक्तियंत्रितःकुर्वेगीताव्याख्यांसुबोधिनीम् २ भाष्यकारमतंसम्यक्तद्व्याख्यातृगिरस्तथा यथा
मतिसमालोच्यगीताव्याख्यांसमारभे ३ गीताव्याख्यायतेयस्याःपाठमात्रप्रयत्नतः सेयंसुबोधिनीटीकासदाध्येयामनीषिभिः ४ इह
खलुसकललोकहितावतारःसकलवंदितचरणःपरमकारुणिकोभगवान्देवकीनंदनस्तत्वाज्ञानविजृंभितशोकमोहविभ्रंशितवि-

धृतराष्ट्रउवाच धर्मक्षेत्रेकुरुक्षेत्रेसमवेतायुयुत्सवः मामकाःपांडवाश्चैवकिमकुर्वतसंजय १ ॥

वेकतयानिजधर्मत्यागपरधर्माभिसंधिपरमर्जुनंधर्मज्ञानरहस्योपदेशप्लवेनतस्माच्छोकमोहसागरादुद्दधार तमेवभगवदुपदिष्टमर्थं
कृष्णद्वैपायनःसप्तभिःश्लोकशतैरुपनिबबंध तत्रचप्रायशःश्रीकृष्णमुखनिःसृतानेवश्लोकानलिखत् कांश्चित्तत्संगतयेस्वयं
व्यरचयत् यथोक्तंगीतामाहात्म्ये गीतासुगीताकर्तव्याकिमन्यैःशास्त्रविस्तरैः यास्वयंपद्मनाभस्यमुखपद्माद्विनिःसृतेति तत्रताव-
द्धर्मक्षेत्रइत्यादिनाविषीदन्निदमब्रवीदित्यंतेनग्रंथेनश्रीकृष्णार्जुनसंवादप्रस्तावायकथानिरूप्यते धर्मक्षेत्रइति भोसंजय धर्मभूमौकु
रुक्षेत्रेमत्पुत्राःपांडुपुत्राश्चयुयुत्सवः योद्धुमिच्छंतः समवेताः मिलिताः संतःकिंकृतवंतः १ ५ ५ ५ ॥

दृष्ट्वेति पांडवानामनीकं सैन्यं व्यूढं व्यूहरचनयाव्यवस्थितं दृष्ट्वाद्रोणाचार्यसमीपंगत्वाराजादुर्योधनोवक्ष्यमाणंवाक्यमुवाच २
तदेववाक्यमाह पश्यैतामित्यादिनवभिःश्लोकैः भोआचार्य पांडवानांविततांचमूंसेनांपश्य द्रुपदपुत्रेण धृष्टद्युम्नेनव्यूढांव्यूहरचन
याअधिष्ठिताम् ३ अत्रशूराइति अत्रास्यांचम्वां इषवोबाणाअस्यंतेक्षिप्यंतेएभिरितिइष्वासाः धनूंषि महांतइष्वासायेषांतेतथा भी
मार्जुनौतावदत्रातिप्रसिद्धौयोद्धारौताभ्यांसमाःशूराः शौर्येणक्षात्रधर्मेणउपेताःसंति तानेवनामभिर्निर्दिशति युयुधानःसात्यकिः

संजयउवाच दृष्ट्वातु पांडवानीकंव्यूढंदुर्योधनस्तदा आचार्यमुपसंगम्यराजावचनमब्रवीत् २ पश्यैतां
पांडुपुत्राणामाचार्यमहतींचमूम् व्यूढांद्रुपदपुत्रेणतवशिष्येणधीमता ३ अत्रशूरामहेष्वासाभीमार्जुनसमा
युधि युयुधानोविराटश्चद्रुपदश्चमहारथः ४ धृष्टकेतुश्चेकितानःकाशिराजश्चवीर्यवान् पुरुजित्कुंतिभोजश्चशै
ब्यश्चनरपुंगवः ५ युधामन्युश्चविक्रांतउत्तमौजाश्चवीर्यवान् सौभद्रोद्रौपदेयाश्चसर्वएवमहारथाः ६ ७

४ किंच धृष्टकेतुरिति चेकितानोनामैकोराजानरपुंगवःनरश्रेष्ठःशैब्यः ५ युधामन्युश्चेति विक्रांतोयुधामन्युर्नामैकःसौभद्रोऽभिमन्युः
द्रौपदेयाः द्रौपद्यांपंचभ्योयुधिष्ठिरादिभ्योजाताःप्रतिविंध्यादयःपंचमहारथादीनांलक्षणं एकोदशसहस्राणियोधयेद्यस्तुधन्विनां
शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्चमहारथइतिस्मृतः अमितान्योधयेद्यस्तुसंप्रोक्तोतिरथस्तुसः रथीत्वेकेनयोद्धास्यात्तन्न्यूनोर्धरथोमतइति ६ ७

अस्माकमिति निबोधबुध्यस्व नायकाः नेतारः संज्ञार्थंसम्यक्ज्ञानार्थमित्यर्थः ७ तानेवाह भवानिति द्वाभ्याम् भवान्द्रोणः समितिंसंग्रा मंजयतीतितथा सौमदत्तिः सोमदत्तस्यपुत्रोभूरिश्रवाः ८ अन्येचेति मदर्थेमत्प्रयोजनार्थंजीवितंत्यक्तुमध्यवसिताइत्यर्थः नाना- अनेकानिशस्त्राणिप्रहरणसाधनानियेषांते युद्धेविशारदानिपुणाइत्यर्थः ९ ततः किमित्यत आह अपर्याप्तमिति तत्तथाभूतैर्वी रैः युक्तमपि भीष्मेणाभिरक्षितमप्यस्माकंबलंसैन्यमपर्याप्तम् तैःसहयोद्धुमसमर्थंभाति इदंतु एतेषांपांडवानांबलं भीमेना

अस्माकंतुविशिष्टायेतान्निबोधद्विजोत्तम नायकाममसैन्यस्यसंज्ञार्थंतान्ब्रवीमिते ७ भवान्भीष्मश्च कर्णश्चकृपश्चसमितिंजयः अश्वत्थामाविकर्णश्चसौमदत्तिस्तथैवच ८ अन्येचबहवःशूरामदर्थेत्यक्तजीवि ताः नानाशस्त्रप्रहरणाःसर्वेयुद्धविशारदाः ९ अपर्याप्तंतदस्माकंबलंभीष्माभिरक्षितं पर्याप्तंत्विदमेतेषांबलं भीमाभिरक्षितम् १० अयनेषुचसर्वेषुयथाभागमवस्थिताः भीष्ममेवाभिरक्षंतुभवंतः सर्वएवहि ११

भिरक्षितंसत् पर्याप्तंसमर्थंभाति भीष्मस्योभयपक्षपातित्वादस्मद्बलंपांडवसैन्यंप्रत्यसमर्थम् भीमस्यैकपक्षपातित्वात् १० तस्मा- द्यद्भिर्वंवर्त्तितव्यमित्याह अयनेष्विति अयनेषुव्यूहप्रवेशमार्गेषु यथाभागंविभक्तांस्वांस्वांरणभूमिमपरित्यज्यावस्थिताः संतः सर्वेभीष्ममेवाभितोरक्षंतु यथान्यैर्युध्यमानः पृष्ठतः कैश्चिन्नहन्यतेतथारक्षंतु भीष्मबलेनैवास्माकंजीवितमितिभावः ११ ५

तदेवं बहुमानयुक्तं राज्ञो दुर्योधनस्य वाक्यं श्रुत्वा भीष्मः किं कृतवांस्तदाह तस्येति तस्य राज्ञः हर्षं संजनयन् कुर्वन् पितामहो भीष्म उच्चैः महांतं सिंहनादं कृत्वा शंखं दध्मौ वादितवान् १२ तदेवं सेनापतेर्भीष्मस्य युद्धोत्सवमालक्ष्य सर्वतो युद्धोत्सवः प्रवृत्त इत्याह तत इति पणवाः आनकाः गोमुखाश्च वाद्यविशेषाः सहसैव तत्क्षणमेवाभ्यहन्यंत वादिताः स च शंखादिशब्दस्तुमुलो महानभवत् १३ ततः पांडवसैन्ये प्रवृत्तं युद्धोत्सवमाह तत इति पंचभिः ततः कौरवसैन्यवाद्यकोलाहलानंतरं स्यंदने रथे स्थितौ संतौ कृष्णार्जुनौ दिव्यौ शंखौ प्रकर्षेण दध्मतुः वादयामासतुः १४ तदेव विभागेन दर्शयन्नाह पांचजन्यमिति पांचजन्यादीनि श्रीकृष्णादिशंखानां नामानि भीमं घोरं कर्म यस्य सः वृकवदुदरं यस्य स वृकोदरो महाशंखं पौंड्रं दध्माविति १५ अनंतविजयमिति नकुलः सुघोषं नाम शंखं दध्मौ सहदेवो मणिपुष्पकं १६ काश्यश्चेति काश्यः काशीराजः कथंभूतः परमः श्रेष्ठः इष्वासो धनुर्यस्य सः १७

तस्य संजनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् १२ ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः सहसैवाभ्यहन्यंत स शब्दस्तुमुलोऽभवत् १३ ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थितौ माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः १४ पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः १५ अनंतविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ १६ काश्यश्च परमेष्वासः शिखंडी च महारथः धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः १७

द्रुपदइति हेपृथिवीपते धृतराष्ट्र १८ सचशंखानांनादस्त्वदीयानांमहाभयंजनयामासेत्याह सघोषइति धार्तराष्ट्राणांत्वदीयानां हृदयानिविदारितवान् किंकुर्वन् नभश्चपृथिवींचैवतुमुलोव्यनुनादयन् प्रतिध्वनिभिरापूरयन् १९ तस्मिन्समयेश्रीकृष्णमर्जुनो विज्ञापयामासेत्याह अथेतिचतुर्भिः व्यवस्थितान्युद्धोद्योगेनस्थितान् कपिध्वजः अर्जुनः २० हृषीकेशमिति तदेववाक्यमाह

द्रुपदोद्रौपदेयाश्चसर्वशः पृथिवीपते सौभद्रश्चमहाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक्पृथक् १८ सघोषोधार्तराष्ट्राणांहृदयानिव्यदारयत् नभश्चपृथिवींचैवतुमुलोव्यनुनादयन् १९ अथव्यवस्थितान्दृष्ट्वाधार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः प्रवृत्तेशस्त्रसंपातेधनुरुद्यम्यपांडवः २० हृषीकेशंतदावाक्यमिदमाहमहीपते सेनयोरुभयोर्मध्येरथं स्थापयमेच्युत २१ यावदेतान्निरीक्षेऽहंयोद्धुकामानवस्थितान् कैर्मयासहयोद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे २२ योत्स्यमानानवेक्षेऽहंयएतेत्रसमागताः धार्तराष्ट्रस्यदुर्बुद्धेर्युद्धेप्रियचिकीर्षवः २३

सेनयोरिति २१ यावदेतानिति ननुत्वंयोद्धानतुयुद्धप्रेक्षकस्तत्राह कैरिति कैः सहमयायोद्धव्यम् २२ योत्स्यमानानिति धार्तराष्ट्रस्यदुर्योधनस्य प्रियंकर्तुमिच्छंतोयइहसमागतास्तान्यावत्द्रक्ष्यामि तावदुभयोः सेनयोर्मध्येमेरथंस्थापयेत्यन्वयः २३

ततः किंप्रवृत्तमित्यपेक्षायांसंजयउवाच एवमिति गुडाकानिद्रातस्याईशेनजितनिद्रेणार्जुनेनैवमुक्तःसन् हेभारत धृतराष्ट्र
सेनयोर्मध्येरथानामुत्तमंरथं हृषीकेशःस्थापितवान् २४ भीष्मद्रोणइति महीक्षितांपितामहद्रोणराज्ञांचप्रमुखतःसंमुखेरथं
स्थापयित्वा हेपार्थ एतान्कुरून्पश्येत्युवाच २५ ततः किंप्रवृत्तमित्यतआह पितॄन्पितृव्यादीनित्यर्थः पुत्रान्पौत्रानिति दुर्योधना
दीनांयेपुत्राःपौत्राश्चतानित्यर्थः सखीन्मित्राणि सुहृदःकृतोपकारांश्चापश्यत् २६ ततः किंकृतवानित्यतआह तानिति

संजयउवाच एवमुक्तोहृषीकेशोगुडाकेशेनभारत सेनयोरुभयोर्मध्येस्थापयित्वारथोत्तमम् २४ भीष्म
द्रोणप्रमुखतःसर्वेषांचमहीक्षिताम् उवाचपार्थपश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति २५ तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः
पितॄनथपितामहान् आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा श्वशुरान्सुहृदश्चैवसेनयोरुभयोरपि २६
तान्समीक्ष्यसकौंतेयःसर्वान्बंधूनवस्थितान् कृपयापरयाविष्टोविषीदन्निदमब्रवीत् २७ अर्जुनउवाच दृष्ट्वेमं
स्वजनंकृष्णयुयुत्सुंसमुपस्थितम् सीदंतिममगात्राणिमुखंचपरिशुष्यति २८

आविष्टोव्याप्तः विषीदन्विशेषेणसीदन्
अवसादंग्लानिंलभमानः २७ किमब्रवीदित्यपेक्षायामाह दृष्ट्वेममित्यादियावदध्यायसमाप्ति हेकृष्ण योद्धुमिच्छंतंपुरतःसम्यगव-
स्थितंइमंबंधुजनंदृष्ट्वामदीयानिगात्राणिकरचरणादीनिसीदंति विशीर्यंते किंच मुखंपरिसमंतात्शुष्यति निर्द्रवीभवति २८ ७

किंच वेपथुश्चेति वेपथुः कंपः रोमहर्षो रोमांचः स्रंसते निपतति परिदह्यते सर्वतः संतप्यते २९ अन्यच्च नचेति विपरीतानि निमि-
त्तानि अनिष्टसूचकानि शकुनानि पश्यामि ३० किंच नचेति स्वजनं आहवे युद्धे हत्वा श्रेयः फलं न पश्यामि विजयादिकं फलं किं न पश्य
सीति चेत्तत्राह नकांक्षइति ३१ एतदेव प्रपंचयति किंनइति द्वाभ्याम् यदर्थमस्माकं राज्यादिकमपेक्षितं त एते प्राणधनानि त्यक्त्वा त्याग

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते गांडीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते २९ नच शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः
निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ३० नच श्रेयोनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे नकांक्षे विजयं कृष्ण नच राज्यं
सुखानि च ३१ किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ३२ तइमेवस्थि
ता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ३३ मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबंधि
नस्तथा एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोपि मधुसूदन ३४ अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते निहत्य धार्तरा
ष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ३५

मंगीकृत्य युद्धार्थमवस्थिताः अतः किमस्माकं राज्यादिभिः कृत्यमित्यर्थः ३२ ३३ ३४ ननु यदि
कृपया त्वमेतान्न हंसि तर्हि त्वामेते राज्यलोभेन हनिष्यंत्येव अतस्त्वमेवैतान् हत्वा राज्यं भुंक्ष्व तत्राह एतानिति सार्द्धेन घ्नतोप्यस्मान् पा
तयतोपि एतान् त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोस्तत्प्राप्त्यर्थमप्यहं हंतुं नेच्छामि किं पुनर्महीमात्रप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ३५ ७ ७

ननुच अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारापहर्ताचषडेतेह्याततायिनइतिस्मरणात् अग्निदइत्यादिभिःषड्भिरपिहेतु
भिरेतेतावदाततायिनः आततायिनांचवधोयुक्तएव आततायिनमायांतंहन्यादेवाविचारयन् नाततायिवधेदोषोहंतुर्भवतिकश्चने
तिवचनात् तत्राह सार्द्धेन पापमिति आततायिनमायांतमित्यादिकमर्थशास्त्रंहि तच्च नहिंस्यात्सर्वभूतानीतिधर्मशास्त्रं एतस्मा
च्चदुर्बलंयथोक्तंयाज्ञवल्क्येन स्मृत्योर्विरोधेन्यायस्तुबलवान्व्यवहारतः अर्थशास्त्रात्तुबलवद्धर्मशास्त्रमितिस्थितिः तस्मादातता

पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः तस्मान्नार्हावयंहंतुंधार्तराष्ट्रान्स्वबांधवान् ३६ स्वजनंहिकथंहत्वा
सुखिनःस्याममाधव ३७ यद्यप्येतेनपश्यंतिलोभोपहतचेतसः कुलक्षयकृतंदोषंमित्रद्रोहेचपातकम् ३८
कथंनज्ञेयमस्माभिःपापादस्मान्निवर्तितुम् कुलक्षयकृतंदोषंप्रपश्यद्भिर्जनार्दन ३९

यिनामप्येतेषामाचार्यादीनांवधेऽस्माकंपापमेवभवेत् अन्याय्यत्वादधर्मत्वाच्चैतद्वधस्य ३६ नचेहसुखंस्यादित्याह स्वजनंहीति
३७ ननुतवैतेषामपिबंधुवधदोषेसमानेसति यथैवैतेबंधुवधदोषमंगीकृत्ययुद्धेप्रवर्तंते तथैवभवानपि प्रवर्ततां किमनेनविषा
देनेत्यतआह यद्यपीतिद्वाभ्याम् राज्यलोभेनोपहतंभ्रष्टविवेकंचेतोयेषांते एतेदुर्योधनादयोयद्यपिदोषंनपश्यंति तथाप्यस्मा
भिःदोषंप्रपश्यद्भिरस्मात्पापात् निवर्तितुंकथंनज्ञेयं निवृत्तावेवबुद्धिःकर्तव्येत्यर्थः ३८ ३९

तमेव दोषं दर्शयति कुलक्षयइति सनातनाःपरंपराप्राप्ताः उत अपि कृत्स्नं अवशिष्टं कुलं अधर्मोभिभवति व्याप्नोति ४० ततश्च अधर्मा
भिभवादिति ४१ एवंसति संकरइति एषांकुलघ्नानांपितरःप तंति हियस्मात् लुप्ताःपिंडोदकक्रियायेषांते ४२ उक्तंदोषमुपसंहरति
दोषैरितिद्वाभ्याम् उत्साद्यंतेलुप्यंते जातिधर्माःवर्णधर्माःकुलधर्माश्चचकारादाश्रमधर्मादयोपिगृह्यंते ४३ उत्सन्नेति उत्सन्नाःकु

कुलक्षयेप्रणश्यंतिकुलधर्माःसनातनाः धर्मेनष्टेकुलंकृत्स्नमधर्मोभिभवत्युत ४० अधर्माभिभवात्कृष्णप्रदु
ष्यंतिकुलस्त्रियः स्त्रीषुदुष्टासुवार्ष्णेयजायतेवर्णसंकरः ४१ संकरोनरकायैवकुलघ्नानांकुलस्यच पतंति
पितरोह्येषांलुप्तपिंडोदकक्रियाः ४२ दोषैरेतैःकुलघ्नानांवर्णसंकरकारकैः उत्साद्यंतेजातिधर्माःकुलध-
र्माश्चशाश्वताः ४३ उत्सन्नकुलधर्माणांमनुष्याणांजनार्दन नरकेनियतंवासोभवतीत्यनुशुश्रुम ४४ अ
होबतमहत्पापंकर्तुंव्यवसितावयम् यद्राज्यसुखलोभेनहंतुंस्वजनमुद्यताः ४५

लधर्मायेषामिति उत्सन्नजातिधर्मादीनामप्युपलक्षणम् अनुशुश्रुम श्रुतवंतोवयम् प्रायश्चित्तमकुर्वाणाःपापेषुनिरतानराः अ
पश्चात्तापिनः कष्टान्निरयान्यांति दारुणानित्यादिवचनेभ्यः ४४ बंधुवधाध्यवसायेनसंतप्यमानआह अहोइति स्वजनंहंतुमु
द्यताइति यत् एतन्महापातकंकर्तुमध्यवसायंकृतवंतोवयं अहोबतकष्टमित्यर्थः ४५ ७ ७ ७

एवंसंतप्तः सन् मृत्युमेवाशासानआह यदीति अकृतप्रतीकारं तूष्णीमुपविष्टंमांयदिहनिष्यंति तर्हितद्धननंममक्षेमतरमत्यंतंहि
तंभवेत् पापानिष्पत्तेः ४६ ततः किंवृत्तमित्यपेक्षायांसंजयउवाच एवमिति संख्ये संग्रामे रथोपस्थेरथस्योपरिउपाविशत् उपवि
वेश शोकेनसंविग्नंप्रकंपितंमानसंचित्तंयस्यसः ४७ इतिश्रीसुबोधिन्यांटीकायांश्रीधरस्वामिविरचितायांप्रथमोऽध्यायः १

यदिमामप्रतीकारमशस्त्रंशस्त्रपाणयः धार्तराष्ट्रारणेहन्युस्तन्मेक्षेमतरंभवेत् ४६ संजयउवाच एव
मुक्त्वार्जुनः संख्येरथोपस्थउपाविशत् विसृज्यसशरंचापंशोकसंविग्नमानसः ४७ इतिश्रीमद्भगवद्गी
तासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेअर्जुनविषादयोगोनामप्रथमोऽध्यायः १ ॥
संजयउवाच तंतथाकृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणं विषीदंतमिदंवाक्यमुवाचमधुसूदनः १ श्री
भगवानुवाच कुतस्त्वाकश्मलमिदंविषमेसमुपस्थितम् अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन २

ततः किंवृत्तमित्यपेक्षायांसंजयउवाच तंतथेति अश्रुभिः पूर्णेआकुलेईक्षणेयस्यतम् तथोक्तप्रकारेणविषीदंतमर्जुनंप्रतिम
धुसूदनः इदंवाक्यमुवाच १ तदेववाक्यमाह श्रीभगवानुवाच कुतइति कुतोहेतोः त्वाइतित्वाम् विषमेसंकटे इदंक
श्मलंसमुपस्थितम् अयंमोहः प्राप्तः यतआर्यैरसेवितम् अस्वर्ग्यमधर्म्यम् अयशस्करंच २ ७

तस्मात्क्लैब्यमिति हेपार्थक्लैब्यंकातर्यमास्मगमः नप्राप्नुहि यतस्त्वय्येतन्नोपपद्यते योग्यंनभवति क्षुद्रंतुच्छम् हृदयदौर्बल्यंकातर्यं
त्यक्त्वायुद्धायोत्तिष्ठ हेपरंतप शत्रुतापन ३ नाहंकातर्येणयुद्धादुपरतोऽस्मिकिंतु युद्धस्यान्याय्यत्वादित्यर्जुनउवाच कथमिति भी-
ष्मद्रोणौ पूजायामर्हौयोग्यौतौप्रतिकथमहंयोत्स्यामि तत्रापि इषुभिः यत्रवाचापि योत्स्यामीतिवक्तुमनुचितम् तत्रबाणैः कथंयोत्स्या
मीत्यर्थः हे अरिसूदन शत्रुसूदन ४ तर्हितवदेहयात्रापिनस्यादितिचेत्तत्राह गुरूनिति गुरून्द्रोणादीनहत्वा परलोकविरुद्धंगु-

क्लैब्यंमास्मगमः पार्थनैतत्त्वय्युपपद्यते क्षुद्रंहृदयदौर्बल्यंत्यक्त्वोत्तिष्ठपरंतप ३ अर्जुनउवाच कथंभीष्ममहंसंख्ये
द्रोणंचमधुसूदन इषुभिःप्रतियोत्स्यामिपूजार्हावरिसूदन ४ गुरूनहत्वाहिमहानुभावान्श्रेयोभोक्तुंभैक्ष्यमपी
हलोके हत्वार्थकामांस्तुगुरूनिहैव भुंजीयभोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ५

रुवधस्तमकृत्वा इहलोकेभिक्षान्नमपिभोक्तुंश्रेयः उ
चितम् विपक्षेतुनकेवलंपरत्रदुःखम् इहैवतुनरंकदुःखमनुभवेयमित्याह हत्वेति गुरून्हत्वा इहैवतुरुधिरेणप्रदिग्धान् प्रकर्षेणलिप्ता
न् अर्थकामात्मकान्भोगानहंभुंजीय अश्नीयां यद्वा अर्थकामानितिगुरूणांविशेषणं अर्थतृष्णाकुलत्वादेतेतावद्युद्धान्ननिवर्तेरन् तस्मा
देतद्वधःप्रसज्येतैवेत्यर्थः तथाचयुधिष्ठिरंप्रतिभीष्मेणोक्तं अर्थस्यपुरुषोदासोदासस्त्वर्थोनकस्यचित् इतिसत्यंमहाराजबद्धोऽस्म्यर्थेनकौरवै
रिति ५

किंच यद्यपि अधर्ममंगीकरिष्यामस्तथापि किमस्माकं जयः पराजयो वा भवेदिति न ज्ञायत इत्याह नचेति एतद्द्वयोर्मध्ये नोस्माकं
कतरत् किंनाम गरीयोऽधिकतरं भविष्यतीति न विद्मः तदेव द्वयं दर्शयति यद्वा एतान्वयं जयेम जेष्यामः यदि वा नोस्मानेते जयेयुः
जेष्यंतीति किं वास्माकं वा जयोऽपि फलतः पराजय एवेत्याह यानेव हत्वा जीवितुं नेच्छामस्त एवैते संमुखे अवस्थिताः ६ कार्पण्ये
ति तस्मात्कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः एतान् हत्वा कथं जीविष्याम इति कार्पण्यं दोषश्च स्वकुलक्षयकृतस्ताभ्यामुपहतोभिभूतः स्वभा-

नचैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ६
कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ७
नहि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणां अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ८

वः शौर्यादिलक्षणो यस्य सोहं त्वां पृच्छामि तथा धर्मे संमूढं चेतो यस्य सः युद्धं त्यक्त्वा भिक्षाटनमपि क्षत्रियस्य धर्मो वाऽधर्मो वेति संदिग्धचित्तः
सन्नित्यर्थः अतो मे यन्निश्चितं श्रेयो युक्तं स्यात्तद्ब्रूहि किंच तेऽहं शिष्यः शासनार्हः अतस्त्वां प्रपन्नं शरणागतं मां शाधि शिक्षय ७ त्वमेव विचा
र्य यद्युक्तं तत्कुर्विति चेत्तत्राह नहीति इंद्रियाणामुच्छोषणमतिशोषणकरं मदीयं शोकं यत्कर्मापनुद्यात् अपनयेत् तदहं न प्रपश्यामि यद्यपि
भूमौ निष्कंटकं समृद्धं राज्यं प्राप्स्यामि तथा सुरेंद्रत्वमपि यदि प्राप्स्यामि एवमभीष्टं तत्सर्वमवाप्यापि शोकापनोदनोपायं न प्रपश्यामीत्यन्वयः ८

एवमुक्त्वार्जुनः किं कृतवानित्यपेक्षायां संजय उवाच एवमिति स्पष्टार्थः ९ ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह तमुवाचेति प्रहसन्निव प्रसन्नमु
खः सन्नित्यर्थः १० देहात्मनोरविवेकादस्यैवं शोको भवतीति तद्विवेकप्रदर्शनार्थं श्रीभगवानुवाच अशोच्यानिति शोकस्याविषयभूतानेव
बंधूंस्त्वमन्वशोचः अनुशोचितवानसि दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितमित्यादिना तत्र कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थित-
मित्यादिना मया बोधितोऽपि पुनश्च प्रज्ञावतां पंडितानां वादान् शब्दान् कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यादीन् केवलं भाषसे न तु पंडितोऽसि यतः गता

संजय उवाच एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ९ तमुवाच हृषीकेशः
प्रहसन्निव भारत सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः १० श्रीभगवानुवाच अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावा
दांश्च भाषसे गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ११ न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः न चैव न भवि-
ष्यामः सर्वे वयमतः परम् १२

सून् गतप्राणान् बंधून् अगतासूंश्च जीवतोऽपि बंधुहीना एते कथं जीविष्यंतीति नानुशोचंति
११ अशोच्यत्वे हेतुमाह न त्वेवेति यथाहं परमेश्वरो जातु कदाचित् लीलाविग्रहस्याविर्भावे तिरोभावे पि नासमिति नैव अपि त्वा
समेवानादित्वात् न च त्वं नासीः नाभूः अपि त्वासीरेव इमे च जनाधिपाः नृपाः नासन्निति न अपि तु आसन्नेव मदंशत्वात् तथातः
परं इत ऊर्ध्वमपि न भविष्यामो न स्थास्याम इति च नैव अपि तु स्थास्याम एव जन्ममरणशून्यत्वादशोच्या इत्यर्थः १२

नन्वीश्वरस्यतत्त्वजन्मादिशून्यत्वंसत्यमेव जीवानांतुजन्ममरणेप्रसिद्धेतत्राह देहिनइति देहिनोदेहाभिमानिनोजीवस्ययथा
स्मिन्स्थूलदेहे कौमाराद्यवस्थादेहनिबंधनाएव नतुस्वतः पूर्वावस्थानाशेऽवस्थांतरोत्पत्तावपि सएवाहमितिप्रत्यभिज्ञानात्तथै
वतद्देहनाशे देहांतरप्राप्तिरपिलिंगदेहनिबंधना नतुतावदात्मनोनाशः जातमात्रस्यपूर्वसंस्कारेणस्तन्यादौप्रवृत्तिदर्शनादतो-
धीरः धीमान् तत्रतयोर्देहनाशोत्पत्त्योर्नमुह्यति आत्मैवमृतोजातश्चेतिनमन्यते १३ ननुगतानागतानहंनशोचामि किंतु तद्वियोगादि

देहिनोऽस्मिन्यथादेहेकौमारंयौवनंजरा तथादेहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्रनमुह्यति १३ मात्रास्पर्शास्तुकौंतेयशीतो
ष्णसुखदुःखदाः आगमापायिनोनित्यास्तांस्तितिक्षस्वभारत १५ यंहिनव्यथयंत्येतेपुरुषंपुरुषर्षभ समदुः
खसुखंधीरंसोमृतत्वायकल्पते १५

दुःखभाजमात्मानमेवेतिचेत्तत्राह मात्रास्पर्शाइति मीयंतेविषयाआभिरितिमात्राइं
द्रियवृत्तयःतासांस्पर्शाःविषयैःसंबंधाः तेशीतोष्णप्रदाभवंति तेत्वागमापायित्वादनित्याःअस्थिराःअतस्तांस्तितिक्षस्वसहस्व यथाज
लातपादिसंपर्कास्तत्कालकृताःस्वभावतः शीतादिप्रयच्छंति एवमिष्टसंयोगवियोगाअपिसुखदुःखादिप्रयच्छंति तेषांचास्थिरत्वात्सहनंतव
धीरस्योचितं नतुतन्निमित्तहर्षविषादपारवश्यमित्यर्थः १४ तत्प्रतीकारप्रयत्नादपितत्सहनमेवोचितं महाफलत्वादित्याह यमिति एतेमात्रास्प
र्शाः यंपुरुषंनव्यथयंति नाभिभवंति समेसुखदुःखेयस्यतं संतेरविक्षिप्यमाणोधर्मज्ञानद्वारामृतत्वायमोक्षायकल्पते योग्योभवति १५

ननु तथापि शीतोष्णादिकमतिदुःसहं कथं सोढव्यम् अत्यंतं तत्सहने च कदाचिदात्मनाशस्यापि संभवादित्याशंक्य तत्त्वविचारतः सर्वं सोढुं
शक्यमित्याशयेनाह नेति असतः अनात्मधर्मत्वादविद्यमानस्य शीतोष्णादेरात्मनि भावः सत्ता न विद्यते तथा सतः सत्स्वभावस्यात्म
नोऽभावो विनाशो न विद्यते एवमुभयोः सदसतोरंतो निर्णयो दृष्टः कैस्तत्त्वदर्शिभिर्वस्तुयाथात्म्यविद्भिः एवंभूतविवेकेन सहस्वेत्यर्थः
१६ तत्र सत्स्वभावमविनाशिवस्तु सामान्येनोक्तं विशेषतो दर्शयति अविनाशीति येन सर्वमिदं आगमापायिधर्मकं देहादिकं ततं-

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । उभयोरपि दृष्टोऽतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः १६ अविनाशि तु
तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति १७ अंतवंत इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरी
रिणः अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत १८

तत्साक्षित्वेन व्याप्तम् तत्तु आत्मस्वरूपम् अविनाशि विना-
शशून्यं विद्धि जानीहि तत्र हेतुमाह विनाशमिति १७ आगमापायिधर्मकं संदर्शयति अंतवंत इति अंतो नाशो विद्यते येषां ते
अंतवंतः नित्यस्य सर्वदैकरूपस्य शरीरिणः शरीरवतः अत एव अनाशिनः विनाशरहितस्याप्रमेयस्यापरिच्छिन्नस्यात्मन इमे
सुखदुःखादिधर्मका देहा उक्तास्तत्त्वदर्शिभिः यस्मादेवमात्मनो न विनाशः न च सुखदुःखादिसंबंधस्तस्मान्मोहजं शोकं त्य-
क्त्वा युध्यस्व स्वधर्ममत्याक्षीरित्यर्थः १८

तदेवंभीष्मादिमृत्युनिमित्तःशोकोनिवारितः यच्चात्मनोहंतृत्वनिमित्तंदुःखमुक्तम् एतान्नहंतुमिच्छामीत्यादिनातदपितद्
देवनिर्णीतमित्याह यएनमिति एनमात्मानंहननक्रियायांकर्मत्वंकर्तृत्वमपिनास्तीत्यर्थः तत्रहेतुः नायमिति १९ नहन्यतेइ
त्येतदेवषड्भावविकारशून्यत्वेनद्रढयति नजायतइति जन्मप्रतिषेधः नम्रियतेवेतिविनाशप्रतिषेधः वाशब्दोचार्थे नचायंभूत्वा
उत्यघभविताभवतिअस्तित्वंभजते किंतुप्रागेवस्वतःसद्रूपइति जन्मानंतरास्तित्वलक्षणद्वितीयविकारप्रतिषेधः तत्रहेतुः
यस्मादजः योहिजायतेसजन्मानंतरास्तित्वंभजते नतुयःस्वयमेवास्तिसभूयोप्यन्यदस्तित्वंभजतइत्यर्थः नित्यःसर्वदैकरूप

यएनंवेत्तिहंतारंयश्चैनंमन्यतेहतम् उभौतौनविजानीतोनायंहंतिनहन्यते १९ नजायतेम्रियतेवाकदाचि
न्नायंभूत्वाभविताावानभूयः अजोनित्यःशाश्वतोयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे २०

इतिवृद्धिप्रतिषेधः शाश्वतः शश्वद्भवतीत्यपक्षयप्रतिषेधः पुराणइति विपरिणामप्रतिषेधः पुराऽपिनवएव नतुपरिणामतोरूपां
तरंप्राप्यनवोभवतीत्यर्थः यद्वा नभवितेत्यस्यानुषंगंकृत्वाभूयोधिकंयथाभवतितथानभवितेति वृद्धिप्रतिषेधः अजोनित्यइतिचो
भयत्रत्वभावेहेतुरित्यपौनरुक्त्यम् तदेवंजायतेअस्तिवर्द्धते परिणमतेऽपक्षीयतेनश्यतीत्येवंयास्कादिभिःवेदवादिभिरुक्ताः
षड्भावविकारानिरस्ताः यदर्थमेतेविकारानिरस्तास्तंप्रस्तुतंविनाशाभावमुपसंहरति नहन्यतेहन्यमानेशरीरइति २०

अतएवहंतृत्वाभावोपिपूर्वोक्तः प्रसिद्धइत्याह वेदेति नित्यंवृद्धिशून्यं अव्ययंअपक्षयशून्यं अजमविनाशिनंच योवेदसपुरुषः कंहंति
कथंवाहंति एवंभूतस्यवधेसाधनाभावात् तथास्वयंप्रयोजकोभूत्वाऽन्येनकंघातयति नकथंचिदपीत्यर्थः अनेनमय्यपिप्रयोजकत्वा
त् दोषदृष्टिंमाकार्षीः इत्युक्तंभवति २१ नन्वात्मनोविनाशेपि तदीयशरीरनाशंपर्यालोच्यशोचामीतिचेत्तत्राह वासांसीति कर्मनिबंधन
भूतानां नूतनानांदेहानां अवश्यंभावित्वान्नजीर्णदेहनाशेशोकावकाशइत्यर्थः २२ कथंहंतीत्यनेनोक्तं वधसाधनाभावंदर्शयन्नवि-

वेदाविनाशिनंनित्यंयएनमजमव्ययम् कथंसपुरुषःपार्थकंघातयतिहंतिकम् २१ वासांसिजीर्णानियथाविहाय
नवानिगृह्णातिनरोऽपराणि तथाशरीराणिविहायजीर्णान्यन्यानिसंयातिनवानिदेही २२ नैनंछिंदंतिशस्त्राणिनैनं
दहतिपावकः नचैनंक्लेदयंत्यापोनशोषयतिमारुतः २३ अच्छेद्योयमदाह्योयमक्लेद्योशोष्यएवच नित्यःसर्वगतः
स्थाणुरचलोयंसनातनः २४

नाशित्वं आत्मनःस्फुटीकरोति नैनमिति आपोनैनंक्लेदयंति मृदुकरणेनशिथिलंनकुर्वंति २३
तत्रहेतूनाह अच्छेद्यइतिसार्द्धेन निरवयवत्वादच्छेद्योऽयमक्लेद्यश्च अमूर्तत्वाददाह्योद्रवत्वाभावादशोष्यइतिभावः इतश्चछेदा-
दियोग्योनभवति यतोनित्यः अविनाशी सर्वत्रगतः स्थाणुः स्थिरस्वभावः रूपांतरापत्तिशून्यः अचलः पूर्वरूपापरित्यागी सनातनः अ
नादिः २४

किंच अव्यक्तश्चक्षुराद्यविषयः अचिंत्यो मनसोऽप्यविषयः अविकार्यः कर्मेंद्रियाणामप्यगोचरइत्यर्थः उच्यतइति नित्यत्वादावभियु क्तोक्तिंप्रमाणयति उपसंहरति तस्मादिति २५ तदेवमात्मनोजन्मविनाशाभावान्नशोकःकार्यइत्युक्तम् इदानींदेहेनसहात्मनो जन्मतद्विनाशेनचविनाशमंगीकृत्यापिशोकोनकार्यइत्याह अथचेति अथचयद्यप्येनमात्मानंनित्यंसर्वदा तत्तद्देहेजातेजातंम

अव्यक्तोऽयमचिंत्योयमविकार्योऽयमुच्यते तस्मादेवंविदित्वैनंनानुशोचितुमर्हसि २५ अथचैनंनित्यजातं नित्यंवामन्यसेमृतम् तथापित्वंमहाबाहोनैनंशोचितुमर्हसि २६ जातस्यहिध्रुवोमृत्युर्ध्रुवंजन्ममृतस्यच तस्मा दपरिहार्येऽर्थेनत्वंशोचितुमर्हसि २७

न्यसे तथातत्तद्देहेमृतेमृतंमन्यसे पुण्यपापयोस्तत्फलभूतयोर्जन्म-मरणयोरात्मगामित्वात्तथापित्वंशोचितुंनार्हसि २६ कुतइत्यतआह जातस्येति हियस्माज्जातस्यस्वारंभककर्मक्षयेमृ त्युर्ध्रुवोनिश्चितः मृतस्यतत्तद्देहकृतेनकर्मणाजन्मापिध्रुवमेव तस्मादेवमपरिहार्येऽर्थेऽवश्यंभाविनिजन्ममरणलक्षणेऽ र्थे त्वंविद्वान् शोचितुंनार्हसि योग्योनभवसीत्यर्थः २७

किंच देहानांचस्वभावंपर्यालोच्य तदुपाधिकेआत्मनोजन्ममरणेचशोकोनकार्यइत्याह अव्यक्तादीनीति अव्यक्तंप्रधानंतदेवआदिः
उत्पत्तेः पूर्वरूपंयेषांतान्यव्यक्तादीनिभूतानि शरीराणिकारणात्मनापिस्थितानामेवोत्पत्तेः तथा व्यक्तंअभिव्यक्तंमध्यंजन्ममरणांतराल
स्थितिलक्षणंयेषां अव्यक्तेनिधनंलयोयेषांतानीमान्येवंभूतान्येवतत्र तेषुकापरिदेवना कः शोकनिमित्तोविलापः प्रतिबुद्धस्यस्वप्नदृष्ट-
बंधुष्विवशोकोनयुज्यतइत्यर्थः २८ कुतस्तर्हिविद्वांसोऽपिलोकेशोचंति आत्माज्ञानादेवेत्याशयेनात्मनोदुर्विज्ञेयतामाह आश्चर्यवदिति

अव्यक्तादीनिभूतानिव्यक्तमध्यानिभारत अव्यक्तनिधनान्येवतत्रकापरिदेवना २८ आश्चर्यवत्पश्यतिकश्चिदे
नमाश्चर्यवद्वदतितथैवचान्यः आश्चर्यवच्चैनमन्यःशृणोतिश्रुत्वाऽप्येनंवेदनचैवकश्चित् २९ देहीनित्यमवध्योयं
देहेसर्वस्यभारत तस्मात्सर्वाणिभूतानिनत्वंशोचितुमर्हसि ३०

कश्चिदेनमात्मानंशास्त्राचार्योपदेशाभ्यांपश्यन्
आश्चर्यवत्पश्यति सर्वगतस्यनित्यज्ञानानंदस्वभावस्यात्मनोऽलौकिकत्वादैंद्रजालिकवद्घटमानंपश्यन्निवविस्मयेनपश्यति असं
भावनाभिभूतत्वात् तथा आश्चर्यवदन्योवदतिचशृणोतिचान्यः कश्चित्पुनः विपरीतभावनाभिभूतः श्रुत्वाऽपिनैववेद चशब्दा
दुक्त्वापिनसम्यग्वेदेतिद्रष्टव्यम् २९ तदेवंदुर्बोधमात्मतत्त्वंसंक्षेपेणोपदिशन् अशोच्यत्वमुपसंहरति देहीति ३० ७ ७

यच्चोक्तमर्जुनेन वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायत इति तदप्ययुक्तमित्याह स्वधर्ममिति आत्मनो नाशाभावादेवैतेषां हननेपि विकंपितुं नार्हसि किंच स्वधर्ममपि अवेक्ष्य विकंपितुं नार्हसीति संबंधः यच्चोक्तं नच श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहव इत्यादि तत्राह धर्म्यादिति धर्मादनपेतात् न्याय्याद्युद्धादन्यत् ३१ किंच महति श्रेयसि स्वयमेवोपगते सति कुतो विकंपस इत्याह यदृच्छयेति यदृच्छयाऽप्रार्थितमेवोपपन्नं प्राप्तमीदृशं युद्धं सुखिनः सभाग्या एव लभंते यतो निरावरणं स्वर्गद्वारमेवैतत् यद्वा य एवंविधं युद्धं लभंते त एव सुखिन इत्यर्थः

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ३१ यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभंते युद्धमीदृशम् ३२ अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ३३ अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यंति तेऽव्ययाम् संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ३४ भयाद्रणादुपरतं मंस्यंते त्वां महारथाः येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ३५ अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति तवाहिताः निंदंतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ३६ एतेन स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम इति यदुक्तं तन्निरस्तं भवति ३२ विपक्षे दोषमाह अथ चेत्त्वमिति ३३ किंच अकीर्तिमिति अव्ययां शाश्वतीं संभावितस्य बहुमानितस्याकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते अधिकतरा भवति ३४ किंच भयादिति येषां बहुगुणत्वेन त्वं पूर्वं संमतोऽभूस्त एव भयेन संग्रामात्त्वां निवृत्तं मन्येरन् ततश्च पूर्वं बहुमतो भूत्वा लाघवं यास्यसि ३५ किंच अवाच्येति अवाच्यान् वादान् वचनानर्हान् शब्दान् तवाहितास्त्वच्छत्रवो वदिष्यंति ३६

यच्चोक्तंनचैतद्विद्मः कतरन्नोगरीयोयद्वाजयेमयदिवानोजयेयुरितितत्राह हतोवेति पक्षद्वयेपितवलाभएवेत्यर्थः ३७ यद्यप्युक्तंपाप
मेवाश्रयेदस्मानिति तत्राह सुखदुःखइति सुखदुःखेसमेकृत्वा तथातयोःकारणभूतौ योलाभालाभावपि तयोरपिकारणभूतौ
जयाजयावपिसमौकृत्वा एतेषांसमत्वेकारणंहर्षविषादराहित्यंयुज्यस्वसन्नद्धोभव सुखाद्यभिलाषंहित्वास्वधर्मबुद्ध्यायुध्य
मानःपापंनप्राप्स्यसीत्यर्थः ३८ उपदिष्टंज्ञानयोगमुपसंहरन् तत्साधनंकर्मयोगंप्रस्तौति एषातइति सम्यक्ख्यायतेप्रका-

हतोवाप्राप्स्यसिस्वर्गंजित्वावाभोक्ष्यसेमहीम् तस्मादुत्तिष्ठकौंतेययुद्धायकृतनिश्चयः ३७ सुखदुःखेसमे
कृत्वालाभालाभौजयाजयौ ततोयुद्धाययुज्यस्वनैवंपापमवाप्स्यसि ३८ एषातेऽभिहितासांख्येबुद्धिर्यो
गेत्विमांशृणु बुद्ध्यायुक्तोययापार्थकर्मबंधंप्रहास्यसि ३९

श्यते आत्मतत्वमनयेतिसंख्यासम्यक्ज्ञानंतस्मि
न्प्रकाशमानमात्मतत्वंसांख्यं तस्मिन्करणीयाबुद्धिरेषा तवाभिहिता एवमभिहितायामपिसांख्यबुद्धौतवचेदात्मतत्वमपरो
क्षंनसंभवति तर्ह्यंतःकरणशुद्धिद्वाराऽत्मतत्वापरोक्षार्थंकर्मयोगेत्विमांबुद्धिंशृणु ययाबुद्ध्यायुक्तःपरमेश्वरार्पितकर्मयोगेन
शुद्धांतःकरणःसन् तत्प्रसादलब्धापरोक्षज्ञानेनकर्मात्मकंबंधंप्रकर्षेणप्रहास्यसि त्यक्ष्यसि ३९ ७ ७

ननुकृष्यादिवत् कर्मणांकदाचिद्विघ्नबाहुल्येन फलव्यभिचारान्मंत्राद्यंगवैगुण्येनच प्रत्यवायसंभवात् कुतः कर्मयोगेनकर्मबंध प्रहरणंतत्राह नेहेति इहनिष्कामकर्मयोगे अभिक्रमस्यप्रारंभस्यनाशोनिष्फलत्वंनास्ति प्रत्यवायश्चनविद्यते ईश्वरोद्देशे नैवविघ्नवैगुण्याद्यसंभवात् किंच अस्यधर्मस्यस्वल्पमपिउपक्रममात्रमपिकृतं महतोभयात् संसारात् त्रायते रक्षति न तुकाम्यकर्मवत् किंचिद्वैगुण्यादिनानैष्फल्यमस्येत्यर्थः ४० कुतइत्यपेक्षायामुभयोर्वैषम्यमाह व्यवसायेति इहईश्वरारा

नेहाभिक्रमनाशोऽस्तिप्रत्यवायोनविद्यते. स्वल्पमप्यस्यधर्मस्यत्रायतेमहतोभयात् ४० व्यवसायात्मि-
काबुद्धिरेकेहकुरुनंदन बहुशाखाह्यनंताश्चबुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ४१

धनलक्षणेकर्मयोगे व्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्त्यैवध्रुवंतरिष्यामीतिनिश्चयात्मिकाएकैवैकनिष्ठैवबुद्धिर्भवति अव्यवसा यिनांतु बहिर्मुखानांकामिनांकामानामानंत्यात् अनंताः तत्रापि कर्मगुणफलादिभेदात् बहुशाखाश्चबुद्धयोभवंति ईश्व राराधनार्थंहिनित्यंनैमित्तिकंकर्म किंचिदंगवैगुण्येनापि ननश्यति तथाशक्नुयात्तथाकुर्यादितिहितद्विधीयते नचवैगुण्यम् ईश्वरोद्देशेनैववैगुण्योपरमात् नतुतथाकाम्यंकर्म अग्निहोत्रंजुहुयात् स्वर्गकामः दर्भेंद्रियकामोजुहुयात् अतोमहद्वै षम्यमितिभावः ४१

ननु कामिनोऽपि कष्टान्कामान्विहाय व्यवसायात्मिकामेव बुद्धिं किं न कुर्वंतीति तत्राह यामिमिति पुष्पितां विषलतावदापातरमणीयां प्रकृष्टां परमार्थफलपरामेव वदंति वाचं स्वर्गादिफलश्रुतिं ये तेषां तया वाचाऽपहृतचेतसां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न विधीयत इति तृतीयेनान्वयः किमिति तथा वदंति यतो विपश्चितो मूढाः तत्र हेतुः वेदे ये वादाः अर्थवादाः अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति अपाम सोमममृता अभूमेत्याद्याः तेष्वेव रताः प्रीताः अत एव अतः परमन्यदीश्वरतत्त्वं प्राप्यं नास्तीति वचनशीलाः ४२ अत एव कामात्मान

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविपश्चितः वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ४२ कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ४३ भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ४५

इति कामात्मानः कामाकुलचित्ताः अतः स्वर्ग एव परः पुरुषार्थो येषां ते जन्म च तत्र कर्माणि च तत्फलानि च प्रददातीति तथा ताम् भोगैश्वर्ययोर्गतिं प्राप्तिं प्रति साधनभूता ये क्रियाविशेषाः ते बहुला यस्यां तां प्रवदंतीत्यनुषंगः ४३ ततश्च भोगैश्वर्यप्रसक्तानामिति भोगैश्वर्ययोः प्रसक्तानां अभिनिविष्टानां तया पुष्पितया वाचाऽपहृतं आकृष्टं चेतो येषां तेषां समाधिः चित्तैकाग्र्यं परमेश्वरैकाभिमुखत्वं तस्मि-न्निश्चयात्मिका बुद्धिर्न विधीयते कर्मकर्तरि प्रयोगः नोत्पद्यत इत्यर्थः ४५ ७ ७ ७ ७

ननुचयदिस्वर्गादिकं परमंफलंनभवतितर्हि किमितिवेदैस्तत्साधनतयाकर्माणिविधीयंतेतत्राह त्रैगुण्यविषयाइति त्रिगुणात्मकाः सकामायेधिकारिणः तद्विषयास्तेषांकर्मफलसंबंधप्रतिपादकावेदाः त्वंतुनिस्त्रैगुण्योनिष्कामोभव तत्रोपायमाह निर्द्वंद्वःसुखदुःख शीतोष्णादियुगुलानि द्वंद्वानितद्रहितोभव तानिसहस्वेत्यर्थः कथमित्यत्राह नित्यसत्वस्थःसन् धैर्यमवलंब्येत्यर्थः तथानिर्योगक्षेमः अप्राप्तस्वीकारोयोगः प्राप्तपरिपालनंक्षेमंतद्रहितः आत्मवान्अप्रमत्तः नहिद्वंद्वाकुलस्ययोगक्षेमव्यापृतस्यप्रमादिनःत्रैगुण्यातिक्रमः

त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवार्जुन निर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान् ४५ यावानर्थउदपानेसर्वतः संप्लुतोदके तावान्सर्वेषुवेदेषुब्राह्मणस्यविजानतः ४६

संभवतीति ४५ ननुवेदोक्तनानाफलपरित्यागेननिष्कामतयाईश्वरा राधनविषयाव्यवसायात्मिकाबुद्धिस्तुकुबुद्धिरेवेत्याशंक्याह यावानिति उदकंपीयतेस्मिन्नित्युदपानंवापीकूपतडागादि तस्मिन्स्वल्पोदकेएकत्र कृत्स्नस्यार्थस्यासंभवात् तत्रतत्रपरिभ्रमणेनविभागशोयावान्स्नानपानादिरर्थःप्रयोजनंभवति तावान्सर्वोऽप्यर्थःसर्वतःसंप्लुतोदकेमहाह्रदे एकत्रैवयथाभवति एवंयावान्सर्वेषुवेदेषुतत्तत्कर्मफलरूपोऽर्थः तावान्सर्वोऽपिविजानतोव्यवसायात्मिकाबुद्धियुक्तस्यब्राह्मणस्यब्रह्मनिष्ठ स्यभवत्येव ब्रह्मानंदेक्षुद्रानंदानामंतर्भूतत्वात् एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः तस्मादियमेवसद्बुद्धिरित्यर्थः ४६

तर्हिसर्वकर्मफलानिपरमेश्वराराधनादेव भविष्यंतीत्यभिसंधायप्रवर्तेतइत्याशंक्यतन्निवारयन्नाह कर्मण्येवेति तेतवतत्त्वज्ञानार्थिनः
कर्मण्येवाधिकारः तत्फलेषु बंधहेतुष्वधिकारः कामोमास्तु ननुकर्मणिकृतेतत्फलंस्यादेव भोजनेकृतेतृप्तिवदित्याशंक्याह माकर्मफलहेतु
र्भूः कर्मफलंप्रवृत्तिहेतुर्यस्य तथाभूतोमाभूः कामितस्यैवस्वर्गादेर्नियोज्यविशेषणत्वेनफलत्वादकामितंफलंनस्यादितिभावः अतएवफलं
बंधकंभविष्यतीतिभयादकर्मणिकर्माकरणेऽपितवसंगोनिष्ठामास्तु ४७ किंतर्हियोगस्थइति योगःपरमेश्वरैकपरता तत्रस्थितःक-

कर्मण्येवाधिकारस्तेमाफलेषुकदाचन माकर्मफलहेतुर्भूर्मातेसंगोस्त्वकर्मणि ४७ योगस्थःकुरुकर्माणिसंगंत्य
क्त्वाधनंजय सिद्ध्यसिद्ध्योःसमोभूत्वासमत्वंयोगउच्यते ४८ दूरेणह्यवरंकर्मबुद्धियोगाद्धनंजय बुद्धौशरणम
न्विच्छकृपणाःफलहेतवः ४९

र्माणिकुरु तथासंगंकर्तृत्वाभिनिवेशंत्यक्त्वाकेवलमीश्वराश्रयेणैवकुरु तत्फलस्यज्ञानस्या
पिसिद्ध्यसिद्ध्योः समोभूत्वाकेवलमीश्वरार्पणेनैवकुरु यतएवंभूतंसमत्वमेवयोगउच्यतेसद्भिः चित्तसमाधानरूपत्वात् ४८ काम्यं
तुकर्मातिनिकृष्टमित्याह दूरेणेति बुद्ध्याव्यवसायात्मिकयाकृतःकर्मयोगोबुद्धियोगः बुद्धिसाधनभूतोवातस्मात्सकाशात् अन्यत्
काम्यंकर्मदूरेणावरम् अत्यंतमपकृष्टम् हियस्मादेवंतस्माद्बुद्धौज्ञानेशरणमाश्रयंकर्मयोगमन्विच्छ अनुतिष्ठ यद्वाबुद्धौशरणंत्रा
तारमीश्वरमाश्रयेत्यर्थः फलहेतवस्तुसकामानराःकृपणाःदीनाः योवाएतदक्षरमविदित्वागार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैतिसकृपणइतिश्रुतेः
४९

बुद्धियोगयुक्तस्तु श्रेष्ठ इत्याह बुद्धीति सुकृतं स्वर्गादिप्रापकं दुष्कृतं निरयप्रापकम् ते उभे इहैव जन्मनि परमेश्वरप्रसादेन
जहाति त्यजति तस्माद्योगाय तदर्थाय कर्मयोगाय युज्यस्व घटस्व यतः कर्मसु यत्कौशलं बंधकानामपि तेषामीश्वराराधने
न मोक्षपरत्वसंपादनं चातुर्यं स एव योगः ५० कर्मणां मोक्षसाधनत्वप्रकारमाह कर्मेति कर्मजं फलं त्यक्त्वा केवलमीश्वरारा-
धनार्थमेव कर्म कुर्वाणो मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मरूपेण बंधेन विनिर्मुक्ताः संतोऽनामयं सर्वोपद्रवरहितं विष्णोः पदं मो-

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ५० कर्मजं बुद्धियुक्ता-
हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छंत्यनामयम् ५१ यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरि-
ष्यति तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ५२

क्षाख्यं गच्छंति ५१ कदा तत्पदमहं प्राप्स्यामीत्यपेक्षायामाह य-
देति द्वाभ्याम् मोहो देहादिष्वात्मबुद्धिः तदेव कलिलं गहनं कलिलं गहनं विदुरित्यभिधानकोशस्मृतेः ततश्चायमर्थः एवं पर-
मेश्वराराधने क्रियमाणे यदा तत्प्रसादेन तव बुद्धिः देहाभिमानलक्षणं मोहमयं गहनं दुर्गं विशेषेणातितरिष्यति तदा श्रोतव्य-
स्य श्रुतस्यार्थस्य च निर्वेदं वैराग्यं गंतासि प्राप्स्यसि तयोरनुपादेयत्वेन जिज्ञासां न करिष्यसीत्यर्थः ५२ ५ ५

ततश्च श्रुतीति श्रुतिभिः नानालौकिकवैदिकार्थश्रवणैः विप्रतिपन्नाइतःपूर्वंविक्षिप्तासती तवबुद्धिर्यदासमाधौस्थास्यतीति स माधीयतेचित्तमस्मिन्नितिसमाधिः परमेश्वरः तस्मिन्निश्चलाविक्षेपव्याप्तिविषयांतरैरनाकृष्टा तएवाचला अभ्यासपटुत्वेनतत्रै वस्थिरालयव्याप्तिः सती तदायोगंयोगफलंतत्वज्ञानमवाप्स्यसि ५३ पूर्वश्लोकोक्तस्यात्मतत्वज्ञस्यलक्षणंजिज्ञासुरर्जुनउवाच स्थितप्रज्ञस्येति स्वाभाविकेसमाधौस्थितस्यातएवस्थितानिश्चलाप्रज्ञाबुद्धिर्यस्यतस्यकाभाषा भाष्यतेऽनयेतिभाषालक्षणमितिया

श्रुतिविप्रतिपन्नातेयदास्थास्यतिनिश्चला समाधावचलाबुद्धिस्तदायोगमवाप्स्यसि ५३ अर्जुनउवाच
स्थितप्रज्ञस्यकाभाषासमाधिस्थस्यकेशव स्थितधीःकिंप्रभाषेतकिमासीतव्रजेतकिम् ५४ श्रीभगवानुवाच
प्रजहातियदाकामान्सर्वान्पार्थमनोगतान् आत्मन्येवात्मनातुष्टःस्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ५५

वत् केनलक्षणेनस्थितप्रज्ञ उच्यतइत्यर्थः तथास्थितधीःकथंभाषणमासनंव्रजनंचकुर्यादित्यर्थः ५४ अत्रचयानिसाधकस्यज्ञानसाधनानितान्येवस्वाभावि कानिसिद्धस्यलक्षणानि अतःसिद्धस्यलक्षणानिकथयन्नेवांतरंगानिज्ञानसाधनान्याह यावदध्यायसमाप्ति तत्रप्रथमप्रश्नोत्तरं प्रजहातीतिद्वाभ्यां श्रीभगवानुवाच मनसिस्थितान्कामान् यदाप्रकर्षेणजहाति त्यागेहेतुः आत्मन्येवस्वस्मिन्नेवपरमानंदरू पे आत्मनास्वयमेवतुष्टइति आत्मारामःसन् यदाक्षुद्रविषयाभिलाषान्त्यजति तदातेनलक्षणेनमुनिःस्थितप्रज्ञइत्युच्यतइत्यर्थः ५५

किंच दुःखेष्विति दुःखेषुप्राप्तेष्वपि अनुद्विग्नमक्षुभितंमनोयस्यसः सुखेषुविगतास्पृहायस्यसः तत्रहेतुः वीताअपगतारागभयक्रो
धायस्मात् तत्ररागःप्रीतिः समुनिः स्थितधीःस्थितप्रज्ञइत्युच्यते ५६ किंच कथंप्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाह यइति यःसर्वत्रपुत्रादिष्व
पि अनभिस्नेहः स्नेहशून्यः अतएवबाधितानुवृत्यातत्तच्छुभमनुकूलंप्राप्यनाभिनंदति नप्रशंसति अशुभंप्रतिकूलंप्राप्यनद्वेष्टि

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषुविगतस्पृहः वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ५६ यःसर्वत्रानभि
स्नेहस्तत्तत्प्राप्यशुभाशुभम् नाभिनंदतिनद्वेष्टि तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ५७ यदासंहरतेचायंकूर्मोऽ
गानीवसर्वशः इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ५८

ननिंदति किंतु केवलमुदासीनएवभाषते तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठितेत्यर्थः ५७ किंचयदेति यदाचायंयोगीइंद्रियार्थेभ्यःशब्दादिभ्यःसकाशादिंद्रि
याणि संहरते प्रत्याहरति अनायासेनसंहारे दृष्टांतः अंगानिकरचरणादीनिकूर्मोयथास्वभावेनैवआकर्षति तद्वत् ५८

ननुनेंद्रियाणां विषयेषुप्रवृत्तिः स्थितप्रज्ञस्यलक्षणंभवितुमर्हति जडानामातुराणामुपवासपराणांचविषयेष्वप्रवृत्तेरविशेषात्तत्राह
विषयाइति इंद्रियैर्विषयाणामाहरणंग्रहणमाहारः निराहारस्येंद्रियैर्विषयग्रहणमकुर्वतोदेहिनोदेहाभिमानिनोऽज्ञस्यविषयाविनि
वर्तंते तदनुभवोनिवर्ततइत्यर्थः किंतु रसोरागोऽभिलाषस्तद्वर्जम् अभिलाषस्तुननिवर्ततइत्यर्थः रसोऽपिरागोऽपिपरंपरमात्मानं
दृष्ट्वाऽस्यस्थितप्रज्ञस्यस्वतोनिवर्ततेनश्यतीत्यर्थः यद्वा निराहारस्योपवासपरस्यविषयाःप्रायशोविनिवर्तंते क्षुधासंतप्तस्यशब्दस्पर्शा

विषयाविनिवर्तंतेनिराहारस्यदेहिनः रसवर्जंरसोऽप्यस्यपरंदृष्ट्वानिवर्तते ५९ यततोह्यपिकौंतेयपुरुष
स्यविपश्चितः इंद्रियाणिप्रमाथीनिहरंतिप्रसभंमनः ६० तानिसर्वाणिसंयम्ययुक्तआसीतमत्परः वशे
हियस्येंद्रियाणितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ६१

द्यपेक्षाभावात् परंतुरसवर्जम् रसापेक्षातु ननिवर्ततइत्यर्थः शेषंस-
मानम् ५९ इंद्रियसंयमंविनातुस्थितप्रज्ञतानसंभवति अतःसाधकावस्थायां तत्रमहान्प्रयत्नः कर्तव्यइत्याह यततोह्यपीति
द्वाभ्याम् यततः मोक्षेप्रयतमानस्यापि विपश्चितोविवेकिनोऽपिमनः इंद्रियाणिप्रसभंबलात् हरंति यतःप्रमाथीनिप्रमथनशी-
लानिप्रक्षोभकानि ६० यस्मादेवंतस्मात् तानीति युक्तोयोगीतानींद्रियाणिसंयम्यमत्परःसन्आसीत यस्यवशेवशवर्त्तीनिएते-
नकथमासीतेतिप्रश्नस्य वशीकृतेंद्रियःसन्आसीतेत्युत्तरमुक्तंभवति ६१

वाह्येंद्रियसंयमाभावे दोषमुक्त्वा मनःसंयमाभावे दोषमाह ध्यायत इति द्वाभ्याम् गुणबुद्ध्या विषयान् ध्यायतः पुरुषस्य तेषु संग आसक्तिर्भवति आसक्त्या च तेष्वधिकः कामो भवति कामाच्च केनचित्प्रतिहतात् क्रोधो भवति ६२ किंच क्रोधादिति क्रोधात्संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावः ततः शास्त्राचार्योपदिष्टार्थस्मृतेर्विभ्रमो विचलनं विभ्रंशः ततो बुद्धेश्चेतनाया विनाशः वृक्षादिष्विवाभिभवः ततः प्रणश्यति मृततुल्यो भवति ६३ नन्विंद्रियाणां विषयप्रवणस्वभावानां निरोद्धुमशक्यत्वात् अयं दोषो दुष्परिहर इति स्थितप्रज्ञत्वं कथं स्यादित्याशंक्याह रागेति द्वाभ्याम् रागद्वेषरहितैर्विगतदर्पैरिंद्रियैर्विषयांश्चरन्नुपभुंजानोऽपि प्रसादं शांतिं प्राप्नोति रागद्वेषराहित्यमेवाह आत्मनो मनसः वश्यैर्विधेयः वशवर्ती आत्मा मनो यस्येति अनेनैव कथं व्रजेत भुंजीतेत्यस्य चतुर्थप्रश्नस्य स्वाधीनेंद्रियैर्विषयानधिगच्छति इत्युत्तरमुक्तं भवति ६४ प्रसादे सति किं स्यादित्यत्राह प्रसाद इति प्रसादे सति सर्वदुःखनाशस्ततश्च प्रसन्नचेतसो बुद्धिः प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः ६५

ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ६२ क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ६३ रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिंद्रियैश्चरन् आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ६४ प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ६५

इंद्रियनिग्रहस्य स्थितप्रज्ञतासाधनत्वं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति नास्तीति अयुक्तस्यावशीकृतेंद्रियस्य नास्तिबुद्धिः शास्त्राचार्योपदेशा-
भ्यामात्मविषयाबुद्धिः प्रज्ञैवनोपपद्यते कुतस्तस्याः प्रतिष्ठावार्ताकुत इत्यत्राह नचायुक्तस्यभावना ध्यानं भावनयाहि बुद्धेरात्मनि प्रतिष्ठा
भवति साचायुक्तस्य यतो नास्ति नचाभावयत आत्मध्यानमकुर्वतः शांतिः आत्मनि चित्तोपरतिः अशांतस्य कुतः सुखं मोक्षानंद इत्यर्थः ६६
नास्तिबुद्धिरयुक्तस्येत्यत्र हेतुमाह इंद्रियेति इंद्रियाणामवशीकृतानां स्वैरं विषयेषु चरतां मध्ये यदेवैकमिंद्रियं मनोऽनुविधीयते अवशी

नास्तिबुद्धिरयुक्तस्य नचायुक्तस्य भावना नचाभावयतः शांतिरशांतस्य कुतः सुखम् ६६ इंद्रियाणां हि चरतां
यन्मनोऽनुविधीयते तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ६७ तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः इंद्रि
याणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६८

कृतं सदिंद्रियेण सह गच्छति तदेवैकमिंद्रियमस्य मनसः पुरुषस्य वा प्र-
ज्ञां हरति विषयविक्षिप्तां करोति किमुत वक्तव्यं बहूनि प्रज्ञां हरंतीति यथा प्रमत्तस्य कर्णधारस्य नावं वायुः समुद्रे सर्वतः परिभ्रामयति त
द्वत् इंद्रियसंयमस्य स्थितप्रज्ञत्वे साधनत्वं लक्षणत्वं प्रोक्तं उपसंहरति तस्मादिति प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः लक्षणत्वोपसंहारे तस्य प्रज्ञा प्रति
ष्ठिता ज्ञातव्येत्यर्थः महाबाहो इति संबोधयन् वैरिनिग्रहसमर्थस्य तवात्रापि सामर्थ्यं भवेदिति सूचयति ६८ ५ ७

ननुच कश्चिदपिमस्तइवदर्शनादिव्यापारशून्यः सर्वात्मनानिगृहीतेंद्रियोलोकेनदृश्यते अतोऽसंभावितमिदंलक्षणमित्याशंक्याह यानिशेति सर्वेषांभूतानांयानिशानिशेवनिशा आत्मनिष्ठा आत्माज्ञानध्वांतावृतमतीनांतस्यांदर्शनादिव्यवहाराभावात् तस्यामात्मनिष्ठायां संयमीनिगृहीतेंद्रियोजागर्ति प्रतिबुध्यते यस्यांतुविषयनिष्ठायांभूतानिजाग्रति प्रबुध्यंते सा आत्मतत्वंपश्यतोमुनेःनिशा तस्यांदर्शनादिव्यापारस्तस्यनास्तीत्यर्थः एतदुक्तंभवति यथादिवांधानामुलूकादीनांरात्रावेवदर्शनंनतुदिवसे एवंब्रह्मज्ञस्योन्मीलिताक्षस्या

यानिशासर्वभूतानांतस्यांजागर्तिसंयमी यस्यांजाग्रतिभूतानिसानिशापश्यतोमुनेः ६९ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रविशंतियद्वत् तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वेसशांतिमाप्नोतिनकामकामी ७० विहायकामान्यःसर्वान्पुमांश्चरतिनिःस्पृहः निर्ममोनिरहंकारःसशांतिमधिगच्छति ७१

पिब्रह्मण्येवदृष्टिर्नतुविषयेषु अतोनासंभावितमिदंलक्षणमिति ६९ ननुविषयेषुदृश्यमानेषुकथमसौतान्भुंक्तेइत्यपेक्षायामाह आपूर्यमाणमिति नानानदीभिरापूर्यमाणमपि अचलप्रतिष्ठंअनतिक्रांतमर्यादमेवसमुद्रंपुनरप्यन्या आपोयथाप्रविशंति तथाकामाविषयायंमुनिमंतर्दृष्टिंभोगैरविक्रियमाणमेवप्रारब्धकर्मभिराक्षिप्ताःसंतःप्रविशंति सशांतिंकैवल्यंप्राप्नोति नतुकामकामीभोगकामनाशीलः ७० यस्मादेवंतस्माद्विहायेति प्राप्तान्कामान्विहायत्यक्त्वाउपेक्ष्य अप्राप्तेषुचनिःस्पृहः यतोनिरहंकारः अतएवतद्भोगसाधनेषुनिर्ममःसन् अंतर्दृष्टिर्भूत्वायश्चरतिप्रारब्धवशेन भोगान्भुंक्ते यत्रक्वापिगच्छतिवा सशांतिमाप्नोति ७१

उक्तांज्ञाननिष्ठांस्तुवन्नुपसंहरति एषेति ब्राह्मीस्थितिः ब्रह्मज्ञाननिष्ठाएषाएवंविधा एनांपरमेश्वराराधनेनशुद्धांतःकरणःपुमान्प्राप्य
नमुह्यति पुनःसंसारमोहंनप्राप्नोति यतःअंतकालेमृत्युसमयेऽपिअस्यांक्षणमात्रमपिस्थित्वाब्रह्मणिनिर्वाणंलयमृच्छति प्राप्नोति किंपुनर्वक्त-
व्यंबाल्यमारभ्यस्थित्वाप्राप्नोतीति ७२ इतिश्रीमद्भगवद्गीतायांसुबोधिन्यांटीकायांद्वितीयोऽध्यायः २ शोकपंकनिमग्नंयःसांख्ययोगोपदेश
तःउज्जहारार्जुनंभक्तंसकृष्णःशरणंमम १ एवंतावदशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिनाप्रथमंमोक्षसाधनत्वेनदेहात्मविवेकबुद्धिरुक्ता त

एषाब्राह्मीस्थितिःपार्थनैनांप्राप्यविमुह्यति स्थित्वास्यामंतकालेऽपिब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ७२ इतिश्रीमद्भ
गवद्गीतासूपनिषत्सु सांख्ययोगोनामद्वितीयोऽध्यायः २ अर्जुनउवाच ज्यायसीचेत्कर्मणस्ते मताबुद्धि
र्जनार्दन तत्किंकर्मणिघोरेमांनियोजयसिकेशव १

दनंतरमेषातेऽभिहितासांख्ये बुद्धिर्योगेत्विमांशृणित्यादिनाकर्म-
चोक्तम् नचतयोर्गुणप्रधानभावःस्पष्टंदर्शितः तत्रबुद्धियुक्तस्यस्थितप्रज्ञस्यनिष्कामत्वनियतेंद्रियत्वनिरहंकारत्वाद्यभिधा-
नादेषाब्राह्मीस्थितिः पार्थेतिसप्रशंसमुपसंहाराच्च बुद्धिकर्मणोर्मध्येबुद्धेःश्रेष्ठ्यंभगवतोभिमतंमन्वानोऽर्जुनउवाच ज्यायसी-
चेदिति कर्मणःसकाशात्मोक्षांतरंगत्वेन बुद्धिर्ज्यायसी अधिकतराश्रेष्ठाचेत्तवसंमता तर्हिकिमर्थंतस्माद्युध्यस्वेति तस्मादुत्तिष्ठेति
च वारंवारंवदन्घोरेहिंसात्मकेकर्मणि मांनियोजयसि प्रवर्तयसि १ ७ ७ ७

ननु धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यतइत्यादिनाकर्मणोऽपिश्रेष्ठत्वमुक्तमेवेत्याशंक्याह व्यामिश्रेणेति क्वचित्कर्मप्रशंसा क्वचिज्ज्ञानप्र
शंसेत्येवंव्यामिश्रंसंदेहोत्पादकमिवयद्वाक्यंतेनमेबुद्धिंमतिमुभयत्र दोलायितांकुर्वन्मोहयसीव परमकारुणिकस्यतव मोहकत्वंनास्त्येव त
थापिभ्रांत्याममैवंभातीतीवशब्देनोक्तं अतउभयोर्मध्येयद्भद्रं तदेकंनिश्चित्यवदेति यद्वा इदमेवश्रेयःसाधनमितिनिश्चित्ययेनानुष्ठि
तेनश्रेयोमोक्षमाप्नुयांप्राप्स्यामितदेवैकंवदइत्यर्थः २ अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच लोकेस्मिन्निति अयमर्थः यदिमयापरस्परनिरपेक्षंमोक्षसाधनत्वेन कर्मज्ञा
नयोगरूपंनिष्ठाद्वयमुक्तंस्यात्तर्हितयोर्द्वयोर्मध्येयद्भद्रंतदेकंवदेतित्वदीयःप्रश्नःसंगच्छेत नतुमयातथोक्तं किंतु द्वाभ्यामेकैवब्रह्मनिष्ठोक्तागुणप्रधान

व्यामिश्रेणेववाक्येनबुद्धिंमोहयसीवमे तदेकंवदनिश्चित्ययेनश्रेयोऽहमाप्नुयाम् २ श्रीभगवानुवाच लोकेस्मिन्द्वि
विधानिष्ठापुराप्रोक्तामयानघ ज्ञानयोगेनसांख्यानांकर्मयोगेनयोगिनाम् ३ ॥ टीका॰ भूतयोस्तयोःस्वातंत्र्यानुपपत्तेः एकस्या

एवतुप्रकारभेदमात्रमधिकारिभेदेनोक्तमिति अस्मिन् शुद्धाशुद्धांतःकरणतयाद्विविधेलोके अधिकारिजने द्वौविधेप्रकारौयस्याःसा द्विविधानि
ष्ठामोक्षपरतापुरा पूर्वाध्यायेमयासर्वज्ञेनप्रोक्तास्पष्टमेवोक्ता प्रकारद्वयमेवनिर्दिशति सांख्यानांशुद्धांतःकरणानांज्ञानभूमिकामारूढानांज्ञान
परिपाकार्थंज्ञानयोगेनध्यानादिनानिष्ठाब्रह्मपरतोक्ता तानिसर्वाणिसंयम्ययुक्तआसीतमत्परइत्यादिनासांख्यभूमिकामारुरुक्षूणांतुअंतःक
रणशुद्धिद्वारातु तदारोहार्थं तदुपायभूतकर्मयोगाधिकारिणांयोगिनांकर्मयोगेननिष्ठोक्ता धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यत
इत्यादिना अतएवचित्तशुद्ध्यशुद्धिरूपावस्थाभेदेनैवद्विविधापिनिष्ठोक्ता एषातेऽभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृण्विति ३

अतः सम्यक् चित्तशुद्ध्या ज्ञानोत्पत्तिपर्यंतं वर्णाश्रमोचितानि कर्माणि कर्तव्यानि अन्यथा चित्तशुद्ध्यभावेन ज्ञानानुत्पत्तेरित्याह नकर्मणामिति कर्मणा-
मनारंभादननुष्ठानान्नैष्कर्म्यं ज्ञानं नाश्नुते नाप्नोति ननु च एवमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्संतः प्रव्रजंतीति संन्यासस्य मोक्षांगत्वश्रुतेः संन्यासादेव मोक्षो भवि-
ष्यतीति किं कर्मभिरित्याशंक्योक्तं नचेति नच चित्तशुद्धिं विना कृतात्संन्यसनादेव ज्ञानशून्यात्सिद्धिं मोक्षं समधिगच्छति नाप्नोति ४ कर्मणां च सन्या-
सस्तेषु नासक्तिमात्रं ननु स्वरूपेणाशक्यत्वादित्याह नहीति जातु कस्यांचिदवस्थायां क्षणमात्रमपि कश्चिदपि ज्ञानी वा ऽज्ञो वा ऽकर्मकृत् कर्माण्यकु-

नकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषो ऽश्नुते नचसंन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ४ नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृ-
त् कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ५ कर्मेंद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् इंद्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः
स उच्यते ६ यस्त्विंद्रियाणि मनसा नियम्यारभते ऽर्जुन कर्मेंद्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ७

र्वाणो न तिष्ठति तत्र हेतुः
प्रकृतिजैः स्वभावप्रभवैः रागद्वेषादिभिर्गुणैः सर्वो ऽपि जनः कर्म कार्यते कर्मणि प्रवर्त्यते अवशः अस्वतंत्रः सन् ५ अतो ऽज्ञं कर्मत्यागिनं निं-
दति कर्मेंद्रियाणीति वाक्पाण्यादीनि कर्मेंद्रियाण्यपि निगृह्य यो मनसा भगवद्ध्यानच्छलेनेंद्रियार्थान्विषयान्स्मरन्नास्ते अविशुद्धतया मनस
आत्मनि स्थैर्याभावात् स मिथ्याचारः कपटाचारः दांभिक उच्यत इत्यर्थः ६ एतद्विपरीतः कर्मकर्ता श्रेष्ठ इत्याह यस्त्विति ज्ञानेंद्रियाणि मनसा नि-
यम्य ईश्वरप्रवणानि कृत्वा कर्मेंद्रियैः कर्मरूपं योगमुपायमारभते अनुतिष्ठति असक्तः फलाभिलाषरहितः सन् स विशिष्यते विशिष्टो भवति चित्त
शुद्ध्या ज्ञानवान्भवतीत्यर्थः ७

यस्मादेवंतस्मान्नियतमिति नियतंनित्यंसंध्योपासनादिकर्मकुरु हियस्मात् अकर्मणः अकरणात्सकाशात् कर्मज्यायः अधिकतरं अन्यथाकर्मणः सर्वकर्मशून्यस्य तवशरीरनिर्वाहोऽपिनभवेत् ८ सांख्यास्तुसर्वमपिकर्मबंधकत्वान्नकार्यमित्याहुस्तन्निराकुर्वन्नाह यज्ञार्थादिति यज्ञोऽत्रविष्णुः यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेः तदाराधनार्थात्कर्मणोऽन्यत्रतदेकंविनायंलोकः कर्मबंधनः कर्मभिर्बध्यते नत्वीश्वराराधनार्थेन अतस्तदर्थंविष्णुप्रीत्यर्थंमुक्तसंगः निष्कामः सन् कर्मसम्यगाचर ९ प्रजापतिवचनादपिकर्मकर्तैवश्रेष्ठइत्याह सहयज्ञाइतिचतुर्भिः

नियतंकुरुकर्मत्वंकर्मज्यायोह्यकर्मणः शरीरयात्रापिचतेनप्रसिध्येदकर्मणः ८ यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्रलोकोऽयंकर्मबंधनः तदर्थंकर्मकौंतेयमुक्तसंगः समाचर ९ सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वापुरोवाचप्रजापतिः अनेनप्रसविष्यध्वमेषवोस्त्विष्टकामधुक् १० देवान्भावयतानेनतेदेवाभावयंतुवः परस्परंभावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ ११

यज्ञेनसहवर्ततइतिसहयज्ञाः यज्ञाधिकृताः ब्राह्मणाद्याः प्रजाः पुरासर्गादौ सृष्ट्वाब्रह्माइदमुवाच अनेनयज्ञेनप्रसविष्यध्वंप्रसूयध्वं प्रसवोवृद्धिः उत्तरोत्तराभिवृद्धिंलभध्वमित्यर्थः तत्रहेतुः एषयज्ञः वोयुष्माकंइष्टकामधुक् इष्टान्कामान्दोग्धीतितथा अभीष्टभोगप्रदोस्त्वित्यर्थः अत्रचयज्ञग्रहणमावश्यककर्मोपलक्षणार्थम् काम्यकर्मप्रशंसातुप्रकरणेऽसंगताऽपिसामान्यतोऽकर्मणः कर्मश्रेष्ठमित्येतदर्थमित्यदोषः १० कथमिष्टकामदोग्धायज्ञोभवेदित्यत्राह देवानिति अनेनयज्ञेनयूयंदेवान्भावयत हविर्भागैः संवर्धयत तेचदेवावोयुष्मान्संवर्धयंतु एवमन्योन्यंसंवर्द्धयंतोदेवाश्चयूयंचपरस्परंश्रेयः अभीष्टमर्थंप्राप्स्यथ ११

एतदेवस्पष्टीकुर्वन्नकर्माकरणेदोषमाह इष्टानिति यज्ञैर्भाविताःसंतोदेवाः वृष्ट्यादिद्वारेणवःयुष्मभ्यंभोगान् दास्यंतिहि अतोदेवैर्दत्तानन्नादीनेभ्योदेवेभ्यः पंचयज्ञादिभिरदत्वायोभुंक्तेसतुचोरएवज्ञेयः १२ अतश्चयजंतएवश्रेष्ठाः नेतरइत्याह यज्ञशिष्टाशिनइति वैश्वदेवादियज्ञावशिष्टंये ऽश्नंतिते पंचसूनाकृतैःसर्वैःकिल्बिषैर्मुच्यंते पंचसूनाश्चस्मृतावुक्ताः कंडनीपेषणीचुल्लीउद

इष्टान्भोगान्हिवोदेवादास्यंतेयज्ञभाविताः तैर्दत्तानप्रदायैभ्योयोभुंक्तेस्तेनएवसः १२ यज्ञशिष्टाशिनःसंतोमुच्यंते सर्वकिल्बिषैः भुंजतेतेत्वघंपापायेपचंत्यात्मकारणात् १३ अन्नाद्भवंतिभूतानिपर्जन्यादन्नसंभवः यज्ञाद्भवतिपर्जन्योयज्ञःकर्मसमुद्भवः १४

कुंभीचमार्जनी पंचसूनागृहस्थस्यताभिःस्वर्गंनविंदतीति येत्वात्मनोभोजनार्थमेवान्नंपचंति नतुवैश्वदेवाद्यर्थं तेपापाःदुराचाराः अघमेवभुंजते १३ जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपिकर्मकर्तव्यमित्याह अन्नादितित्रिभिः अन्नाच्छुक्रशोणितरूपेणपरिणतात्भूतान्युत्पद्यंते अन्नस्यचसंभवःपर्जन्यात्वृष्टेःसचपर्जन्योयज्ञाद्भवति सचयज्ञःकर्मसमुद्भवः कर्मणायजमानादिव्यापारेणसम्यक्निष्पद्यतइत्यर्थः अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाइतिस्मृतेः १४

तथा कर्मब्रह्मोद्भवमिति तच्च यजमानादिव्यापाररूपं कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्म वेदः तस्मात्प्रवृत्तं जानीहि तच्च ब्रह्म वेदाख्यं अक्षरात्परब्रह्मणः समुद्भूतं विद्धि अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति श्रुतेः यत एवमक्षरादेव यज्ञप्रवृत्तेरत्यंतं तस्याभिप्रेतो यज्ञः तस्मात्सर्वगतमप्यक्षरं ब्रह्म नित्यं सर्वदा यज्ञे प्रतिष्ठितम् यज्ञेनोपायभूतेन प्राप्यत इति यज्ञे प्रतिष्ठितमुच्यते उद्यमस्थास्पदा लक्ष्मीरितिवत् यद्वा यस्माज्जगच्चक्रमूलं कर्म तस्मात्सर्वगतं मंत्रार्थवादैः सर्वेषु सिद्धार्थप्रतिपादकेषु भूतानामाख्यानादिषु गतं

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् १५ एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः अघायुरिंद्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति १६

स्थितमपि वेदाख्यं ब्रह्म सर्वदा यज्ञे च तात्पर्यरूपेण प्रतिष्ठितम् अतो यज्ञादिकर्म कर्तव्यमित्यर्थः १५ यस्मादेवं परमेश्वरेणैव भूतानां पुरुषार्थसिद्ध्यै कर्मादिचक्रं प्रवर्तितम् तस्मात्तदकुर्वतो वृथैव जीवितमित्याह एवमिति परमेश्वरवाक्यभूताद्वेदाख्याद्ब्रह्मणः पुरुषाणां कर्मणि प्रवृत्तिः ततः कर्मनिष्पत्तिः ततः पर्जन्यः ततोऽन्नं ततो भूतानि भूतानां च पुनः तथैव कर्मणि प्रवृत्तिरित्येवं प्रवर्तितं चक्रं यो नानुवर्तयति नानुतिष्ठति स अघायुः अघं पापरूपं आयुर्यस्य सः यतः इंद्रियैर्विषयेष्वेवारमति नतु ईश्वराराधनार्थे कर्मणि अतो मोघं व्यर्थं स जीवति १६

तदेवंनकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यमित्यादिनाऽज्ञस्यांतःकरणशुध्यर्थंकर्मयोगमुक्त्वा ज्ञानिनःकर्मानुपयोगमाह यस्त्विति द्वाभ्याम् आत्मन्ये
वरतिःप्रीतिर्यस्य ततश्चात्मन्येव तृप्तःस्वानंदानुभवेननिर्वृतः अतएवात्मन्येवसंतुष्टोभोगापेक्षारहितोयस्तस्यकर्तव्यंनास्ति १७ तत्रहे
तुमाह नैवतस्येति कृतेनकर्मणातस्यार्थःपुण्यंनैवास्ति नचाकृतेनकश्चनकोऽपिप्रत्यवायोऽस्ति निरहंकारत्वेनविधिनिषेधातीतत्वात् तथा
पि तस्मात्तदेषांनप्रियं यदेतन्मनुष्याविदुरितिश्रुतेः मोक्षेदेवकृतविघ्नसंभवात् तत्परिहारार्थंकर्मभिर्देवाःसेव्याइत्याशंक्योक्तं सर्वभूतेषु-
ब्रह्मादिस्थावरांतेषु कश्चिदपिअर्थव्यपाश्रयःआश्रयएवव्यपाश्रयः अर्थेमोक्षेआश्रयणीयोऽस्यनास्तीत्यर्थःविघ्नाभावस्यश्रुत्यैवोक्तत्वात्

यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मतृप्तश्चमानवः आत्मन्येवचसंतुष्टस्तस्यकार्यंनविद्यते १७ नैवतस्यकृतेनार्थोनाकृतेनेहकश्चन न
वास्यसर्वभूतेषुकश्चिदर्थव्यपाश्रयः १८ तस्मादसक्तःसततंकार्यंकर्मसमाचर असक्तोह्याचरन्कर्मपरमाप्नोतिपूरुषः १९

तथाचश्रुतिः तस्यहनदेवाश्चनाभूत्याईशतेआत्माह्येषांसभवतीतिहनेत्यव्ययमप्यर्थे देवाअपितस्यात्मतत्वज्ञस्य अभूत्यैब्रह्मतापत्तिबंध-
नायनेशते नशक्नुवंतीतिश्रुतेरर्थः देवकृतास्तुविघ्नाःसम्यक्ज्ञानोत्पत्तेःप्रागेव यदेतद्ब्रह्ममनुष्याविदुस्तदेषांदेवानांनप्रियमितिब्रह्मज्ञानस्यै
वाप्रियत्वोक्त्यातत्रैवविघ्नकर्तृत्वस्यसूचितत्वात् १८ यस्मादेवंभूतस्यज्ञानिनएवकर्मानुपयोगोनान्यस्य तस्मात्त्वंकर्मकुर्वित्याह तस्मादिति अस
क्तःफलसंगरहितःसन् कार्यमवश्यकर्तव्यतयाविहितंनित्यनैमित्तिकंकर्मसम्यगाचर हियस्मात् असक्तःकर्माचरन्पुरुषःपरंमोक्षंचित्तशु
द्धिज्ञानद्वाराप्राप्नोति १९

अत्रसदाचारंप्रमाणयति कर्मणैवेति कर्मणैवशब्दसत्वाःसंतः संसिद्धिंसम्यक्ज्ञानंप्राप्ता इत्यर्थः यद्यपित्वंसम्यक्ज्ञानिनमेवात्मानंमन्य
से तथापिकर्माचरणंभद्रमेवेत्याह लोकसंग्रहमिति लोकस्यसंग्रहः स्वधर्मेप्रवर्तनं मयाकर्मणिकृते जनःसर्वोपिकरिष्यति अन्यथाज्ञानि
दृष्टांतेनाज्ञःकर्मत्यजन्पतेदित्येवंलोकरक्षणमपितावत्प्रयोजनंसंपश्यन् कर्मकर्तुमेवार्हसि नतुत्यक्तुमित्यर्थः २० कर्मकरणेलोकसंग्र
होयथास्यात्तथाह यदिति इतरःप्राकृतोजनोऽपितत्तदेवाचरति सश्रेष्ठोजनः कर्मशास्त्रंनिवृत्तिशास्त्रंवायत्प्रमाणंमन्यते तदेवलोकोऽप्यनु

कर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादयः लोकसंग्रहमेवापिसंपश्यन्कर्तुमर्हसि २० यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः स
यत्प्रमाणंकुरुतेलोकस्तदनुवर्तते २१ नमेपार्थास्तिकर्तव्यंत्रिषुलोकेषुकिंचन नानवाप्तमवाप्तव्यंवर्तएवचकर्मणि २२
यदिह्यहंनवर्तेयंजातुकर्मण्यतंद्रितः ममवर्त्मानुवर्तंतेमनुष्याःपार्थसर्वशः २३ उत्सीदेयुरिमेलोकानकुर्यांकर्मचेदहम् सं
करस्यचकर्तास्यामुपहन्यामिमाःप्रजाः २४

सरति २१ अत्रचाहमेवदृष्टांतइत्याहत्रिभिः नमेपार्थेति हेपार्थमेकर्तव्यंनास्ति यतस्त्रि
ष्वपिलोकेष्वप्राप्तंसत्प्राप्यंनास्ति तथापिकर्मण्यहंवर्तएव कर्मकरोम्येवेत्यर्थः २२ अकरणेलोकस्यनाशंदर्शयति यदीति जातुकदाचिदतंद्रितोऽनल
सःसन् यदिकर्मणिनवर्तेयं कर्मनानुष्ठेयं तर्हिममैववर्त्ममार्गंमनुष्याः अनुवर्तंते अनुवर्तेरन्नित्यर्थः २३ ततःकिमतआह उत्सीदेयुरिति उत्सी
देयुः कर्मलोपेननश्येयुः ततश्चयोवर्णसंकरोभवेत्तस्याप्यहमेवकर्तास्याम् भवेयम् एवमहमेवप्रजा उपहन्याम् मलिनीकुर्याम् २४

तस्मादात्मविदापिलोकसंग्रहार्थंतत्कृपयाकर्मकार्यमेवेत्युपसंहरति सक्ताइति कर्मणिसक्ताःअभिनिविष्टाः संतोऽज्ञाःयथाकर्मकुर्वंति अस-
क्तः सन् विद्वानपितथैवकुर्यात् लोकसंग्रहंकर्तुमिच्छुः २५ ननुकृपयातत्त्वज्ञानमेवोपदेष्टुंयुक्तंनेत्याह नेति अज्ञानांअतएवकर्मसंगि
नांकर्मसक्तानामकर्तात्मोपदेशेनबुद्धेर्भेदंअन्यथात्वंनजनयेत् कर्मणःसकाशात्बुद्धिचालनंनकुर्यात् अपितुजोषयेत् सेवयेत् जुषप्रीतिसेवनयोः
अज्ञान्कर्माणिकारयेत् कथंयुक्तः अवहितोभूत्वा स्वयंसमाचरन् बुद्धिचालनेकृतेसति कर्मसुश्रद्धानिवृत्तेर्ज्ञानस्यचानुत्पत्तेस्तेषामुभयभ्रं

सक्ताःकर्मण्यविद्वांसोयथाकुर्वंतिभारत कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् २५ नबुद्धिभेदंजनयेदज्ञानांकर्म
संगिनाम् जोषयेत्सर्वकर्माणिविद्वान्युक्तःसमाचरन् २६ प्रकृतेःक्रियमाणानिगुणैःकर्माणिसर्वशः अहंकारविमूढात्मा
कर्ताहमितिमन्यते २७ तत्त्ववित्तुमहाबाहोगुणकर्मविभागयोः गुणागुणेषुवर्ततइतिमत्वानसज्जते २८

शःस्यादितिभावः२६

ननुविदुषापिचेत्कर्मकर्तव्यंतर्हिविद्वदविदुषोः कोविशेषइत्याशंक्योभयोर्विशेषंदर्शयति प्रकृतेरिति द्वाभ्याम् प्रकृतेर्गुणैःकार्यैःदेहेंद्रियैःसर्वप्र
कारेणक्रियमाणानियानिकर्माणितान्यहमेवकर्ताकरोमीतिमन्यते तत्रहेतुःअहंकारेणइंद्रियादिष्वात्माध्यासेनविमूढआत्माबुद्धिर्यस्यसः २७
विद्वांस्तुनतथामन्यतइत्याह तत्त्वविदिति नाहंगुणात्मकइति गुणेभ्यःआत्मनोविभागः नमेकर्माणीति कर्मभ्योऽप्यात्मनोविभागः तयोर्गुणकर्मवि
भागयोर्यस्तत्त्वंवेत्तिसतुनसज्जते कर्तृत्वाभिनिवेशंनकरोति तत्रहेतुःगुणाइंद्रियाणिगुणेषुविषयेषुप्रवर्तंते नाहमितिमत्वा २८

नबुद्धिभेदं जनयेदित्युक्तमुपसंहरति प्रकृतेरिति यैः प्रकृतेर्गुणैः सत्वादिभिः संमूढाः संतो गुणेष्विंद्रियेषु तत्कर्मसु च सज्जंते वयं कुर्म इति ता
नकृत्स्नविदो मंदमतीन् कृत्स्नवित्सर्वज्ञो न विचालयेत् २९ तदेवं तत्वविदापि कर्म कर्तव्यं त्वं तु नाद्यापि तत्ववित् अतः कर्मैव कुर्वित्याह मयीति
सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य समर्प्याध्यात्मचेतसांतर्याम्यधीनोहं करोमीति दृष्ट्या निराशीर्निष्काम अत एव मत्फलसाधनं मदर्थमिदं क
र्मेत्येवं ममताशून्यश्च भूत्वा विगतज्वरः त्यक्तशोकश्च भूत्वा युध्यस्व ३० एवं कर्मानुष्ठाने गुणमाह येमेमतमिति मह्वाक्ये श्रद्धावंतः

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जंते गुणकर्मसु तानकृत्स्नविदो मंदान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् २९ मयि सर्वाणि कर्माणि सं
न्यस्याध्यात्मचेतसा निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ३० ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः श्रद्धावंतो
नसूयंतो मुच्यंते तेपि कर्मभिः ३१ ये त्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठंति मे मतम् सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ३२

अनसूयंतः दुःखात्मके कर्मणि प्रवर्तयतीति दोषदृष्टिमकुर्वंतश्च ये मे मदीयमिदं मतं अनुतिष्ठंति तेपि शनैः सम्यक्ज्ञानिवत् कर्मभिर्मु
च्यंते ३१ विपक्षे दोषमाह येत्विति ये तु मे मतं ईश्वरार्थं कर्म कर्तव्यमित्यनुशासनमभ्यसूयंतः द्विषंतः नानुतिष्ठंति तान् अचेतसः विवेक
शून्यान् अत एव सर्वस्मिन्कर्मणि ब्रह्मविषये यत् ज्ञानं तत्र विमूढान् नष्टान् विद्धि ३२ ७ ७ ७

ननु तर्हि महाफलत्वादिंद्रियाणि निगृह्य निष्कामाः संतः सर्वेपि स्वधर्ममेव किं नानुतिष्ठंति तत्राह सदृशमिति प्रकृतिः प्राचीनकर्मसंस्काराधीनस्व
भावः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः स्वभावस्य सदृशमनुरूपमेव गुणदोषज्ञानवानपि चेष्टते किंपुनर्वक्तव्यमज्ञश्चेष्टत इति तस्माद्भूतानि सर्वेपि प्रा
णिनः प्रकृतिं यांति अनुवर्तंते एवं सति इंद्रियनिग्रहः किं करिष्यति प्रकृतेर्बलिष्ठत्वादित्यर्थः ३३ नन्वेवं प्रकृत्यधीनैव चेत्पुरुषस्य प्रवृत्तिः तर्हि वि
धिनिषेधवैयर्थ्यं प्राप्तमित्याशंक्याह इंद्रियस्येति इंद्रियस्येंद्रियस्येति वीप्सायां प्रत्येकं सर्वेषामिंद्रियाणामित्युक्तं अर्थे स्वस्वविषये अनुकूले रा

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ३३ इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थे राग
द्वेषौ व्यवस्थितौ तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ३४

गः प्रतिकूले द्वेषश्चेत्येवं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ अवश्यंभा-
विनौ ततश्च तदनुरूपा प्रवृत्तिरिति भूतानां प्रकृतिः तथापि तयोर्वशवर्ती न भवेदिति शास्त्रेण नियम्यते हि यस्मात् अस्य मुमुक्षोस्तौ परि
पंथिनौ प्रतिपक्षौ अयं भावः विषयस्मरणादिना रागद्वेषावुत्पाद्यानवहितं पुरुषमनर्थेपि गंभीरस्रोत इव प्रकृतिर्बलात् प्रवर्तयति शास्त्रं
तु ततः प्रागेव विषयेषु रागद्वेषप्रतिबंधके परमेश्वरभजनादौ प्रवर्तयति गंभीरस्रोतःपातात्पूर्वमेव नावमाश्रित इव नानर्थं प्राप्नोतीति ३४

तदेवं स्वाभाविकीं पश्वादिसदृशीं प्रकृतिं त्यक्त्वा स्वधर्मे प्रवर्तितव्यमित्युक्तं तर्हि स्वधर्मस्य युद्धादेः दुःखरूपस्य यथावत्कर्तुमशक्यत्वात् परधर्मस्य च अहिंसादेः सुखकरत्वाद्धर्मत्वाविशेषाच्च तत्र प्रवर्तितुमिच्छंतं प्रत्याह श्रेयानिति किंचिदंगहीनोऽपि स्वधर्मः श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वनुष्ठितात् सर्वांगपूर्त्या कृतादपि परधर्मात् सकाशात् तत्र हेतुः स्वधर्मे युद्धादौ प्रवर्तमानस्य निधनं मरणमपि श्रेष्ठम् स्वर्गादिप्रापक-

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ३५ अर्जुन उवाच अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ३६ ५ ५

त्वात् परधर्मस्तु परस्य भयावहः निषिद्धत्वेन नरकप्रापकत्वात् ३५ तयोर्न वशमागच्छेदित्युक्तं तदेतदशक्यं मन्वानोऽर्जुन उवाच अथ केनेति वृष्णेर्वंशेऽवतीर्णो वार्ष्णेयः हे वार्ष्णेय अनर्थरूपं पापं कर्तुमनिच्छन्नपि केन प्रयुक्तः प्रेरितोऽयं पुरुषः पापं चरति कामक्रोधौ विवेकबलेन निरुंधतोऽपि पुरुषस्य पुनः पापे प्रवृत्तिदर्शनादन्योऽपि तयोर्मूलभूतः कश्चित्प्रवर्तको भवेदिति संभावनायां प्रश्नः ३६ ५ ५

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच कामएषइति यस्त्वयापृष्टोहेतुःएषःकामएव ननुक्रोधोऽपिपूर्वंत्वयोक्तइंद्रियस्येंद्रियस्येत्यत्र सत्यम्
नासौततःपृथक् किंतु क्रोधोप्येषएव कामएव केनचित्प्रतिहतः क्रोधात्मनापरिणमते ततःपूर्वंपृथक्त्वेनोक्तोऽपिक्रोधः कामज
एवइत्यभिप्रायेण कामेनैकीकृत्योच्यते रजोगुणात्समुद्भवतीतितथा अनेनसत्ववृध्यारजसि क्षयंनीतेसति कामोऽपिक्षीयतइतिसू
चितम् एनंकामंइहमोक्षमार्गेवैरिणंविद्धि अयंचवक्ष्यमाणक्रमेण हंतव्यएव यतोनासौदानेनसंधातुंशक्यतइत्याह महाशनःमह

श्रीभगवानुवाच कामएषक्रोधएषरजोगुणसमुद्भवः महाशनोमहापाप्माविद्ध्येनमिहवैरिणम् ३७ धूमेनाव्रियते
वन्हिर्यथादर्शोमलेनच यथोल्बेनावृतोगर्भस्तथातेनेदमावृतम् ३८ आवृतंज्ञानमेतेनज्ञानिनोनित्यवैरिणा काम
रूपेणकौंतेयदुःपूरेणानलेनच ३९

दशनंयस्य दुःपूरइत्यर्थः नचसाम्नासंधातुंशक्यः यतोमहापाप्माअत्युग्रः ३७ कामस्यवै
रित्वंदर्शयति धूमेनेति यथाधूमेनसहजेन वन्हिराव्रियते आच्छाद्यते यथाचादर्शोमलेनागंतुकेन यथाचउल्बेनगर्भवेष्टनचर्मणागर्भः
सर्वतोनिरुध्यावृतः तथाप्रकारत्रयेणापितेनकामेनावृतमिदम् ३८ इदंशब्दनिर्दिष्टंदर्शयन्वैरित्वंस्फुटयति आवृतमिति इदंतुविवेक
ज्ञानमेतेनावृतम् अज्ञस्यखलुभोगसमयेकामःसुखहेतुरेवपरिणामेतुवैरितांप्रपद्यते ज्ञानिनःपुनःतत्कालमप्यनर्थानुसंधानाद्दुः
खहेतुरेवेतिनित्यवैरिणेत्युक्तम् किंच विषयैःपूर्यमाणोपिदुःपूरः अपूर्यमाणःशोकसंतापहेतुत्वादनलतुल्यःअनेनसर्वात्मनानित्यवैरि
त्वमुक्तं३९

इदानीं तस्याधिष्ठानं कथयन् जयोपायमाह इंद्रियाणीति द्वाभ्याम् विषयदर्शनश्रवणादिभिः संकल्पेनाध्यवसायेन च कामस्याविर्भावादिंद्रियाणि च मनश्च बुद्धिश्चास्याधिष्ठानमुच्यते एतैरिंद्रियादिभिर्दर्शनादिव्यापारवद्भिराश्रयभूतैर्विवेकज्ञानमावृत्य देहिनं विमोहयति ४० यस्मादेवं तस्मात्त्वमिति आदौ विमोहात्पूर्वमेव इंद्रियाणि मनोबुद्धिं च नियम्य पापरूपमेनं कामं हि स्फुटं प्रजहि घातय यद्वा प्रजहि परित्यज ज्ञानमात्मविषयं विज्ञानं शास्त्रीयं तयोर्नाशकम् यद्वा ज्ञानं शास्त्राचार्योपदेशजम् विज्ञानं निदिध्यासजम् विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेति श्रुतेः ४१ अथात्र प्रसन्नतया

इंद्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ४० तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ४१ इंद्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेभ्यः परं मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ४२

चित्तप्रणिधानेन इंद्रियाणि नियंतुं शक्यंते तदात्मस्वरूपं देहादिभ्यो विविच्य दर्शयति इंद्रियाणीति इंद्रियाणि देहादिभ्यो ग्राह्येभ्यः पराणि श्रेष्ठान्याहुः सूक्ष्मत्वात्प्रकाशकत्वाच्च अत एव तद्व्यतिरिक्तत्वमप्यर्थादुक्तं भवति इंद्रियेभ्यश्च संकल्पात्मकं मनः परम् तत्प्रवर्तकत्वात् मनसस्तु बुद्धिर्निश्चयात्मिका परा निश्चयपूर्वकत्वात्संकल्पस्य यस्तु बुद्धेः परतः तत्साक्षित्वेनावस्थितः सर्वांतरः स आत्मा विमोहयति देहिनमिति देहिशब्दोक्त आत्मा स इति परामृश्यते ४२ ७ ७

उपसंहरति एवमिति बुद्धेरेवविषयेंद्रियादिजन्याः कामादिविक्रियाः आत्मातुनिर्विकारस्तत्साक्षीत्येवंबुद्धेः परमात्मानंबुध्वा आत्मनाएवं भूतनिश्चयात्मिकयाबुद्ध्यात्मानंमनः संस्तभ्यनिश्चलंकृत्वा कामरूपंशत्रुंजहि मारय दुरासदंदुःखेनासादनीयंदुर्विज्ञेयगतिमित्यर्थः ४३ इतिसुबोधिन्यांटीकायांतृतीयोऽध्यायः ३ स्वधर्मेणयमाराध्यभक्त्यामुक्तिमितानराः तंकृष्णंपरमानंदंतोषयेत्सर्वकर्मभिः १ एवंतावदध्यायद्वयेन कर्मयोगोपायो ज्ञानयोगोपायोमोक्षसाधनत्वेनउक्तः तमेवब्रह्मार्पणादिगुणविधानेन तत्त्वंपदार्थविवेकादिनाचप्रपंचयिष्य-

एवंबुद्धेःपरंबुध्वासंस्तभ्यात्मानमात्मना जहिशत्रुंमहाबाहोकामरूपंदुरासदम् ४३ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेकर्मयोगोनामतृतीयोऽध्यायः ३ श्रीभगवानुवाच इमंविवस्वतेयोगंप्रोक्तवानहमव्ययम् विवस्वान्मनवेप्राहमनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् १ एवंपरंपराप्राप्तमिमंराजर्षयोविदुः सकालेनेहमहतायोगोनष्टःपरंतप २

न्प्रथमंतावत्परंपराप्राप्तत्वेनस्तुवन्श्रीभगवानुवाच इममितित्रिभिः अव्ययफलत्वादव्ययम् इमंयोगंपुराहंविवस्वते आदित्यायकथितवान् सचस्वपुत्रायमनवेश्राद्धदेवायप्राह सचमनुःस्वपुत्रायेक्ष्वाकवेऽब्रवीत् १ एवमिति राजानश्चतेऋषयश्चान्येपिराजर्षयोनिमिप्रमुखाः स्वपित्रादिभिरिक्ष्वाकुप्रमुखैःप्रोक्तमिमंयोगंविदुर्जानंति अद्यतनानामज्ञानेकारणमाह हेपरंतप शत्रुतापन सयोगःकालवशादिहलोके नष्टःविच्छिन्नः २

सएवायमिति सएवायंयोगोद्यविच्छिन्नेसंप्रदायेसतिपुनश्चमयातेतुभ्यमुक्तः यतस्त्वंममभक्तोसि सखाचेति अन्यस्मैमयानोच्यते हियस्मादिदमु
त्तमंरहस्यम् ३ भगवतोविवस्वंतंप्रतियोगोपदेशासंभवंपश्यन्नर्जुनउवाच अपरमिति अपरमर्वाचीनंतवजन्म परंप्राक्कालीनंविवस्वतोज
न्म तस्मात्तवाधुनिकत्वाच्चिरंतनायविवस्वतेत्वमादौयोगंप्रोक्तवानितितत्कथमहंविजानीयां ज्ञातुंशक्नुयामिति ४ इतिपृष्टवंतमर्जुनंरूपांतरेणो
पदिष्टवानित्यभिप्रायेणोत्तरंश्रीभगवानुवाच बहूनीति ममबहूनिजन्मानितवचव्यतीतानि तानिसर्वाण्यहंवेद जानामि अलुप्तविद्याशक्तित्वा-

सएवायंमयातेऽद्ययोगःप्रोक्तःपुरातनः भक्तोऽसिमेसखाचेतिरहस्यंह्येतदुत्तमम् ३ अर्जुनउवाच अपरंभवतोजन्मप
रंजन्मविवस्वतः कथमेतद्विजानीयांत्वमादौप्रोक्तवानिति ४ श्रीभगवानुवाच बहूनिमेव्यतीतानिजन्मानितवचार्जुन
तान्यहंवेदसर्वाणिनत्वंवेत्थपरंतप ५ अजोऽपिसन्नव्ययात्माभूतानामीश्वरोऽपिसन् प्रकृतिंस्वामधिष्ठायसंभवाम्यात्ममा
यया ६

त्त्वंतुनजानासि अविद्यावृतत्वात् ५ नन्वनादेस्तवकुतोजन्म अविनाशिनश्चकथंपुनर्जन्म येनबहूनिव्यतीतानीत्युच्यते ईश्वरस्य
तवपुण्यपापविहीनस्यकथंजीववज्जन्मेत्यतआह अजोऽपीति सत्यमेवंतथापि अजोऽपिसन्नहंतथाऽव्ययात्माऽपि अनश्वरस्वभावोपिस
न् तथाईश्वरोऽपि कर्मपारतंत्र्यरहितोऽपिसन् स्वमाययासंभवामि सम्यगप्रच्युतज्ञानबलवीर्यादिशक्त्यैवभवामि नन्वतथाऽपिषोडशकलात्म
कलिंगशून्यस्यतवकुतोजन्मेत्यतउक्तम् स्वांशुद्धसत्वात्मिकांप्रकृतिमधिष्ठाय स्वीकृत्य विशुद्धोर्जितसत्वमूर्त्यास्वेच्छयाअवतरामीत्यर्थः ६

कदासंभवसीत्यपेक्षायामाह यदायदेति धर्मस्यग्लानिर्हानिः अधर्मस्यअभ्युत्थानं आधिक्यं ७ किमर्थमित्यपेक्षायामाह परित्राणायेति साधूनां स्वधर्मवर्तिनांरक्षणाय दुष्टंकर्मकुर्वंतीतिदुष्कृतस्तेषांवधायच एवंधर्मस्यसंस्थापनार्थाय साधुरक्षणेनदुष्टवधेनच धर्मंस्थिरीकर्तुं युगेयुगेतत्तदवसरे संभवामीत्यर्थः नन्वेवंदुष्टनिग्रहंकुर्वतोऽपिनैर्घृण्यंशंकनीयं यथाहुः लालनेताडनेमातुर्नाकारुण्यंयथाऽर्भके तद्वदेवमहेशस्यनियंतुर्गुणदोषयोरिति ८ एवंविधानामीश्वरजन्मकर्मणांज्ञानेफलमाह जन्मकर्मेति मेजन्मस्वेच्छाकृतं कर्मचधर्मपालनरूपं दिव्यमलौकिकंतत्त्वतः परानुग्रहार्थमेवेतियोवेत्तिसदेहाभिमानंत्यक्त्वापुनर्जन्मनेति नप्राप्नोति किंतुमामेवप्राप्नोति ९ कथंजन्मकर्मज्ञानेनत्वत्प्राप्तिःस्यादित्यत्राह वीतरागेति अहंशुद्धसत्त्वावतारैर्धर्मपरिपालनंकरोमीतिमदीयं परमकारुणिकत्वंज्ञात्वावीताविगतारागभयक्रोधायेभ्यस्ते विक्षेपाभावात् मन्मयाःमदेकचित्ताभूत्वा मामेवोपाश्रिताःसंतो मत्प्रसादलब्धयदात्मज्ञानंचतपश्चतत्परिपाकहेतुःस्वधर्मःतयोर्द्वंद्वैकवद्भावः तेनज्ञानतपसापूताः शुद्धाःनिरस्ताज्ञानतत्कार्यमलाःसंतोमद्भावंमत्सायुज्यंप्राप्ताः बहवः नत्वधुनैवप्रवृत्तोयंमद्भक्तिमार्गइत्यर्थः तदेवंतान्यहंवेद सर्वाणीत्यादिनाविद्याऽविद्योपाधिभ्यांतत्त्वंपदार्थावीश्वरजीवौप्रदर्श्येश्वरस्यचाविद्याभावेननित्यशुद्धत्वात् जीवस्यचेश्वरप्रसादलब्धज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेः शुद्धस्यसतश्चिदंशेनतदैक्यमुक्तमितिद्रष्टव्यम् १०

यदायदाहिधर्मस्यग्लानिर्भवतिभारत अभ्युत्थानमधर्मस्यतदात्मानंसृजाम्यहम् ७ परित्राणायसाधूनांविनाशायचदुष्कृताम् धर्मसंस्थापनार्थायसंभवामियुगेयुगे ८ जन्मकर्मचमेदिव्यमेवंयोवेत्तितत्त्वतः त्यक्त्वादेहंपुनर्जन्मनैतिमामेतिसोऽर्जुन ९ वीतरागभयक्रोधामन्मयामामुपाश्रिताः बहवोज्ञानतपसापूतामद्भावमागताः १०

ननु तर्हि किं त्वय्यपि वैषम्यमस्ति यस्मादेवं त्वदेकशरणानामेवात्मभावं ददासि नान्येषां सकामानामित्यत आह येयथेति यथा येन प्रकारेण स- कामतया निष्कामतया वा ये मां भजंति तानहं तथैव तदपेक्षितफलदानेन भजामि अनुगृह्णामि न तु ये सकामा मां विहायेंद्रादीनेव भजंतीति तितान् हं उपेक्ष इति मंतव्यम् यतः सर्वशः सर्वप्रकारैः इंद्रादिसेवका अपि ममैव वर्त्म भजनमार्गं अनुवर्तंते इंद्रादिरूपेणापि ममैव सेव्यत्वात् ११ तर्हि मोक्षार्थमेव किमिति सर्वे न भजंतीत्यत्राह कांक्षंत इति कर्मणां सिद्धिं फलं कांक्षंतः प्रायशः इह मनुष्यलोके इंद्रादिदेवता एव भजंते न तु साक्षान्मा मेव हि यस्मात्कर्मजा सिद्धिः कर्मजं फलं शीघ्रं भवति न तु ज्ञानफलं कैवल्यं दुःप्रापकत्वाज्ज्ञानस्य १२ ननु केचित्सकामतया प्रवर्तंते केचिन्निष्का-

ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम् मम वर्त्मानुवर्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ११ कांक्षंतः कर्मणां सिद्धिं यजंत इह देवताः क्षि प्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा १२ चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् १३

मतयेति कर्मवैचित्र्यम् तत्कर्तॄणां च ब्राह्मणादीनां उत्तममध्यमादि वैचित्र्यं कुर्वतस्तव कथं वैषम्यं नास्तीत्याशंक्याह चातुर्वर्ण्यमिति चत्वारो व र्णा एव चातुर्वर्ण्यं स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः अयमर्थः सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणास्तेषां शमदमादीनि कर्माणि सत्त्वरजःप्रधानाः क्षत्रियाः तेषां च शौर्ययुद्धा दीनि कर्माणि रजस्तमःप्रधाना वैश्यास्तेषां कृषिवाणिज्यादीनि कर्माणि तमःप्रधानाः शूद्रास्तेषां त्रैवर्णिकशुश्रूषादि कर्माणीत्येवं गुणानां कर्म णां च विभागैश्चातुर्वर्ण्यं मयैव सृष्टमिति सत्यम् तथाप्येवं तस्य कर्तारमपि फलतोऽकर्तारमेव मां विद्धि तत्र हेतुः अव्ययं आसक्तिराहित्येन श्रमरहितं ना शादिरहितम् १३

तदेवदर्शयन्नाह नमामिति कर्माणिविश्वसृष्ट्यादीन्यपिमांनलिंपंति आसक्तंनकुर्वंति निरहंकारत्वात् आप्तकामत्वेनममकर्मफलेस्पृहाभा
वाच्चमांनलिंपंतीतिकिंवक्तव्यम् यतःकर्मफलेस्पृहाराहित्येनमांयोऽभिजानातिसोऽपिकर्मभिर्नबध्यते ममनिर्लेपत्वेकारणं निरहंकारत्वनिस्पृहत्वा
दिकंजानतस्तस्याप्यहंकारादिशैथिल्यात् १४ येयथामांप्रपद्यंतइत्यादिचतुर्भिःश्लोकैःप्रासंगिकमीश्वरस्यवैषम्यंपरिहृत्यपूर्वोक्तमेवकर्म
योगंप्रपंचयितुमनुस्मारयति एवमिति अहंकारादिराहित्येनकृतंकर्मबंधकंनभवतीत्येवंज्ञात्वापूर्वैर्जनकादिभिरपिमुमुक्षुभिःस-

नमांकर्माणिलिंपंतिनमेकर्मफलेस्पृहा इतिमांयोऽभिजानातिकर्मभिर्नसबध्यते१४ एवंज्ञात्वाकृतंकर्मपूर्वैरपिमुमुक्षुभिः
कुरुकर्मैवतस्मात्त्वंपूर्वैःपूर्वतरंकृतम् १५ किंकर्मकिमकर्मेतिकवयोप्यत्रमोहिताः तत्तेकर्मप्रवक्ष्यामियज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशुभा
त् १६

त्वशुद्ध्यर्थंपूर्वतरंयुगांतरेष्वपिकृतम् तस्मात्त्वमपिप्रथमंकर्मैवकुरु १५ तच्चतत्वविद्भिःसहविचार्यकर्तव्यंनलोकपरंपरामा
त्रेणेत्याह किंकर्मेति किंकर्मकीदृशंकर्मकरणं किमकर्मकीदृशंकर्माकरणमित्यत्रेतस्मिन्नर्थेविवेकिनोपिमोहिताः अतःयज्ज्ञात्वानुष्ठा
यअशुभात्संसारात् मोक्ष्यसेमुक्तोभविष्यसि तत्कर्माकर्मच तुभ्यमहंप्रवक्ष्यामि शृणु १६ ७ ७

ननुलोकप्रसिद्धमेवकर्मदेहादिव्यापारात्मकम् अकर्मचतदव्यापारात्मकम् अतःकथमुच्यतेकवयोऽप्यत्रमोहंप्राप्ताइतितत्राह कर्मणइति
कर्मणःविहितव्यापारस्यापितत्त्वंबोद्धव्यमस्ति ननुलोकप्रसिद्धमात्रमेव अकर्मणःअव्यापारस्यापितत्त्वंबोद्धव्यमस्ति विकर्मणोऽपिनिषि
द्धस्यापितत्त्वंबोद्धव्यमस्ति यतःकर्मणोगतिर्गहना कर्मणइत्युपलक्षणार्थम् कर्माकर्मविकर्मणांतत्त्वंबोद्धव्यमस्ति यतःदुर्विज्ञेयमित्यर्थः
१७ तदेवंकर्मादीनांदुर्विज्ञेयत्वंदर्शयन्नाह कर्मण्यकर्मेति परमेश्वराराधनलक्षणेकर्मणिविषयेअकर्मकर्मेदंनभवतीतियःपश्येत्तस्यज्ञा
नहेतुत्वेनबंधकत्वाभावात् अकर्मणिचविहिताकरणेकर्मयःपश्येत् प्रत्यवायापादकत्वेन बंधहेतुत्वात् मनुष्येषुकर्मकुर्वाणेषु सबुद्धिमान्

कर्मणोह्यपिबोद्धव्यंबोद्धव्यंचविकर्मणः अकर्मणश्चबोद्धव्यंगहनाकर्मणोगतिः१७ कर्मण्यकर्मयःपश्येदकर्मणिचकर्मयः

व्यवसायात्मिकबुद्धिमत्वाच्छ्रेष्ठः तंस्तौति सयुक्तःयोगीतेनकर्मणाज्ञानयोगावाप्तेः सएवकृत्स्नकर्मकर्ताच सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीयेतस्मि
न्कर्मणिसर्वकर्मफलानामंतर्भूतत्वात् तदेवमारुरुक्षोःकर्मयोगाधिकारावस्थायांनकर्मणामनारंभादित्यादिनोक्तएवकर्मयोगःस्फुटीकृतः
तत्प्रपंचरूपत्वाच्चास्यप्रकरणस्यनपौनरुक्त्यदोषः अनेनैवयोगारूढावस्थायांयस्त्वात्मरतिरेवस्यादित्यादिनायःकर्मानुपयोगउक्तः त
स्याप्यर्थात्प्रपंचःकृतोवेदितव्यः यदाआरुरुक्षोरपिकर्मबंधकंनभवति तदारूढस्यकुतोबंधकंस्यादित्यत्रापिश्लोकोयोज्यते कर्मणिदे
हेंद्रियादिव्यापारे वर्तमानेऽप्यात्मनोदेहादिव्यतिरेकानुभवेनाकर्मस्वाभाविकंनैष्कर्म्यमेवयःपश्येत् तथाऽकर्मणिच ज्ञानरहितेदुः

स्वबुद्ध्याकर्मणांत्यागेकर्मयःपश्येत् तस्यप्रतिबंधकत्वेनमिथ्याचारत्वात् तदुक्तम् कर्मेंद्रियाणिसंयम्ययआस्तेमनसास्मरन्निति यएवं
भूतःसतुसर्वेषुमनुष्येषुबुद्धिमान्पंडितः तत्रहेतुः यतःकृत्स्नानिसर्वाणिय दृच्छयाप्राप्तान्याहारादीनिकर्माणिकुर्वन्नपि सयुक्तएवाक
र्तात्मज्ञानेनसमाधिस्थएवेत्यर्थः अनेनैवज्ञानिनःस्वभावादापन्नंकलंजभक्षणादिकंनदोषः अज्ञस्यतुरागतःकृतेदोषइति विकर्मणोऽ
पितत्वंनिरूपितंद्रष्टव्यम् १८ कर्मण्यकर्मयःपश्येदितिश्रुत्यर्थाभ्यांयदुक्तमर्थद्वयंतदेवस्पष्टयति यस्येत्यादिपंचभिःसम्यगारभ्यंत

सबुद्धिमान्मनुष्येषुसयुक्तःकृत्स्नकर्मकृत् १८ यस्यसर्वेसमारंभाःकामसंकल्पवर्जिताः ज्ञानाग्निदग्धकर्माणंतमा
हुःपंडितंबुधाः १९ त्यक्त्वाकर्मफलासंगंनित्यतृप्तोनिराश्रयः कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपिनैव किंचित्करोतिसः २० ॥

इतिसमारंभाः कर्माणिकाम्यतइतिकामः फलंतत्संकल्पेनवर्जितायस्यभवंति तंपंडितमाहुः तत्रहेतुः यतस्तैःसमारंभैःशुद्ध
चित्तेसति जातेनज्ञानाग्निना दग्धानि अकर्मतांनीतानि कर्माणियस्यतम् आरूढावस्थायांतुकामःफलविषयः तदर्थमिदंकर्मक
र्तव्यमिति कर्मविषयःसंकल्पश्चताभ्यांवर्जिताः शेषंस्पष्टम् १९ किंच त्यक्त्वेति कर्मणि तत्फलेचासक्तिंत्यक्त्वानित्येननिजानं
देनतृप्तः अतएवयोगक्षेमार्थमाश्रयणीयरहितः एवंभूतोयः स्वाभाविकेविहितेचकर्मणि अभितःप्रवृत्तोऽपिकिंचिदपिनैवकरोति
तस्यकर्माकर्मतामापद्यतइत्यर्थः २० ७ ७ ७ ७ ७ ७

किंचनिराशीरिति निर्गता आशिषः कामनायस्मात् यतंनियतंचित्तं आत्माचशरीरंयस्य त्यक्ताः सर्वेपरिग्रहायेन सः शारीरंशरीरमात्रनिर्वर्त्यंकर्तृत्वा
भिनिवेशरहितंकर्मकुर्वन्नपि किल्बिषंबंधनंनप्राप्नोति योगारूढपक्षेशरीरनिर्वाहमात्रोपयोगिस्वाभाविकंभिक्षाटनादिकर्मकुर्वन्नपि किल्बिषंवि
हिताकरणनिमित्तंदोषंनप्राप्नोतीति २१ किंच यदृच्छेति अप्रार्थितोपस्थितोलाभोयदृच्छालाभः तेनसंतुष्टः द्वंद्वानिशीतोष्णादीन्यतीतः अतिक्रां
तः तत्सहनशीलइत्यर्थः विमत्सरोनिर्वैरः यदृच्छालाभस्यापिसिद्धावसिद्धौचसमः हर्षविषादरहितः यएवंभूतः सपूर्वोक्तद्विभूमिकयोर्यथा

निराशीर्यतचित्तात्मात्यक्तसर्वपरिग्रहः शारीरंकेवलंकर्मकुर्वन्नाप्नोतिकिल्बिषम् २१ यदृच्छालाभसंतुष्टोद्वंद्वातीतोविम
त्सरः समःसिद्धावसिद्धौचकृत्वापिननिबध्यते २२ गतसंगस्यमुक्तस्यज्ञानावस्थितचेतसः यज्ञायाचरतःकर्मसमग्रंप्रवि-
लीयते २३

यथांविहितंस्वाभाविकंवाकर्मकृत्वाऽपिनबंधंप्राप्नोति २२ किंच गतसंगस्येति गतसंगस्यनिष्कामस्य रागादिभिर्मुक्त-
स्य ज्ञानेऽवस्थितंचेतोयस्य यज्ञायपरमेश्वरार्थंकर्माचरतः सतः समग्रंसवासनंकर्मप्रविलीयते अकर्मभावमापद्यते आरूढयोगपक्षे
यज्ञायेति यज्ञसंरक्षणार्थंलोकसंग्रहार्थमेवकर्मकुर्वतइत्यर्थः २३ ७ ७ ७

किंच अपरइति अपरेत्वाहारसंकोचमभ्यसंतः स्वयमेवजीर्यमाणेष्विंद्रियेषुतत्तदिंद्रियवृत्तिलयंहोमंभावयंतीत्यर्थः यद्वा अपानेजुह्वतिप्रा
णंप्राणेऽपानंतथाऽपरइत्यनेनपूरककरे चकयोरावर्तमानयोर्हंसः सोऽहमित्यनुलोमतः प्रतिलोमतश्चाभि यज्यमानेनाजपामंत्रेण तत्त्वंप-
दार्थैक्यंव्यतिहारेणभावयंतीत्यर्थः तदुक्तंयोगशास्त्रे सकारेणबहिर्यातिहकारेणविशेत्पुनः प्राणस्तत्रसएवाहंहंसइत्यनुचिंतयेदिति
प्राणापानगतीरुंध्वेत्यनेनतुश्लोकेनप्राणायामयज्ञाअपरैःकथ्यंते तत्रायमर्थः द्वौभागौपूरयेदन्नैस्तोयेनैकंप्रपूरयेत् मारुतस्यप्र
चारार्थंचतुर्थमवशेषयेदित्येवमादिवचनोक्तोनियतआहारोयेषांते कुंभकेनप्राणापानगतीरुंध्वाप्राणायामपरायणाःसंतः प्राणानिं

अपरेनियताहाराःप्राणान्प्राणेषुजुह्वति सर्वेप्येतेयज्ञविदोयज्ञक्षपितकल्मषाः३० यज्ञशिष्टामृतभुजोयांतिब्रह्मसना
तनम् नायंलोकोस्त्ययज्ञस्यकुतोऽन्यःकुरुसत्तम ३१ द्रियाणिप्राणेषुजुह्वति कुंभकेहिसर्वेप्राणाएकीभवंतीतितत्रैवलीयमाने
ष्विंद्रियेषुहोमंभावयंतीत्यर्थः तदुक्तंयोगशास्त्रे यथायथासदाभ्यासान्मनसःस्थिरताभवेत् वायुवाक्कायदृष्टीनांस्थिरताचतथातथेति
तदेवमुक्तानांद्वादशानांयज्ञविदांफलमाह सर्वइति यज्ञान्विंदंतिलभंतइतियज्ञविदः यज्ञज्ञाइतिवा यज्ञैःक्षपितंनाशितंकल्मषंयैस्ते
३० यज्ञशिष्टेति यज्ञान्कृत्वाऽवशिष्टेकालेऽनिषिद्धमन्नममृतरूपंभुंजतइतितथातेसनातनंनित्यंब्रह्मज्ञानद्वारेणप्राप्नुवंति तदकरणेदो
षमाह नायंलोकइति अयमल्पसुखोपिमनुष्यलोकः अयज्ञस्ययज्ञानुष्ठानशून्यस्यनास्तिकुतोन्यःपरलोकः अतोयज्ञाःसर्वथाकर्तव्याइ
त्यर्थः३१

ज्ञानयज्ञं स्तोतुं उक्तान्यज्ञानुपसंहरति एवमिति ब्रह्मणोवेदस्यमुखेवितताः वेदेनसाक्षाद्विहिताइत्यर्थः तथापितान्सर्वान्वाङ्मनःकाय
कर्मजनितानात्मस्वरूपसंस्पर्शरहितान् विद्धिजानीहि आत्मनः कर्मागोचरत्वात् एवंज्ञात्वाज्ञाननिष्ठःसन् संसाराद्विमुक्तोभविष्यसि ३२ क
र्मयज्ञाज्ज्ञानयज्ञस्तुश्रेष्ठइत्याह श्रेयानिति द्रव्यमयादनात्मव्यापारजन्यात् देवादियज्ञात् ज्ञानयज्ञः श्रेयान् श्रेष्ठः यद्यपिज्ञानयज्ञस्यापिमनो
व्यापाराधीनत्वमस्त्येव तथाप्यात्मस्वरूपस्य ज्ञानस्यमनःपरिणामेऽभिव्यक्तिमात्रं नतुतज्जन्यत्वमिति द्रव्यमयाद्विशेषः श्रेष्ठत्वेहेतुः सर्वंक

एवंबहुविधायज्ञाविततात्रह्मणोमुखे कर्मजान्विद्धितान्सर्वानेवंज्ञात्वाविमोक्ष्यसे ३२ श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञा
नयज्ञःपरंतप सर्वंकर्माखिलंपार्थ ज्ञानेपरिसमाप्यते ३३ तद्विद्धिप्रणिपातेनपरिप्रश्नेनसेवया उपदेक्ष्यंतितेज्ञा
नंज्ञानिनस्तत्वदर्शिनः ३४

र्माखिलंफलसहितं ज्ञानेपरिसमाप्यते अंतर्भवतीत्यर्थः सर्वंतदभिसमेति यत्किंचित्प्रजाःसा
धुकुर्वंतीतिश्रुतेः ३३ एवंभूतात्मज्ञानेसाधनमाह तद्विद्धीति तज्ज्ञानंविद्धिप्राप्नुहि ज्ञानिनांप्रणिपातेनदंडवन्नमस्कारेण ततःपरि
प्रश्नेन कुतोऽयंममसंसारः कथंवानिवर्ततइतिप्रश्नेन सेवयाशुश्रूषयाच ज्ञानिनःशास्त्रज्ञाः तत्वदर्शिनः अपरोक्षानुभवसंपन्ना
स्ते तुभ्यंज्ञानमुपदेशेनसंपादयिष्यंति ३४

नदेवंपरमेश्वराराधनलक्षणंकर्मज्ञानहेतुत्वेनबंधकत्वाभावादकर्मैव आरूढावस्थायांत्वकर्तात्मज्ञानेनबाधितत्वात्स्वाभाविकमपिकर्माकर्मैवे-
ति कर्मण्यकर्मयःपश्येदित्यनेनोक्तःकर्मप्रविलयः प्रपंचितः इदानींकर्मणितदंगेषुचब्रह्मैवानुस्यूतंपश्यतःकर्मप्रविलयमाह ब्रह्मार्पणमिति
अर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणंस्रुवादि तदपिब्रह्मैव अर्प्यमाणंहविरपिघृतादिकंब्रह्मैव ब्रह्मैवाग्निस्तस्मिन्ब्रह्मणाकर्त्राचहुतंब्रह्मैव होमःअ-
ग्निश्चकर्ताचक्रियाचब्रह्मैवेत्यर्थः एवंब्रह्मण्येवकर्मात्मकेसमाधिश्चित्तैकाग्र्यंयस्यतेनब्रह्मैवगंतव्यंप्राप्यं नतुफलांतरमित्यर्थः२४ ए
तदेवयज्ञत्वेनसंपादितं सर्वत्रब्रह्मदर्शनलक्षणंज्ञानंसर्वयज्ञोपायप्राप्यत्वात्सर्वयज्ञेभ्यःश्रेष्ठमित्येवंस्तोतुं अधिकारिभेदेनज्ञानोपाय

ब्रह्मार्पणंब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौब्रह्मणाहुतम् ब्रह्मैवतेनगंतव्यंब्रह्मकर्मसमाधिना २४ दैवमेवापरेयज्ञंयोगिनःपर्युपासते
ब्रह्माग्नावपरेयज्ञंयज्ञेनैवोपजुह्वति २५ श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्येसंयमाग्निषुजुह्वति शब्दादीन्विषयानन्यइंद्रियाग्निषुजुह्व
ति २६

भूतान्बहून्यज्ञानाह दैवमित्यष्टभिः देवाइंद्रवरुणादयइज्यंतेयस्मिन् एवकारेणेंद्रादिषुब्रह्मबुद्धिराहित्यंदर्शितं तंदैवंयज्ञं अप-
रे कर्मयोगिनःपर्युपासते श्रद्धयाऽनुतिष्ठंति अपरेतुज्ञानयोगिनःब्रह्मरूपेऽग्नौयज्ञेनैवोपायभूतेनब्रह्मार्पणमित्युक्तप्रकारेणयज्ञमुपजुह्वति
यज्ञादिसर्वकर्माणिप्रविलापयंतीत्यर्थः सोऽयंज्ञानयज्ञः२५ श्रोत्रादीनीति अन्येनैष्ठिकब्रह्मचारिणस्तत्तदिंद्रियसंयमरूपेष्वग्निषुश्रोत्रादी
निजुह्वति प्रविलापयंतींद्रियाणिनिरुध्यसंयमप्रधानाःतिष्ठंतीत्यर्थः इंद्रियाण्येवाग्नयस्तेषुशब्दादीनन्येगृहस्थाजुह्वति विषयान्भोगसम
येप्यनासक्ताःसंतोऽग्नित्वेनभावितेष्विंद्रियेषुहविष्ट्वेनभावितान्शब्दादीन्प्रक्षिपंतीत्यर्थः २६

सर्वाणीति अपरेध्याननिष्ठाः बुद्धींद्रियाणांश्रोत्रादीनां कर्माणि श्रवणदर्शनादीनि कर्मेंद्रियाणांवाक्पाण्यादीनां कर्माणि वचनोपादानादी
नि च प्राणानांदशानांकर्माणि प्राणस्य बहिर्गमनं अपानस्याधोनयनम् व्यानस्य व्यानयनम् आकुंचनप्रसारणादि समानस्याशित-
पीतानांसम्यक्नयनम् उदानस्योर्ध्वनयनम् उद्गारेनागआख्यातः कूर्मउन्मीलनेस्मृतः कृकरःक्षुतकृज्ज्ञेयोदेवदत्तोविजृंभणे नजहातिमृ
तंवापिसर्वव्यापीधनंजयः इत्येवंरूपाणिजुह्वति क्व आत्मनि संयमोध्यानेकाग्र्यं सएवयोगःसएवाग्निस्तस्मिन् ज्ञानेनध्येयविषयेणदी-
पितेप्रज्वलिते ध्येयंसम्यक्ज्ञात्वा तस्मिन्मनःसंयम्य तानिसर्वाणिकर्माण्युपरमयंतीत्यर्थः २७ किंच द्रव्येति द्रव्यंदानमेवयज्ञोयेषां

सर्वाणींद्रियकर्माणिप्राणकर्माणिचापरे आत्मसंयमयोगाग्नौजुह्वतिज्ञानदीपिते २७ द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञायोगयज्ञास्तथापरे
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्चयतयःसंशितव्रताः २८ अपानेजुह्वतिप्राणंप्राणेऽपानंतथाऽपरे प्राणापानगतीरुद्ध्वाप्राणायामपरायणाः
२९

तेद्रव्ययज्ञाः कृच्छ्रचांद्रायणादितपएवयज्ञोयेषांतेतपोयज्ञाः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणःसमाधिःसएवयज्ञोयेषांतेयोगयज्ञाः स्वाध्या
येनवेदेन श्रवणमननादिनायत्तदर्थज्ञानंसएवयज्ञोयेषांते अथवा वेदपाठयज्ञास्तदर्थज्ञानयज्ञाश्चेति द्विविधायतयःप्रयत्नशीलाःसम्यक्
शितंनिशितंतीक्ष्णीकृतंव्रतंयेषांते २८ किंच अपानइति अपानेअधोवृत्तौप्राणमूर्ध्ववृत्तिंपूरकेणजुह्वति पूरककालेप्राणमपानेनैकीकु
र्वंति तथाकुंभकेनप्राणापानयोरूर्ध्वाधोगतीरुद्ध्वा रेचककालेअपानंप्राणेजुह्वति एवंपूरककुंभकरेचकैःप्राणायामपरायणाअपरइत्य
र्थः२९

ज्ञाने फलमाह यज्ज्ञात्वेतिसार्द्धैस्त्रिभिः यज्ज्ञानंज्ञात्वाप्राप्यपुनर्बंधु वधादिनिमित्तंमोहंनप्राप्स्यसि तत्रहेतुः येनज्ञानेन भूतानिपितृपु
त्रादीनि स्वाविद्यारचितानि स्वात्मन्येवाभेदेनद्रक्ष्यसि अथोऽनंतरमात्मानंमयिपरमात्मन्येवाभेदेनद्रक्ष्यसीत्यर्थः ३५ किंच अपिचेदि
ति सर्वेभ्यः पापकारिभ्यो यद्यपि अतिशयेनपापकारीत्वमसि तथापिसर्वपापसमुद्रंज्ञानपोतेनैवसम्यगनायासेन तरिष्यसि ३६ समु
द्रवत्स्थितस्यैवपापस्यातिलंघनमात्रंनतुपापस्यनाशइतिभ्रांतिंदृष्टांतेनवारयन्नाह यथेति एधांसिकाष्ठानिप्रदीप्तोऽग्निर्यथाभस्मी

यज्ज्ञात्वानपुनर्मोहमेवंयास्यसिपांडव येनभूतान्यशेषेणद्रक्ष्यस्यात्मन्यथोमयि ३५ अपिचेदसिपापेभ्यः सर्वेभ्यःपापकृत्त
मः सर्वंज्ञानप्लवेनैववृजिनंसंतरिष्यसि ३६ यथैधांसिसमिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणिभस्मसा
त्कुरुतेतथा ३७ नहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिहविद्यते तत्स्वयंयोगसंसिद्धः कालेनात्मनिविंदति ३८

भावंनयति तथाआत्मज्ञानरूपोऽग्निः आरब्धकर्मव्यतिरिक्तानि सर्वाणि कर्माणिभस्मीकरोतीत्यर्थः ३७ तत्रहेतुमाह नहीति पवि
त्रंशुद्धिकरं इहतपोयोगादिषु मध्येज्ञानतुल्यंनास्त्येव तर्हिसर्वेप्यात्मज्ञानमेवकिंनाभ्यसंतीत्यतआह तत्स्वयमितिसार्द्धेन तदा
त्मनिविषयज्ञानंकालेनमहताकर्मयोगेनसंसिद्धोयोग्यतांप्राप्तः सन्स्वयमेवानायासेनलभते नतुकर्मयोगंविनेत्यर्थः ३८

किंच श्रद्धावानिति श्रद्धावान् गुरूपदिष्टेऽर्थे आस्तिक्यबुद्धिमान् तत्परस्तदेकनिष्ठः संयतेंद्रियश्च तज्ज्ञानं लभतेनान्यः अतः श्रद्धादिसं
पत्त्या ज्ञानलाभात्प्राक् कर्मयोग एव शुद्ध्यर्थमनुष्ठेयः ज्ञानलाभानंतरं तु न तस्य किंचित्कृत्यमस्तीत्याह ज्ञानं लब्ध्वा तु अचिरेण परां शां
तिं मोक्षं प्राप्नोति ३९ ज्ञानाधिकारिणमुक्त्वा तद्विपरीतमनधिकारिणमाह अज्ञश्चेति अज्ञो गुरूपदिष्टार्थानभिज्ञः कथंचिज्ज्ञाने जाते
प्यश्रद्दधानश्च जातायामपि श्रद्धायां ममेदं सिद्ध्येद्वानवेति संशयाक्रांतचित्तश्च नश्यति स्वार्थाद्भ्रश्यति एतेषु त्रिष्वपि संशयात्मा सर्वथान-

श्रद्धावान्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिमचिरेणाधिगच्छति ३९ अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संश-
यात्मा विनश्यति नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ४० योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् आत्मवंतं न
कर्माणि निबध्नंति धनंजय ४१

श्यति यतस्तस्यायं लोको नास्ति धनार्जनविवाहाद्यसिद्धेः न च परलोकः धर्मस्यानिष्पत्तेः न च सुखं संशये
नैव भोगस्याप्यसंभवात् ४० अध्यायद्वयोक्तां पूर्वापरभूमिकाभेदेन कर्मज्ञानमयीं द्विविधां ब्रह्मनिष्ठामुपसंहरन्द्वियोगेतिद्वाभ्याम् योगेन पर
मेश्वराराधनरूपेण तस्मिन्संन्यस्तानि समर्पितानि कर्माणि येन तम् कर्माणि स्वफलैर्न निबध्नंति अतश्च ज्ञानेनात्मबोधेन संछिन्नः संश
यो देहाद्यभिमानलक्षणो यस्य तं चात्मवंतमप्रमादिनं कर्माणि लोकसंग्रहार्थानि स्वाभाविकानि वा न निबध्नंति ४१ ५ ५

यस्मादेवंतस्मादिति आत्मनोऽज्ञानेनसंभूतंहृदिस्थितमेनंसंशयंशोकादिनिमित्तंदेहात्मविवेकज्ञानखड्गेनछित्त्वापरमात्मज्ञानोपायभूतं
कर्मयोगमाश्रय तत्रचप्रथमंप्रस्तुताययुद्धायोत्तिष्ठ हेभारत क्षत्रियत्वेनयुद्धस्यस्वधर्मत्वंदर्शितम् ४२ इतिसुबोधिन्यांटीकायां
चतुर्थोऽध्यायः ४ पुमवस्थादिभेदेनकर्मज्ञानमयीद्विधा निष्ठोक्तायेनतंवंदेशौरिंसंशयसंछिदम् १ अज्ञानसंभूतंसंशयं-

तस्मादज्ञानसंभूतंहृत्स्थंज्ञानासिनाऽत्मनः छित्त्वैनंसंशयंयोगमातिष्ठोत्तिष्ठभारत ४२ इतिश्रीमद्भगवद्गी-
तासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेकर्मब्रह्मार्पणयोगोनामचतुर्थोऽध्यायः ४ ७
अर्जुनउवाच संन्यासंकर्मणांकृष्णपुनर्योगंचशंससि यच्छ्रेयएतयोरेकंतन्मेब्रूहिसुनिश्चितम् १

ज्ञानासिनाछित्त्वाकर्मयोगमातिष्ठेत्युक्तं तत्रपूर्वापरविरोधंमन्वानोऽर्जुनउवाच संन्यासमिति यस्त्वात्मरतिरेवस्यादित्यादिनासर्वंकर्मा
खिलंपार्थेत्यादिनाचज्ञानिनःकर्मसंन्यासंकथयसिज्ञानासिनासंशयंछित्त्वायोगमातिष्ठेतिपुनर्योगंकथयसि नचकर्मसंन्यासःकर्मयोगश्चै
कस्यैकदैवसंभवतःविरुद्धस्वरूपत्वात् तस्मादेतयोर्मध्येएकस्मिन्ननुष्ठातव्येसतिममयच्छ्रेयःश्रेष्ठंसुनिश्चितंतदेकंब्रूहि १ ७

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच संन्यासइति अयंभावः नहिवेदांतवेद्यात्मतत्त्वविदंप्रतिकर्मयोगमहंब्रवीमि यतःपूर्वोक्तेनसंन्यासेनविरोधःस्यात् अपितुदेहात्माभिमानिनंत्वांबंधुवधादिनिमित्तशोकमोहादिकृतमेनंसंशयंदेहात्मविवेकज्ञानासिनाछित्वापरमात्मज्ञानोपायभूतंकर्मयोगमातिष्ठेतिब्रवीमि कर्मयोगेनशुद्धचित्तस्यचात्मतत्वज्ञानेजातेसतितत्परिपाकार्थंज्ञाननिष्ठांगत्वेनसंन्यासः

श्रीभगवानुवाच संन्यासःकर्मयोगश्चनिःश्रेयसकरावुभौ तयोस्तुकर्मसंन्यासात्कर्मयोगोविशिष्यते २ ज्ञेयःसनित्यसंन्यासीयोनद्वेष्टिनकांक्षति निर्द्वंद्वोहिमहाबाहोसुखंबंधात्प्रमुच्यते ३

पूर्वमुक्तः एवंसत्यंगप्रधानयोर्विकल्पायोगात्संन्यासः कर्मयोगश्चेत्येतावुभावपि भूमिकाभेदेनसमुच्चितावेवनिःश्रेयसं साधयतस्तथाऽपितुतयोर्मध्येकर्मसंन्यासात्सकाशात् कर्मयोगोविशिष्टोभवति २ कुतइत्यपेक्षायांसंन्यासित्वेन कर्मयोगिनंस्तुवन् तस्यश्रेष्ठत्वंदर्शयति ज्ञेयइति रागद्वेषादिराहित्येनपरमेश्वरार्थंकर्माणियोनुतिष्ठति नित्यंकर्मानुष्ठानकालेपिसंन्यासीत्येवंज्ञेयः तत्रहेतुः निर्द्वंद्वोरागद्वेषादिशून्योहिशुद्धचित्तोज्ञानद्वारासुखमनायासेन संसारात्प्रमुच्यते ३

यस्मादेवमंगप्रधानत्वेनोभयोरवस्थाभेदेन क्रमसमुच्चयः अतोविकल्पमंगीकृत्योभयोरेकः श्रेष्ठइतिप्रश्नोऽज्ञानिनामेवोचितोनवि
वेकिनामित्याह सांख्ययोगाविति सांख्यशब्देनज्ञाननिष्ठावाचिना तदंगंसंन्यासंलक्षयति संन्यासकर्मयोगावेकफलौसंतौपृथक्स्वतंत्राविति
बालाःअज्ञाएवप्रवदंति नतु पंडिताः तत्रहेतुः अनयोरेकमपि सम्यगास्थित आश्रितःसन्नुभयोरपिफलंप्राप्नोति तथाहि कर्मयोगं

सांख्ययोगौपृथक्बालाःप्रवदंतिनपंडिताः एकमप्यास्थितःसम्यगुभयोर्विंदतेफलम् ४ यत्सांख्यैःप्राप्यतेस्थानंत
द्योगैरपिगम्यते एकंसांख्यंचयोगंचयःपश्यतिसपश्यति ५

सम्यगनुतिष्ठन्शुद्धचित्तःसन्ज्ञानद्वारायत्उभयोःफलंकैवल्यंविंदति
संन्यासंसम्यगास्थितोऽपिपूर्वमनुष्ठितस्यकर्मयोगस्यापिपरंपरयाज्ञान द्वारायदुभयोःफलंकैवल्यंतद्विंदतीतिनपृथक्त्वमनयोरित्यर्थः ४ एतदे
वस्फुटयति यत्सांख्यैरिति सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैःसंन्यासिभिर्यत्स्थानंमोक्षाख्यंप्रकर्षेणसाक्षादवाप्यते योगैरित्यत्र अर्श आदित्वेनमत्वर्थी
योऽच्प्रत्ययोद्रष्टव्यः कर्मयोगिभिरपितदेवज्ञानद्वारेणगम्यते अवाप्यतइत्यर्थः अतःसांख्यंचयोगंचैकफलत्वेनैकंयःपश्यति सएवसम्यक्प
श्यति ५

यदिकर्मयोगिनोऽप्यंततः संन्यासेनैवज्ञाननिष्ठास्तर्हिआदितएवसंन्यासःकर्तुंयुक्तइतिमन्वानंप्रत्याह संन्यासइति अयोगतः कर्म
योगंविनासंन्यासःप्राप्तुंदुःखंदुःखहेतुःअशक्यइत्यर्थःचित्तशुद्ध्यभावेनज्ञाननिष्ठाया असंभवात् योगयुक्तस्तुशुद्धचित्ततयामुनिः
संन्यासीभूत्वाऽचिरेणैवब्रह्माधिगच्छति अपरोक्षंजानाति अतःचित्तशुद्धेःप्राक्कर्मयोगएवसंन्यासाद्विशिष्यतेइतिपूर्वोक्तंसिद्धं तदुक्तं
वार्तिककृद्भिः प्रमादिनोबहिश्चित्ताःपिशुनाःकलहोत्सुकाः संन्यासिनोपिदृश्यंतेदैवसंदूषिताशयाइति ६ कर्मयोगादिक्रमेणब्रह्माधिग
मेसत्यपितदुपरितनेनकर्मणाबंधःस्यादेवेत्याशंक्याह योगयुक्तइति योगेनयुक्तःअतोविशुद्धःआत्माचित्तंयस्य अतएवविजितःआ

संन्यासस्तुमहाबाहोदुःखमाप्तुमयोगतः योगयुक्तोमुनिर्ब्रह्मनचिरेणाधिगच्छति ६ योगयुक्तोविशुद्धात्माविजितात्मा-
जितेंद्रियःसर्वभूतात्मभूतात्माकुर्वन्नपिनलिप्यते ७ नैवकिंचित्करोमीतियुक्तोमन्येततत्त्ववित् पश्यन्शृण्वन्स्पृशन्जिघ्रन्
नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् ८

त्माशरीरंयेन अतएवजितानींद्रियाणियेन ततश्चसर्वेषांभूतानामात्मभूतआत्मायस्यसः लोकसंग्रहार्थंस्वा
भाविकंवाकर्मकुर्वन्नपिनलिप्यते तेनर्नबध्यते ७ कर्मकुर्वन्नपिनलिप्यतइत्येतद्विरुद्धमित्याशंक्यकर्तृत्वाद्यभिमानाभावात् नविरुद्धमित्याह नैवे
तिद्वाभ्यां कर्मयोगेनयुक्तःक्रमेणतत्त्वविद्भूत्वादर्शनश्रवणादीनिकुर्वन्नपिइंद्रियाणींद्रियार्थेषुवर्ततइतिधारयन् बुद्ध्यानिश्चित्यकिंचिदप्यहंनक
रोमीतिमन्येत मन्यते तत्रदर्शनश्रवणस्पर्शनावघ्राणाशनानिचक्षुरादिज्ञानेंद्रियव्यापाराः गतिःपादयोःस्वापोबुद्धेः श्वासःप्राणस्य ८

प्रलपनंवागिंद्रियस्य विसर्गः पायूपस्थयोः ग्रहणं हस्तयोः उन्मेषणनिमेषणे कूर्माख्यप्राणस्येति विवेकः एतानिकर्माणिकुर्वन्नपि अभिमानाभा
वात् ब्रह्मविन्नलिप्यते तथाचपारमार्षसूत्रम् तदधिगमउत्तरपूर्वार्द्धयोरसंश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादिति ९ तर्हिंयस्य करोमीत्यभिमानोस्ति
तस्यकर्मलेपो दुर्वारः अविशुद्धचित्तत्वाच्च संन्यासोऽपिनास्तीतिमहत्संकटमापन्नमित्याशंक्याह ब्रह्मणीति ब्रह्मण्याधायपरमेश्वरे
समर्प्यतत्फलेसंगंत्यक्त्वा यः कर्माणिकरोति असौपापेन बंधहेतुतया पापिष्ठेनपुण्यपापात्मकेन कर्मणानलिप्यते यथापद्मपत्रमंभसि

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि इंद्रियाणींद्रियार्थेषुवर्तंतइतिधारयन् ९ ब्रह्मण्याध्यायकर्माणिसंगंत्यक्त्वाक
रोतियः लिप्यतेनसपापेनपद्मपत्रमिवांभसा १० कायेनमनसाबुध्याकेवलैरिंद्रियैरपि योगिनः कर्मकुर्वंतिसंगंत्यक्त्वात्म
शुद्धये ११ युक्तः कर्मफलंत्यक्त्वाशांतिमाप्नोतिनैष्ठिकीम् अयुक्तः कामकारेणफलेसक्तोनिबध्यते १२

स्थितमप्यंभसान
लिप्यतेतद्वत् १० बंधकत्वाभावमुक्त्वामोक्षहेतुत्वंसदाचारेणदर्शयति कायेनेति कायेनस्नानादि मनसाध्यानादि बुध्यातत्त्वनिश्चया
दि केवलैः कर्माभिनिवेशरहितैः इंद्रियैश्चश्रवणकीर्तनादिलक्षणंकर्मफलसंगंत्यक्त्वा चित्तशुद्धयेकर्मयोगिनः कर्मकुर्वंति ११ ननु
तेनैवकर्मणाकश्चिन्मुच्यते कश्चिद्बध्यतेइतिव्यवस्थाकथमतआह युक्तइति युक्तः परमेश्वरैकनिष्ठः सन् कर्मणांफलंत्यक्त्वाकर्मा
णिकुर्वन्नात्यंतिकींशांतिंमोक्षंप्राप्नोति अयुक्तस्तुबहिर्मुखः कामकारेणकामतः प्रवृत्याफलेआसक्तोनितरांबंधंप्राप्नोति १२ ७

एवंतावच्चित्तशुद्धिशून्यस्यसंन्यासात्कर्मयोगोविशिष्यतइत्येतत्प्रपंचितं इदानींशुद्धचित्तस्यसंन्यासःश्रेष्ठइत्याह सर्वकर्माणीति वशी यतचित्तः सर्वाणिकर्माणिविक्षेपकानिमनसाविवेकयुक्तेनसंन्यस्यसुखंयथाभवत्येवंज्ञाननिष्ठःसन्नास्ते क्वास्तइत्यतआह नवद्वारे नेत्रेनासिकेकर्णौमुखंचेतिसप्तशिरोगतानि अधोद्वेपायूपस्थरूपे इत्येवंनवद्वाराणि यस्मिंस्तस्मिन्पुरे पुरवदहंभावशून्येदेहेदेही अवतिष्ठति अहंकाराभावादेवस्वयंतेनदेहेन नैवकुर्वन् ममकाराभावाच्चनकारयन्नित्यविशुद्धचित्ताद्यावृत्तिरुक्ता अविशुद्धचित्तोहिसंन्यस्यपुनःकरोतिकारयतिचनत्वयंतथा अतःसुखमास्तइत्यर्थः १३ ननुएषएवसाधुकर्मकारयति तंयमेभ्योलोकेभ्यउन्निनीयते

सर्वकर्माणिमनसासंन्यस्यास्तेसुखंवशी नवद्वारेपुरेदेहीनैवकुर्वन्नकारयन् १३ नकर्तृत्वंनकर्माणिलोकस्यसृजतिप्रभुः नकर्मफलसंयोगंस्वभावस्तुप्रवर्तते १४

एषएवासाधुकर्मकारयति तंयमेभ्योलोकेभ्योऽधोनिनीयतइत्यादिश्रुतेः परमेश्वरेणैवशुभाशुभफलेषुकर्मसुकर्तृत्वेनप्रयुज्यमानोऽस्वतंत्रःपुरुषःकथंतानिकर्माणित्यजेत् ईश्वरेणैवज्ञानमार्गेप्रयुज्यमानस्त्यक्ष्यतीतिचेत् एवंसतिवैषम्यनैर्घृण्याभ्यांप्रयोजककर्तृत्वात् ईश्वरस्यापिपुण्यपापसंबंधःस्यात्इत्याशंक्याह नकर्तृत्वमितिद्वाभ्याम् प्रभुःईश्वरः जीवलोकस्यकर्तृत्वादिकंनसृजति किंतुजीवस्यैवस्वभावोऽविद्यैवकर्तृत्वादिरूपेणप्रवर्तते अनाद्यविद्याकामवशात्प्रवृत्तिस्वभावंजीवलोकमीश्वरःकर्मसुनियुंक्ते नतुस्वयमेवकर्तृत्वादिकमुत्पादयतीत्यर्थः १४

यस्मादेवंतस्मात् नादत्तइति प्रयोजकोपिसन्प्रभुः कस्यचित्पापंसुकृतंचनैवादत्ते नभजते तत्रहेतुः विभुःपरिपूर्णः आप्तकामइत्यर्थः य
दिहिस्वार्थकामनयाकारयेत्तर्हितथास्यात् नत्वेतदस्ति आप्तकामस्यैवाचिंत्यनिजमायया तत्पूर्वकर्मानुसारेणतत्प्रवर्तकत्वात् ननुभक्तान
नुगृह्णतोभक्तान्निगृह्णतश्चवैषम्योपलंभात् कथमाप्तकामत्वमित्यतआह अज्ञानेति अज्ञानेननिग्रहोऽपिदंडरूपोऽनुग्रहएवेत्येवमज्ञानेन
सर्वत्रसमःपरमेश्वरइत्येवंभूतंज्ञानमावृतंतेनहेतुनाजंतवोजीवामुह्यंति भगवतिवैषम्यंमन्यंतइत्यर्थः १५ ज्ञानिनस्तुनमुह्यंतीत्याह

नादत्तेकस्यचित्पापंनचैवसुकृतंविभुः अज्ञानेनावृतंज्ञानंतेनमुह्यंतिजंतवः १५ ज्ञानेनतुतदज्ञानंयेषांनाशितमात्म
नः तेषामादित्यवज्ज्ञानंप्रकाशयतितत्परम् १६ तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः गच्छंत्यपुनरावृत्तिंज्ञाननिर्धू
तकल्मषाः १७

ज्ञानेनेति आत्मनोभगवतोज्ञानेनयेषांतद्वैषम्योपलंभकमज्ञानंनाशितंतज्ज्ञानंतेषामज्ञानंनाशयित्वातत्परंपरिपूर्ण
मीश्वरस्वरूपंप्रकाशयति यथाआदित्यस्तमोनिरस्यसमस्तंवस्तुजातंप्रकाशयतितद्वत् १६ एवंभूतेश्वरोपासकानांफलमाह तद्बुद्धयइ
ति तस्मिन्नेवबुद्धिर्निश्चयात्मिकायेषाम् तस्मिन्नेवात्मामनोयेषाम् तस्मिन्नेवनिष्ठातात्पर्यंयेषां तदेवपरमयनमाश्रयोयेषां ततश्च
तत्प्रसादलब्धेनात्मज्ञानेननिर्धूतंनिरस्तंकल्मषंयेषां तेअपुनरावृत्तिंमुक्तिंयांति १७ ५ ५ ५

कीदृशास्ते ज्ञानिनो येऽपुनरावृत्तिं गच्छंतीत्यपेक्षायामाह विद्याविनयसंपन्न इति विषमेष्वपि समं ब्रह्मैव द्रष्टुं शीलं येषां ते पंडिता ज्ञानि
न इत्यर्थः तत्र विद्याविनयाभ्यां युक्ते ब्राह्मणे च शुनो यः पचति तस्मिन्श्वपाके चेति कर्मणो वैषम्यं गवि हस्तिनि शुनि चेति जातितो वैष
म्यं दर्शितम् १८ ननु विषमेषु समदर्शनं निषिद्धं कुर्वतः कथं ते पंडिताः यथाह गौतमः समासमाभ्यां विषमसमे पूज्यत इति अस्यार्थः स
माय पूजायां विषमे प्रकारे कृते सति विषमाय च समे प्रकारे कृते सति स पूजकः इह लोकात्परलोकाच्च हीयत इति तत्राह इहैवेति इहैव जीव

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः १८ इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थि
तं मनः निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः १९ न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्र
ह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः २०

द्भिरेव तैः सृज्यत इति सर्गः संसारो जितः निरस्तः कैः येषां मनः साम्ये समत्वे स्थितम् तत्र हेतुः हि यस्मा द्ब्रह्म
समं निर्दोषं च तस्मात्ते समदर्शिनो ब्रह्मण्येव स्थिताः ब्रह्मभावं प्राप्ता इत्यर्थः गौतमोक्तस्तु दोषो ब्रह्मभावप्राप्तेः पूर्वमेव पूज्यत इति पूजकाव
स्थाश्रवणात् १९ ब्रह्मप्राप्तस्य लक्षणमाह नेति यो ब्रह्मवित् भूत्वा ब्रह्मण्येव स्थितः स प्रियं प्राप्य न प्रहृष्यति अप्रियं च प्राप्य नोद्विजेत् न वि
षीदतीत्यर्थः यतः स्थिरबुद्धिः स्थिरा निश्चला बुद्धिर्यस्य तत्कुतः यतो ऽसंमूढः निवृत्तमोहः २०

मोहनिवृत्त्याबुद्धिस्थैर्ये हेतुमाह बाह्यस्पर्शेष्विति इंद्रियैःस्पृश्यंतइतिस्पर्शाः बाह्येंद्रियविषयेषु असक्तात्मा अनासक्तचित्त आत्मन्यं
तःकरणेयत् उपशमात्मकंसात्विकंसुखंतद्विंदति लभते सचउपशमात्मकंसुखंलब्ध्वाब्रह्मणियोगेनसमाधिनायुक्तस्तदैक्यंप्राप्त आ
त्मायस्यसः अक्षय्यंसुखमश्नुते प्राप्नोति २१ ननुप्रियविषयभोगानामपिनिवृत्तेः कथंमोक्षःपुरुषार्थःस्यात्तत्राह येहीति संस्पृश्यंत
इतिसंस्पर्शाविषयाः तेभ्योजातायेभोगाःसुखानितेहि वर्तमानकालेऽपिस्पर्द्धासूयादिव्याप्तत्वात् दुःखस्यैवयोनयःकारणभूताःआ
दिमंतोऽतवंतश्च अतोविवेकीतेषुनरमते २२ तस्मान्मोक्षएवपरःपुरुषार्थः तस्यचकामक्रोधवेगोऽतिप्रतिपक्षःअतस्तत्सहनसमर्थ

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्माविंदत्यात्मनियत्सुखम् सब्रह्मयोगयुक्तात्मासुखमक्षय्यमश्नुते २१ येहिसंस्पर्शजाभोगादुःख
योनयएवते आद्यंतवंतःकौंतेयनतेषुरमतेबुधः २२ शक्नोतीहैवयःसोढुंप्राक्शरीरविमोक्षणात् कामक्रोधोद्भवंवेगंस
युक्तःससुखीनरः २३

एवमोक्षभागित्याह शक्नोतीति कामात्क्रोधाच्चोद्भवतियोवेगोमनोनेत्रक्षोभादिलक्षणःतमिहैवतदुद्भवसम
यएवयोनरःसोढुंमतियोढुंशक्नोति तदपिनक्षणमात्रम् किंतु शरीरविमोक्षणात्प्राक् यावद्देहपातमित्यर्थः यएवंभूतःसएवयुक्तःसमाहि
तःसुखीचभवति नान्यः यद्वा मरणादूर्ध्वंविलपंतीभिर्युवतीभिरालिंग्यमानोऽपिपुत्रादिभिर्दह्यमानोपियथाप्राणशून्यःकामक्रोधवेगंसहते
तथामरणात्प्रागपिजीवन्नेवयःसहेत सएवयुक्तःसुखीचेत्यर्थः तदुक्तंवसिष्ठेन प्राणेगतेयथादेहःसुखंदुःखंनविंदति तथाचेत्प्राणयुक्तोपि
सकैवल्याश्रयोभवेदिति २३

नकेवलंकामक्रोधवेगसंहरणमात्रेणमोक्षंप्राप्नोति अपितु योऽंतइति अंतः आत्मन्येवसुखंयस्यनविषयेषु अंतरेवारामः क्रीडायस्यनब
हिः अंतरेवज्योतिर्दृष्टिर्यस्यनगीतनृत्यादिषु सएवब्रह्मभूतःस्थितःसन् ब्रह्मणिनिर्वाणंलयमधिगच्छति प्राप्नोति २४ किंच लभंतइति ऋषयः
सम्यग्दर्शिनः क्षीणंकल्मषंयेषां छिन्नंद्वैधंसंशयोयेषां यतःसंयत आत्माचित्तंयेषां सर्वेषांभूतानांहितेरताः कृपालवस्तेब्रह्मनिर्वाणंमोक्षं
लभंते २५ किंच कामक्रोधवियुक्तानामिति कामक्रोधाभ्यांवियुक्तानांयतीनांसंन्यासिनांसंयतचित्तानां ज्ञातात्मतत्वानामभितः उभयतःमृता

योंऽतःसुखोंऽतरारामस्तथांऽतर्ज्योतिरेवयः सयोगीब्रह्मनिर्वाणंब्रह्मभूतोऽधिगच्छति २४ लभंतेब्रह्मनिर्वाणमृषयःक्षीण
कल्मषाः छिन्नद्वैधायतात्मानःसर्वभूतहितेरताः २५ कामक्रोधवियुक्तानांयतीनांयतचेतसां अभितोब्रह्मनिर्वाणंवर्ततेवि-
दितात्मनाम् २६ स्पर्शान्कृत्वाबहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरेभ्रुवोः प्राणापानौसमौकृत्वानासाभ्यंतरचारिणौ २७

नांजीवतांचनदेहांत
रएवतेषांब्रह्मणिलयःअपितुजीवतामपिवर्ततइत्यर्थः २६ सयोगीब्रह्मनिर्वाणमित्यादिषुयोगीमोक्षंप्राप्नोतीत्युक्तंतमेवयोगंसंक्षेपेणदर्शयन्नाह
स्पर्शानिति द्वाभ्याम् बाह्याएवस्पर्शाः रूपरसादयोविषयाश्चिंतिताःसंतोंऽतःप्रविशंति तांस्तच्चिंतात्यागेनबहिरेवकृत्वाचक्षुश्चभ्रुवोरंतरेभ्रूमध्यए
वकृत्वाऽत्यंतंनेत्रयोर्निमीलनेनिद्रयामनोलीयते उन्मीलनेनचबहिःप्रसरति तदुभयदोषपरिहारार्थमर्द्धनिमीलनेनभ्रूमध्येदृष्टिंनिधायेत्यर्थः उच्छ्वा
सनिःश्वासरूपेणनासिकयोरभ्यंतरेचरंतौप्राणापानावूर्ध्वाधोगतिनिरोधेनसमौकृत्वाकुंभयित्वेत्यर्थः यद्वा प्राणोयथाबहिर्ननिर्याति यथाचापानोंऽ
तर्नप्रविशति किंतु नासामध्यएवद्वावपि यथाचरतःतथामंदाभ्यामुच्छ्वासनिःश्वासाभ्यांसमौकृत्वेति २७

यतइति अनेनोपायेनयताःसंयताइंद्रियमनोबुद्धयोयस्य मोक्षएवपरमयनंप्राप्यंयस्य अतएवविगताइच्छाभयक्रोधायस्ययएवंभूतोमुनिःस-
सदाजीवन्नपिमुक्तएवेत्यर्थः २८ नन्वेवमिंद्रियादिसंयममात्रेणकथंमुक्तःस्यात् नतावन्मात्रेण किंतु ज्ञानद्वारेणेत्याह भोक्तारमिति यज्ञानां
तपसांचस्वभक्तैः समर्पितानांतदिच्छयाभोक्तारम् पालकमितिवा सर्वेषांलोकानांमहांतमीश्वरंसर्वेषांभूतानांसुहृदमंतर्यामिणंमांज्ञात्वामत्प्र-
सादेनशांतिंमोक्षंऋच्छति प्राप्नोति २९ विकल्पशंकापोहेनयेनैवंसांख्ययोगयोः समुच्चयःक्रमेणोक्तः सर्वज्ञंनौमितंहरिम् १ इतिसुबो०

यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः विगतेच्छाभयक्रोधोयःसदामुक्तएवसः २८ भोक्तारंयज्ञतपसांसर्वलोकमहेश्व-
रम् सुहृदंसर्वभूतानांज्ञात्वामांशांतिमृच्छति २९ इतिश्रीमद्भगवद्गीता॰ संन्यासयोगोनामपंचमोध्यायः ५ श्रीभगवा-
नुवाच अनाश्रितःकर्मफलंकार्यंकर्मकरोतियः ससंन्यासीचयोगीचननिरग्निर्नचाक्रियः १ पंचमोऽध्यायः ५ चित्तेशुद्धेपि

नध्यानंविनासंन्यासमात्रतः मुक्तिःस्यादितिषष्ठेऽस्मिन् ध्यानयोगोवितन्यते १ पूर्वाध्यायांतेसंक्षेपेणोक्तम् योगंप्रपंचयितुंषष्ठाध्यायारं-
भः तत्रतावत्सर्वकर्माणिमनसेत्यारभ्यसंन्यासपूर्विकायाज्ञाननिष्ठायास्तात्पर्येणाभिधानात् दुःखरूपत्वाच्च कर्मणःसहसासंन्यासातिप्र-
संगंप्राप्तंवारयितुंसंन्यासादपिश्रेष्ठत्वेनकर्मयोगंस्तौति श्रीभगवानुवाच अनाश्रितइतिद्वाभ्याम् कर्मफलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणःअव-
श्यंकर्तव्यतयाविहितंकर्मयःकरोति सएवसंन्यासीयोगीच नतुनिरग्निःअग्निसाध्यंइष्टाख्यकर्मत्यागी नचाक्रियः अनग्निसाध्यपूर्ताख्यकर्म-
त्यागीच १

कुतइत्यपेक्षायांकर्मयोगस्यैवसंन्यासत्वंसंपादयन्नाह यमिति यंसंन्यासमितिप्राहुः प्रकर्षेणश्रेष्ठत्वेनाहुः संन्यासएवात्यरेत्वयहित्वा-
दिश्रुतेः केवलात्संन्यसनाद्धेतोः योगमेवतंजानीहि कुतइत्यपेक्षायामितिशब्दोक्तोहेतुर्योगेप्यस्तीत्याह नहीति नसंन्यस्तः फलसंकल्पोयेनसः क-
र्मनिष्ठोज्ञाननिष्ठोवाकश्चिदपिनहियोगीभवति अतः फलसंकल्पत्यागसाम्यात्संन्यासात्संन्यासीचफलसंकल्पत्यागादेवचित्तविक्षेपाभावात्
योगीचभवत्येवसइत्यर्थः २ तर्हियावज्जीवंकर्मयोगएवप्राप्तइत्याशंक्य तस्यावधिमाह आरुरुक्षोरिति ज्ञानयोगमारोढुंप्राप्तुमि

यंसंन्यासमितिप्राहुर्योगंतंविद्धिपांडव नह्यसंन्यस्तसंकल्पोयोगीभवतिकश्चन २ आरुरुक्षोर्मुनेर्योगंकर्म
कारणमुच्यते योगारूढस्यतस्यैवशमःकारणमुच्यते ३ यदाहिनेंद्रियार्थेषुनकर्मस्वनुषज्जते सर्वसंक
ल्पसंन्यासीयोगारूढस्तदोच्यते ४

च्छोः पुंसस्तदारोहे कारणंकर्मोच्यते चित्तशुद्धिकरत्वात् ज्ञानयोगमारूढस्यतुत-
स्यैवध्याननिष्ठस्यशमः समाधिश्चित्तविक्षेपकर्मोपरमोज्ञानपरिपाकेकारणमुच्यते ३ कीदृशोऽसौयोगारूढः यस्यशमः कारणमु
च्यतइत्यत्राह यदाहीति इंद्रियभोग्येषुशब्दादिषुतत्साधनेषुचकर्मसुयदानानुषज्जते आसक्तिंनकरोति तत्रहेतुः आसक्ति
मूलभूतान्सर्वान्भोगविषयान् कर्मविषयांश्चसंकल्पान्संन्यसितुंत्यक्तुंशीलंयस्यसः तदायोगारूढउच्यते ४ ७ ७

अतोविषयासक्तित्यागेमोक्षंतदासक्तौच बंधंपर्यालोच्यरागादिस्वभावंत्यजेदित्याह उद्धरेदिति आत्मनाविवेकयुक्तेनात्मानंसंसा
दुद्धरेत् नत्ववसादयेत् अधोननयेत् हियस्मात् आत्मैवमनःसंगादुपरतः आत्मनःस्वस्यबंधुरुपकारकःरिपुरपकारकश्च ५ क
थंभूतस्यात्मैवबंधुः कथंभूतस्यात्मैवरिपुःइत्यपेक्षायामाह बंधुरिति येनात्मनैव आत्माकार्यकारणसंघातरूपोजितो वशीकृतः
तस्यतथाभूतस्यात्मनः आत्मैवबंधुः अनात्मनोऽजितात्मनस्तु आत्मैवात्मनःशत्रुत्वेशत्रुवदपकारकारित्वेवर्तेत ६ जितात्मनःस्वस्मि

उद्धरेदात्मनात्मानंनात्मानमवसादयेत् आत्मैवह्यात्मनोबंधुरात्मैवरिपुरात्मनः ५ बंधुरात्मात्मनस्तस्ययेनात्मैवा
त्मनाजितः अनात्मनस्तुशत्रुत्वेवर्तेतात्मैवशत्रुवत् ६ जितात्मनःप्रशांतस्यपरमात्मासमाहितः शीतोष्णसुखदुः
खेषुतथामानापमानयोः ७ ज्ञानविज्ञानतृप्तात्माकूटस्थोविजितेंद्रियः युक्तइत्युच्यतेयोगीसमलोष्टाश्मकांचनः ८

न्बंधुत्वंस्फुटयति जितात्मनइति जितःआत्मायेनतस्यप्रशांतस्यरागादिरहितस्यैवपरंकेवलंआत्माशीतोष्णादिषुसत्स्वपिसमाहितःस्वा
त्मनिष्ठोभवति नान्यस्य यद्वा तस्यहृदिपरमात्मासमाहितःस्थितोभवति ७ योगारूढस्यलक्षणंश्रेष्ठ्यंचोक्तमुपपाद्योपसंहरति ज्ञानवि
ज्ञानतृप्तात्मेति ज्ञानमौपदेशिकंविज्ञानमपरोक्षानुभवस्ताभ्यांतृप्तोनिराकांक्षआत्माचित्तंयस्य अतःकूटस्थोनिर्विकारःअतएवविजिता
नींद्रियाणियेन अतएवसमानिलोष्टादीनियस्य मृत्खंडपाषाणसुवर्णेषु हेयोपादेयबुद्धिरहितःसयुक्तोयोगारूढइत्युच्यते ८ ७

सुहृन्मित्रादिषु समबुद्धिर्युक्तस्तु ततोऽपि श्रेष्ठ इत्याह सुहृदिति सुहृत्स्वभावेनैव हितांशंसी मित्रं स्नेहवशेनोपकारकम् अरिर्घातकः
उदासीनो विवदमानयोरुभयोरप्युपेक्षकः मध्यस्थो विवदमानयोरुभयोरपि हिताशंसी द्वेष्यः द्वेषविषयः बंधुः संबंधी साधवः सदाचा
राः पापाः दुराचाराः एतेषु समाराग द्वेषादिशून्या बुद्धिर्यस्य सतु विशिष्टः ९ एवं योगारूढस्य लक्षणमुक्त्वा इदानीं तस्य सांगं योगं विधत्ते
योगीत्यादिना सयोगीपरमो मत इत्यंतेन ग्रंथेन योगीति योगी योगारूढः आत्मानं मनः युंजीत समाहितं कुर्यात् सततं निरंतरं रहसि एकांते

सुहृन्मित्रार्युदासीन मध्यस्थ द्वेष्य बंधुषु साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ९ योगी युंजीत सततमात्मानं रहसि स्थितः
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः १० शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिन-
कुशोत्तरम् ११ तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेंद्रियक्रियः उपविश्यासने युंज्याद्योगमात्मविशुद्धये १२

स्थितः सन्नेकाकी सं
गशून्यः यतं संयतं चित्तं आत्मा देहश्च यस्य निराशीः निराकांक्षः निराहारो वापरिग्रहशून्यश्च १० आसननियमं दर्शयन्नाह शुचाविति
द्वाभ्याम् शुद्धे स्थाने आत्मनः स्वस्यासनं स्थापयित्वा कीदृशं स्थिरमचलं नातिचोन्नतं न चातिनीचं चैलं वस्त्रमजिनं व्याघ्रादिचर्म चै
लाजिनेकुशेभ्यः उत्तरे यस्मिन् कुशानामुपरि चर्म तदुपरि वस्त्रमास्तीर्येत्यर्थः ११ तत्रेति तत्र तस्मिन्नासने उपविश्य एकाग्रं विक्षे-
परहितं मनः कृत्वा योगं युंज्यात् अभ्यसेत् यताः उपरताः चित्तस्येंद्रियाणां च क्रिया यस्यात्मनो मनसो विशुद्धये उपशांतये १२

चित्तैकाग्र्योपयोगिनीं देहादिधारणां दर्शयन्नाह समम् इति द्वाभ्याम् कायेति देहमध्यभागो विवक्षितः कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवम् मूला
धारादारभ्य मूर्द्धांतपर्यंतं समम् अवक्रं निश्चलं धारयन् स्थिरः दृढप्रयत्नो भूत्वेत्यर्थः स्वकीयं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्येति अर्द्धनिमीलितनेत्र इत्यर्थः इतस्त
तो दिशश्चानवलोकयन्नासीतेत्युत्तरेणान्वयः १३ प्रशांतेति प्रशांत आत्मा चित्तं यस्य विगता भीर्भयं यस्य ब्रह्मचारिव्रते ब्रह्मचर्ये स्थितः सन् मनः
संयम्य प्रत्याहृत्य मय्येव चित्तं यस्य अहमेव परः पुरुषार्थो यस्य स मत्परः एवं युक्तो भूत्वा आसीत तिष्ठेत् १४ योगाभ्यासफलमाह युंजन्नेव-

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् १३ प्रशांतात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते
स्थितः मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः १४ युंजन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः शांतिं निर्वाणपरमां मत्संस्थाम
धिगच्छति १५ नात्यश्नतस्तु योगोस्ति न चैकांतमनश्नतः न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन १६

मिति एवमुक्तप्रकारेण सदा आत्मानं मनो युंजन् समाहितं कुर्वन् नियतं निरुद्धं मानसं चित्तं यस्य सः शांतिं संसारोपरतिं प्राप्नोति
कथंभूताम् निर्वाणं परमं प्राप्यं यस्यां तां मत्संस्थाम् मद्रूपेणावस्थितिम् १५ योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह नेति द्वा
भ्याम् अत्यंतमधिकं भुंजानस्य एकांतमत्यंतमभुंजानस्यापि योगः समाधिर्न भवति तथाऽतिनिद्राशीलस्यातिजाग्रतश्च यो
गो नैवास्ति १६

७ ८ ८ ७

तर्हि कथंभूतस्य योगो भवतीत्यत आह युक्तेति युक्तो नियत आहारो विहारश्च गतिर्यस्य कर्मसु कार्येषु युक्ता नियता चेष्टा यस्य युक्तौ नियतौ स्वप्नावबोधौ निद्राजागरौ यस्य तस्य दुःखनिवर्तको योगः सिध्यति १७ कदा निष्पन्नयोगः पुरुषो भवति इत्यपेक्षायामाह यदेति विनियतं संयतं चित्तमात्मन्येव यदा निश्चलं तिष्ठति किंच सर्वकामेभ्यः ऐहिकामुष्मिकभोगेभ्यः विगततृष्णो भवति तदा प्राप्तयोग इत्युच्यते १८ आत्मैक्याकारतयावस्थितस्य चित्तस्योपमानमाह यथेति वातशून्ये देशे स्थितो दीपो यथा नेंगते न विचलति सा उपमा दृष्टांतः कस्य आत्मविषयं योगमभ्यसतो योगिनो यतं नि-

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा १७ यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा १८ यथा दीपो निवातस्थो नेंगते सोपमा स्मृता योगिनो यतचित्तस्य युंजतो योगमात्मनः १९ यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति २०

यतं चित्तं यस्य निष्कंपतया प्रकाशतया च चित्तं तद्वत्तिष्ठतीत्यर्थः १९ यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडवेत्यादौ कर्मैव योगशब्देनोक्तं नात्यश्नतस्य योगोस्तीत्यादौ तु समाधिर्योगशब्देनोक्तः तत्र मुख्यो योगः क इत्यपेक्षायां समाधिमेव स्वरूपतः फलतश्च लक्षयन्स एव मुख्यो योग इत्याह यत्रेति सार्द्धैस्त्रिभिः यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेषे योगाभ्यासेन निरुद्धं चित्तं उपरतं भवतीति योगस्य स्वरूपलक्षणमुक्तं तथा च पातंजलं सूत्रम् योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति इष्टप्राप्तिलक्षणेन फलेन तमेव लक्षयति यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेषे आत्मना शुद्धेन मनसात्मानमेव पश्यति न तु देहादि यत्रात्मन्येव तुष्यति न तु विषयेषु यत्रेत्यादीनां यच्छब्दानां तं योगसंज्ञितं विद्यादिति चतुर्थेनान्वयः २०

आत्मन्येवतोषहेतुमाह सुखमिति यत्रयस्मिन्नवस्थाविशेषे यत्तत् किमपिनिरतिशयमात्यंतिकंनित्यंसुखंवेत्ति ननुतदाविषयेंद्रियसंबंधा-
भावात् कुतःसुखंस्यात्तत्राह अतींद्रियंविषयेंद्रियसंबंधातीतं केवलंबुद्ध्यैवात्माकारतयाग्राह्यम् अतएवयत्रस्थितःसन्तत्त्वतः आत्मत-
त्वान्नैवचलति २१ अचलत्वमेवोपपादयति यमिति यमात्मस्वरूपलाभंलब्ध्वाततोधिकमपरंलाभंनमन्यते तस्यैवनिरतिशयसुखत्वात्
यस्मिंश्चस्थितोमहताशीतोष्णादिदुःखेन नविचाल्यते नाभिभूयते एतेनानिष्टनिवृत्तिफलेनापियोगलक्षणमुक्तंद्रष्टव्यम् २२ यएवंभू-

सुखमात्यंतिकंयत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियम् वेत्तियत्रनचैवायंस्थितश्चलतितत्त्वतः २१ यंलब्ध्वाचापरंलाभंमन्यतेनाधिकं-
ततः यस्मिन्स्थितोनदुःखेनगुरुणापिविचाल्यते २२ तंविद्याद्दुःखसंयोगवियोगंयोगसंज्ञितम् २३

तोवस्थाविशेषस्तमाह तमित्यर्द्धेन दुःखशब्देनदुःखमिश्रितत्वात् वैषयिकंसुखमपिगृह्यते दुःखस्यसंयोगेनस्पर्शमात्रेणापिवियोगो-
यस्मिन् तमवस्थाविशेषंयोगसंज्ञितंयोगशब्दवाच्यंजानीयात् परमात्मनाक्षेत्रज्ञस्ययोजनंयोगः यद्वा दुःखसंयोगेनवियोगए-
व शूरेकातरशब्दवद्विरूद्धलक्षणयायोगउच्यते कर्मणितुयोगशब्दस्तदुपायत्वादौपचारिकएवेतिभावः २३ यस्मादेवंमहा-
फलोयोगस्तस्मात्सएवयत्नतोऽभ्यसनीयः इत्याह सनिश्चयेनेतिसार्द्धेन सयोगोनिश्चयेनशास्त्राचार्योपदेशजनितनयोक्तव्यः

अभ्यसनीयः यद्यपिशीघ्रंनसिद्ध्यतितथाऽपि अनिर्विण्णेननिर्वेदरहितेनचेतसा योक्तव्यः दुःखबुद्ध्याप्रयत्नशैथिल्यंनिर्वेदः किंचसंकल्पइ
ति संकल्पात्प्रभवोयेषांतान्योगप्रतिकूलान् सर्वान्कामानशेषतः सवासनांस्त्यक्त्वा मनसाविषयदोषदर्शिनासर्वतः प्रसरंतमिंद्रियसमूहंविशे-
षेणनियम्ययोगोयोक्तव्यइतिपूर्वेणान्वयः २४ यदितुप्राक्तनकर्मसंस्कारेणमनोविचलेत्तर्हिधारणयास्थिरीकुर्यादित्याह शनैरिति धृति
धारणातयागृहितया वशीकृतयाबुद्ध्याऽऽत्मसंस्थमात्मन्येवसम्यक्स्थितंनिश्चलंमनः कृत्वोपरमेत् तच्चशनैःशनैरभ्यासक्रमेण नतुसह

सनिश्चयेनयोक्तव्योयोगोनिर्विण्णचेतसा संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वासर्वानशेषतः मनसैवेंद्रियग्रामंविनियम्यसमंततः २४
शनैःशनैरुपरमेत्बुद्ध्याधृतिगृहीतया आत्मसंस्थंमनः कृत्वानकिंचिदपिचिंतयेत् २५ यतोयतोनिश्चरतिमनश्चंचलमस्थि
रम् ततस्ततोनियम्यैतदात्मन्येववशंनयेत् २६ प्रशांतमनसंह्येनंयोगिनंसुखमुत्तमं उपैतिशांतरजसंब्रह्मभूतमकल्मषम् २७

सा उपरमस्वरूपमाह नकिंचिदपिचिंतयेत् निश्चलेमनसिस्वयमेवप्रकाशमानपरमानंदस्वरूपोभूत्वाऽऽत्मध्यानादपिनिवर्तेतेत्यर्थः २५ एवम
पिरजोगुणवशाद्यदिमनः प्रचलेत्तर्हिपुनः प्रत्याहारेणवशीकुर्यादित्याह यतइति स्वभावतश्चंचलंधार्यमाणमप्यस्थिरंमनोयंयंविषयंप्रतिनि
र्गच्छतिततस्ततः प्रत्याहृत्यात्मन्येवस्थिरंकुर्यात् २६ एवंप्रत्याहारादिभिः पुनःपुनर्मनोवशीकुर्वतंरजोगुणक्षयेसतियोगसुखंप्राप्नोतीत्या
त्याह प्रशांतमनसमिति एवमुक्तेनप्रकारेण शांतंरजोयस्यतं अतएवप्रशांतंमनोयस्यतं एनंनिष्कल्मषंब्रह्मत्वंप्राप्तंयोगिनंउत्तमंसमाधिसु
खंस्वयमेवोपैति प्राप्नोति २७

ततश्च कृतार्थो भवतीत्याह युंजन्निति एवमनेन प्रकारेण सर्वदात्मानं मनो युंजन्वशीकुर्वन्विशेषेण सर्वात्मना गतं कल्मषं यस्य स योगी सुखेनानायासेन ब्रह्मणः संस्पर्शो अविद्यानिवर्तकः साक्षात्कारस्तदेवात्यंतं सर्वोत्तमं सुखमश्नुते जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः २८ ब्रह्मसाक्षात्कारमेव दर्शयति सर्वभूतस्थमिति योगेनाभ्यस्यमानेन युक्तात्मा समाहितचित्तः सर्वत्र समं ब्रह्मैव पश्यतीति समदर्शनः स्वमात्मानमविद्याकृतदेहादिपरिच्छेदशून्यं सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरांतेषु अवस्थितं पश्यति तानि च स्वात्मन्यभेदेन पश्यति २९ एवंभूतात्मज्ञानस्य सर्वभूतात्म

युंजन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते २८ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः २९ यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ३० सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ३१

तया मदुपासनं मुख्यं कारणमित्याह यइति मां परमेश्वरं सर्वभूतमात्रे यः पश्यति सर्वं च प्राणिमात्रं मयि यः पश्यति तस्याहं न प्रणश्यामि अदृश्यो न भवामि स च मे न प्रणश्यति ममादृश्यो न भवति प्रत्यक्षो भूत्वा कृपादृष्ट्या तं विलोक्यानुगृह्णामीत्यर्थः ३० न चैवंभूतो विधिकिंकरः स्यादित्याह सर्वभूतस्थितमिति सर्वेषु भूतेषु स्थितं मामभेदमाश्रित्य यो भजति स योगी ज्ञानी सन् सर्वथा कर्मत्यागेनापि वर्तमानो मय्येव वर्तते मुच्यते न तु भ्रश्यतीत्यर्थः ३१ ७ ७ ७

एवंच मांभजतां योगिनांमध्ये सर्वभूतानुकंपीश्रेष्ठ इत्याह आत्मौपम्येनेति आत्मौपम्येन स्वसादृश्येन यथा मम सुखंप्रियं दुःख मप्रियं तथान्येषामपीति सर्वत्र समंपश्यन् सुखमेव सर्वेषां यो वांछति नतु कस्यापि दुःखं स योगी श्रेष्ठो ममाभिमत इत्यर्थः ३२ उक्तल क्षणस्य योगस्यासंभवंमन्वानोऽर्जुनउवाच योयमिति साम्येन मनसो लयविक्षेपशून्यतया केवलात्माकारावस्थानेन योऽयं योग

आत्मौपम्येन सर्वत्र समंपश्यति योऽर्जुन सुखंवा यदिवा दुःखं स योगी परमो मतः ३२ अर्जुनउवाच यो यंयोगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन एतस्याहंनपश्यामि चंचलत्वात्स्थितिंस्थिराम् ३३ चंचलंहिमनः कृ ष्णप्रमाथिबलवद्दृढम् तस्याहंनिग्रहंमन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ३४

स्त्वयाप्रोक्तः एतस्य योगस्य स्थिरां दीर्घका- लांस्थितिं नपश्यामि मनसश्चंचलत्वात् ३३ एतत्स्फुटयति चंचलमिति चंचलं स्वभावेनैव चपलम् किंच प्रमाथि प्रमथनशी- लं देहेंद्रियक्षोभकमित्यर्थः किंच बलवत् विचारेणापि जेतुमशक्यम् किंच दृढम् विषयवासनानुबद्धतया दुर्भेदम् अतो यथाकाशे दोधूयमानस्य वायोः कुंभादिषु निरोधनमशक्यम् तथा तस्य मनसोऽपि निग्रहं निरोधं सुदुष्करं सर्वथा कर्तुमशक्यं मन्ये ३५

तदुक्तंचंचलत्वादिकमंगीकृत्यैवमनोनिग्रहोपायंश्रीभगवानुवाच असंशयमिति चंचलत्वादिनामनोनिरोद्धुंअशक्यमितियद्वदसिए
तन्निःसंशयमेव तयाऽपितु विषयाचिंतनपूर्वकमभ्यासेनपरमात्माकारप्रत्ययावृत्त्याविषयवैतृष्ण्येनचगृह्यते निगृह्यते अभ्यासेनल
यप्रतिबंधाद्वैराग्येणचविक्षेपप्रतिबंधादुपरतवृत्तिकंसत् परमात्माकारेणपरिणतंतिष्ठतीत्यर्थः तदुक्तंयोगशास्त्रे मनसोवृत्तिशून्य
स्यब्रह्माकारतयास्थितिः यासंप्रज्ञातनामासौसमाधिरभिधीयतइति ३५ एतावांस्तिहनिश्चयइत्याह असंयतात्मनेति असंयता-

श्रीभगवानुवाच असंशयंमहाबाहोमनोदुर्निग्रहंचलम् अभ्यासेनतुकौंतेयवैराग्येणचगृह्यते ३५ असंयतात्मनायो-
गोदुष्प्रापइतिमेमतिः वश्यात्मनातुयतताशक्योवाप्तुमुपायतः ३६ अर्जुनउवाच अयतिःश्रद्धयोपेतोयोगाच्चलितमा
नसः अप्राप्ययोगसंसिद्धिंकांगतिंकृष्णगच्छति ३७ त्मनाउक्तप्रकारेणाभ्यासवैराग्याभ्यामसंयतं आत्माचित्तंयस्य तेनपुरुषे-
णायंयोगोदुष्प्रापःप्राप्तुमशक्यः अभ्यासवैराग्याभ्यांवश्योवशवर्तीआत्माचित्तंयस्यतेनपुरुषेणपुनश्चानेनैवोपायेनप्रयत्नंकुर्वतायोगः
प्राप्तुंशक्यः ३६ अभ्यासवैराग्याभावेनकथंचिदप्राप्तसम्यक्ज्ञानः किंफलमाप्नोतीत्यर्जुनउवाच अयतिरिति प्रथमंश्रद्धयोपेतएवयोगेप्रवृ
त्तः नतुमिथ्याचारतया ततःपरंतु अयतिः नसम्यग्यतते शिथिलाभ्यासइत्यर्थः तथायोगाच्चलितंमानसंविषयप्रवणंचित्तंयस्य मं
दवैराग्यइत्यर्थः एवमभ्यासवैराग्यशैथिल्याद्योगस्यसंसिद्धिंफलंज्ञानमप्राप्यकांगतिंप्राप्नोति ३७

प्रश्नाभिप्रायंविवृणोति कच्चिदिति कर्मणामीश्वरार्पितत्वात्अनुष्ठानाच्चनतावत्कर्मफलंस्वर्गादिकंप्राप्नोति योगानिष्पत्तेश्चनमोक्षंप्रा
प्नोति एवमुभयस्माद्भ्रष्टः अप्रतिष्ठोनिराश्रयः अतएवब्रह्मणःप्राप्त्युपायेपथिमार्गेविमूढःसन्कच्चित्किंननश्यति किंवानश्यतीत्यर्थः
नाशेदृष्टांतः यथाछिन्नमभ्रंपूर्वस्मादभ्राद्विश्लिष्टमभ्रांतरंचाप्राप्तंसन्मध्यएवविलीयते तद्वदिति ३८ त्वयैवसर्वज्ञेनायंममसंदेहोनि
रसनीयः त्वत्तोऽन्यस्तुसंदेहनिवर्तकोनास्तीत्याह एतन्मइति एतत्एनंछेत्तानिवर्तकः स्पष्टमन्यत् ३९ अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच पा

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिवनश्यति अप्रतिष्ठोमहाबाहोविमूढोब्रह्मणःपथि ३८ एतन्मेसंशयंकृष्णछेत्तुमर्हस्य
शेषतः त्वदन्यःसंशयस्यास्यछेत्तानह्युपपद्यते ३९ श्रीभगवानुवाच पार्थनैवेहनामुत्रविनाशस्तस्यविद्यते नहिकल्या
णकृत्कश्चिद्दुर्गतिंतातगच्छति ४० प्राप्यपुण्यकृताँल्लोकानुषित्वाशाश्वतीःसमाः शुचीनांश्रीमतांगेहेयोगभ्रष्टोऽभिजायते
४१

र्थेतिसार्द्धैश्चतुर्भिः इहलोकेनाशःउभयभ्रंशात्पातित्यम् अमुत्रपरलोकेनाशोनरकप्राप्तिः तदुभयंतस्यनास्त्येव यतःकल्याणकृत्शुभ
कारीकश्चिदपिदुर्गतिंनगच्छति अयंचशुभकारीश्रद्धयायोगेप्रवृत्तत्वात् तातेति लोकरीत्योपलालयन्संबोधयति ४० तर्हिकिम-
सौप्राप्नोतीत्यपेक्षायामाह प्राप्येति पुण्यकारिणांअश्वमेधादियाजिनांलोकान्प्राप्य तत्रशाश्वतीःसमाःबहून्संवत्सरानुषित्वात
त्रसुखमनुभूय शुचीनांसदाचाराणांश्रीमतांधनिनांगेहेसयोगभ्रष्टोजन्मप्राप्नोति ४१ ५ ५ ५

अल्पकालाभ्यस्तयोगभ्रंशेगतिरियमुक्ताचिराभ्यस्तयोगभ्रंशेतुपक्षांतरमाह् अथेति योगनिष्ठानांधीमतांज्ञानिनामेवकुलेजायतेनतु
पूर्वोक्तानामनारूढयोगानांकुलेजायते एतज्जन्मस्तोति ईदृशंयत्जन्म एतद्धिलोकेदुर्लभतरं मोक्षहेतुत्वात् ४२ ततःकिमत आह तत्रेति
सार्द्धेन तत्रद्विःप्रकारेऽपिजन्मनि पूर्वदेहेभवंपौर्वदेहिकंतमेवब्रह्मविषययाबुद्ध्यासंयोगंलभते ततश्वभूयोऽधिकंसंसिद्धौमोक्षेऽधि
कंप्रयत्नंकरोति तत्रहेतुः तेनैवपूर्वदेहकृताभ्यासेनाऽवशोपिकुतश्चिदंतरायादनिच्छन्नपिसंह्रियते विषयेभ्यःपरावर्त्यब्रह्मनिष्ठःक्रि-

प्रथवायोगिनामेवकुलेभवतिधीमताम् एतद्धिदुर्लभतरंलोकेजन्मयदीदृशम् ४२ तत्रतंबुद्धिसंयोगंलभतेपौर्वदेहि
कम् यततेच्चततोभूयःसंसिद्धौकुरुनंदन ४३ पूर्वाभ्यासेनतेनैवह्रियतेह्यवशोऽपिसः जिज्ञासुरपियोगस्यशब्दब्रह्मा
तिवर्तते ४४ प्रयत्नाद्यतमानस्तुयोगीसंशुद्धकल्मषः अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोयातिपरांगतिम् ४५

यते ४३ तदेवंपूर्वाभ्यासवशेनप्रयत्नंकुर्वन्शनैर्मुच्यतइतीममर्थंकैमुत्यन्यायेनस्फुटयति जिज्ञासुरिति सार्द्धेन योगस्यस्वरूपंजि-
ज्ञासुरेव केवलंनतुप्राप्तयोगः एवंभूतोयोगेप्रविष्टमात्रोऽपिपापवशाद्योगभ्रष्टोऽपिशब्दब्रह्मवेदमतिवर्तते वेदोक्तकर्मफलान्यतिक्रम्य
तेभ्योऽधिकंफलंप्राप्यमुच्यतइत्यर्थः ४४ यदैवंमंदप्रयत्नोपियोगीपरांगतिंयाति तदायस्तुयोगीप्रयत्नादुत्तरोत्तरमधिकंयोगेयतमानोय
त्नंकुर्वन्योगेनैवसंशुद्धकिल्बिषोविधूतपापःसोऽनेकेषुजन्मसूपचितेनयोगेनसंसिद्धःसम्यक्ज्ञानीभूत्वाततःश्रेष्ठांगतिंयातीतिकिंवक्त
व्यमित्यर्थः ४५

यस्मादेवंतस्मात् तपस्विभ्यइति कृच्छ्रचांद्रायणादितपोनिष्ठेभ्यः ज्ञानिभ्यः शास्त्रज्ञानवद्भ्योऽपिकर्मिभ्यः इष्टापूर्तकारिभ्योऽपियोगी
श्रेष्ठोऽभिमतस्तस्मात्त्वंयोगीभव ४६ योगिनामपियमनियमादिपराणांमध्येमद्भक्तःश्रेष्ठइत्याह योगिनामिति मद्गतेनमय्यासक्तेनांत
रात्मनामनसायोमांपरमेश्वरंवासुदेवंश्रद्धायुक्तःसन्भजते सयोगयुक्तेषुश्रेष्ठोममसंमतः अतोमद्भक्तोभवेतिभावः ४७ आत्मयो
गमवोचद्योभक्तियोगशिरोमणिम् तंवंदेपरमानंदंमाधवंभक्तशेवधिम् १ इतिसुबोधिन्यांटीकायांषष्ठोऽध्यायः ६ विज्ञेयमा

तपस्विभ्योऽधिकोयोगीज्ञानिभ्योऽपिमतोऽधिकः कर्मिभ्यश्चाधिकोयोगीतस्माद्योगीभवार्जुन ४६ योगिनामपिसर्वे
षांमद्गतेनांतरात्मना श्रद्धावान्भजतेयोमांसमेयुक्ततमोमतः ४७ इतिश्रीमद्भगवद्गीता॰ आत्मसंयमयोगोनामषष्ठो
ऽध्यायः ६ श्रीभगवानुवाच मय्यासक्तमनाःपार्थयोगंयुंजन्मदाश्रयः असंशयंसमग्रंमांयथाज्ञास्यसितच्छृणु १

त्मनस्तत्त्वंसयोगंसमुदीरितम् भजनीयमथेदानीमैश्वरंरूपमीर्यते १ पूर्वाध्यायांतेमद्गतेनांतरात्मनायोमांभजतिसमेयुक्ततमोमतइ
त्युक्तं तत्रकीदृशस्त्वं यस्यभक्तिःकर्तव्येत्यपेक्षायांस्वस्वरूपंनिरूपयिष्यन्श्रीभगवानुवाच मय्यासक्तमनाइति मयिपरमेश्वरे आस
क्तंअभिनिविष्टंमनोयस्यसः मदाश्रयः अहमेवाश्रयोयस्यानन्यशरणःसन् योगंयुंजन्नभ्यसन् असंशयंयथाभवत्येवंमांसमग्रंविभू
तिबलैश्वर्यादिसहितं यथाज्ञास्यसि तदिदंमयावक्ष्यमाणंशृणु १ ५ ५ ५ ५

वक्ष्यमाणंस्तौति ज्ञानमिति ज्ञानंशास्त्रीयंविज्ञानमनुभवस्तत्सहितम् इदंमद्विषयम् अशेषतःसाकल्येनवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाइहश्रेयोमार्गेवर्तमानस्यपुन
रन्यत्ज्ञातव्यमवशिष्टंनभवति तेनैवकृतार्थोभवतीत्यर्थः २मद्भक्तिंविनातुमज्ज्ञानंदुर्लभमित्याह मनुष्याणामिति असंख्यातानांजीवानांमध्येमनुष्यव्यतिरि
क्तानांश्रेयसिप्रवृत्तिरेवनास्ति मनुष्याणांचसहस्रेषुमध्येकश्चिदेवप्रकृष्टपुण्यवशात्सिद्धयेआत्मज्ञानाययतते प्रयत्नंकुर्वतामपिसहस्रेषुकश्चिदेवप्रकृष्ट
पुण्यवशादात्मानंवेत्ति तादृशानांचात्मज्ञानसिद्धानांसहस्रेषुकश्चिदेवमांपरमात्मानंमत्प्रसादेनतत्त्वतोवेत्ति तदेवमतिदुर्लभमपिमज्ज्ञानंतुभ्यमहंवक्ष्या

ज्ञानंतेहंसविज्ञानमिदंवक्ष्याम्यशेषतः यज्ज्ञात्वानेहभूयोन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते २ मनुष्याणांसहस्रेषुकश्चिद्यततिसिद्धये यतता
मपिसिद्धानांकश्चिन्मांवेत्तितत्त्वतः ३ भूमिरापोऽनलोवायुःखंमनोबुद्धिरेवच अहंकारइतीयंमेभिन्नाप्रकृतिरष्टधा ४ मीत्यर्थः ३

एवंश्रोतारमभिमुखीकृत्येदानींप्रकृतिद्वारासृष्ट्यादिकर्तृत्वेनेश्वरत्वंप्रतिज्ञातंनिरूपयिष्यन्परापरभेदेनप्रकृतिद्वयमाह भूमिरितिद्वाभ्याम् भूम्यादिशब्दैः
पंचगंधादितन्मात्राण्युच्यंते मनःशब्देनतत्कारणभूतोऽहंकारः बुद्धिशब्देनतत्कारणभूतंमहत्तत्त्वं अहंकारशब्देनतत्कारणमविद्याइत्येवंअष्टधाभिन्ना
यद्वा भूम्यादिशब्दैःपंचमहाभूतानिसूक्ष्मैःसहैकीकृत्यगृह्यंते अहंकारशब्देनैवाहंकारस्तेनैवतत्कार्याणींद्रियाण्यपिगृह्यंते बुद्धिरितिमहत्तत्त्वं मनःशब्दे
नमनसैवोन्नेयमव्यक्तरूपंप्रधानमित्यनेनप्रकारेणमेप्रकृतिर्मायाख्याशक्तिरष्टधाभिन्नाविभागंप्राप्ता चतुर्विंशतिभेदेनभिन्नेत्यस्यास्त्वेवांतर्भावविवक्षया
ष्टधाभिन्नेत्युक्तं तथाचवक्ष्यमाणक्षेत्राध्यायेइमामेवप्रकृतिंचतुर्विंशतितत्त्वात्मनाप्रपंचयिष्यति महाभूतान्यहंकारोबुद्धिरव्यक्तमेवच इंद्रियाणिदशै
कंचपंचचेंद्रियगोचराइति ४

अपरामिमांप्रकृतिमुपसंहरन् परांप्रकृतिमाह अपरेति अष्टधोक्तायाप्रकृतिः इयमपरानिकृष्टा जडत्वात्परार्थत्वाच्च इतःसकाशात्परांप्र
कृष्टां अन्यांजीवभूतांमेप्रकृतिंविद्धि जानीहि परत्वेहेतुः ययाचेतनयाक्षेत्रज्ञरूपयास्वकर्मद्वारेणेदंजगद्धार्यते ५ अनयोःप्रकृतित्वंदर्श
यन्स्वस्यतद्द्वारासृष्ट्यादिकारणत्वमाह एतदिति एतेक्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपेप्रकृती योनी कारणभूते येषांतान्येतद्योनीनिस्थावरजंगमात्मका
नि सर्वाणिभूतानिउपधारय बुध्यस्व तत्रजडाप्रकृतिर्देहरूपेणपरिणमते चेतनातुमदंशभूताभोक्तृत्वेनदेहेषुप्रविश्य स्वकर्मणा-

अपरेयमितस्त्वन्यांप्रकृतिंविद्धिमेपराम् जीवभूतांमहाबाहोययेदंधार्यतेजगत् ५ एतद्योनीनिभूतानिसर्वाणी-
त्युपधारय अहंकृत्स्नस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथा ६ मत्तःपरतरंनान्यत्किंचिदस्तिधनंजय मयिसर्वमिदंप्रोतंसूत्रेमणि
गणाइव ७

तानिधारयति तेचमदीयेप्रकृतीमत्तःसंभूते अतोऽहमेवकृत्स्नस्यसप्रकृतिकस्यजगतःप्रभवःप्रकर्षेणभवत्यस्मादितिप्र
भवःपरंकारणमहमित्यर्थः तथाप्रलीयतेऽनेनेतिप्रलयः संहर्ताप्यहमेवेतिभावः ६ यस्मादेवंतस्मात् मत्तइति मत्तःसकाशात्परतरंश्रेष्ठं-
जगतःसृष्टिसंहारयोःस्वतंत्रंकारणंकिंचिदपिनास्ति स्थितिहेतुरप्यहमेवेत्याह मयिसर्वमिदंप्रोतंग्रथितंआश्रितमित्यर्थः दृष्टांतःस्पष्टः ७

जगतः स्थितिहेतुत्वं प्रपंचयति रसोऽहमिति पंचभिः अप्सु रसोऽहं रसतन्मात्ररूपया विभूत्या तदाश्रयत्वेनाप्सु स्थितोऽहमित्यर्थः तथा शशिसूर्ययोः प्रभास्मि चंद्रेऽर्के च प्रकाशरूपया विभूत्या तदाश्रयत्वेन स्थितोऽहमित्यर्थः एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् सर्वेषु वेदेषु वैखरीरूपेषु तन्मूलभूतः प्रणवः ओंकारोऽस्मि खे आकाशे शब्दतन्मात्ररूपोऽस्मि नृषु पुरुषेषु पौरुषं उद्यमोऽस्मि उद्यमे हि पुरुषास्तिष्ठंति ८ किंच पुण्य इति पुण्योऽविकृतो गंधः गंधतन्मात्रं पृथिव्या आश्रयभूतमहमित्यर्थः यद्वा विभूतिरूपेणाश्रयत्वस्य विवक्षितत्वात् सुरभिगंधस्यैवोत्कृष्टतया विभूतित्वात्पुण्यो गंध इत्युक्तम् तथा विभावसावग्नौ यत्तेजः

रसोऽहमप्सु कौंतेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ८ पुण्यो गंधः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ९ बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् १० बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ११

सहजा दीप्तिस्तदहं सर्वभूतेषु जीवनं प्राणधारणं आयुरहमित्यर्थः तपस्विषु वानप्रस्थादिषु द्वंद्वसहनरूपं तपोऽस्मि ९ किंच बीजमिति सर्वेषां चराचराणां भूतानां बीजं सजातीयकार्योत्पादनसामर्थ्यं सनातनं नित्यं उत्तरोत्तरसर्वकार्येष्वनुस्यूतं तदेव बीजं मद्विभूतिं विद्धि न तु प्रतिव्यक्तिविनश्यत् तथा बुद्धिमतां बुद्धिः प्रज्ञाहमस्मि तेजस्विनां तेजः प्रागल्भ्यमहम् १० किंच बलमिति कामोऽप्राप्ते वस्तुनि अभिलाषो रजसः रागः पुनरभिलषितेऽर्थे प्राप्तेऽपि पुनरधिकेऽर्थे चित्तरंजनात्मकस्तृष्णापरपर्यायस्ताभ्यां कामरागाभ्यां विवर्जितं बलवतां बलमस्मि सात्त्विकं स्वधर्मानुष्ठानसामर्थ्यमहमित्यर्थः स्वधर्मेणाविरुद्धः स्वदारेषु पुत्रोत्पत्तिमात्रोपयोगी कामोऽहम् ११

किंच येचेति येचान्येपि सात्विकाभावाः शमदमादयः राजसाश्चहर्षदर्पादयः तामसाश्चशोकमोहादयः प्राणिनांस्वकर्मवशाज्जायंते तान्सर्वा-
न्मत्तएवजातान्निविद्धि मदीयप्रकृतिगुणकार्यत्वात् एवमपितेष्वहंनवर्ते जीववत्तदधीनोऽहंनभवामीत्यर्थः तेतुमदधीनाः संतोमयिवर्तंतइ
त्यर्थः १२ एवंभूतंत्वांपरमेश्वरमयंजनः किमितिनजानातीत्यतआह त्रिभिरिति त्रिभिस्त्रिविधैरेभिः पूर्वोक्तैः कामलोभादिभिर्गुणमयैः गुण-
विकारैः भावैः स्वभावैर्मोहितमिदंजगत् अतोमांनाभिजानाति कथंभूतं एभ्योभावेभ्यः परम् एभिरसंस्पृष्टम् एतेषांनियंतारं अतएवाव्य

येचैवसात्विकाभावाराजसास्तामसाश्चये मत्तएवेतितान्विद्धिनत्वहंतेषुतेमयि १२ त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिःसर्वमिदंजगत्
मोहितंनाभिजानातिमामेभ्यःपरमव्ययम् १३ दैवीह्येषागुणमयीममायादुरत्यया मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतिते
१४ नमांदुष्कृतिनोमूढाःप्रपद्यंतेनराधमाः माययापहृतज्ञानाआसुरंभावमाश्रिताः १५

यंनिर्विकारमित्यर्थः १३ केतर्हित्वांजानंती
त्यतआह दैवीहीति दैवी अलौकिकी अत्यद्भुतेत्यर्थः गुणमयीसत्वादिगुणविकारात्मिकाममपरमेश्वरस्यशक्तिर्मायादुरत्ययादुस्तराहिप्रसि
द्धमेतत् तथापियेमामेवाव्यभिचारिण्याभक्त्याप्रपद्यंतेभजंति तेमायामेतांदुस्तरामपितरंति ततोमांजानंतीतिभावः १४ किमिति तर्हिसर्वेत्वा
मेवनभजंतितत्राह नमामिति नरेषुयेधमास्तेमांनभजंति अधमत्वेहेतुः मूढाः विवेकशून्याः तत्कुतः दुष्कृतिनः पापशीलाः अतोमाययाऽपहृतं
निरस्तंशास्त्राचार्योपदेशाभ्यांजातमपिज्ञानंयेषांते अतएवदंभोदर्पोऽभिमानश्चक्रोधःपारुष्यमेवचेत्यादिनावक्ष्यमाणमासुरंस्वभावंप्राप्ताःसं-
तो नभजंति १५

सुकृतिनस्तु मां भजंति ते च सुकृततारतम्येन चतुर्विधा इत्याह चतुर्विधा इति पूर्वजन्मसु ये कृतपुण्या जनास्ते मां भजंति ते तु चतुर्विधाः आ
र्तो रोगाद्यभिभूतः स यदि पूर्वकृतपुण्यस्तर्हि मां भजति अन्यथा क्षुद्रदेवताभजनेन संसरति एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं जिज्ञासुरात्मज्ञानेच्छुः
अर्थार्थी अत्र वा परत्र वा भोगसाधनभूतार्थलिप्सुः ज्ञानी च आत्मवित् १६ एतेषां मध्ये ज्ञानी श्रेष्ठ इत्याह तेषामिति तेषां मध्ये ज्ञानी विशिष्टः
तत्र हेतवः नित्ययुक्तः सदा मन्निष्ठः एकस्मिन्मय्येव भक्तिर्यस्य सः ज्ञानिनो देहाद्यभिमानाभावेन चित्तविक्षेपाभावात् नित्ययुक्तत्वमे

चतुर्विधा भजंते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ १६ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्ति
र्विशिष्यते प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः १७ उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् आस्थितः स हि युक्ता
त्मा मामेवानुत्तमां गतिम् १८

कांतभक्तिश्च संभवति नान्यस्य अत एव हि तस्याहमत्यंतं प्रियः स च मम तस्मादेतैर्नित्ययुक्तत्वादिभि
श्चतुर्भिर्हेतुभिः स उत्तम इत्यर्थः १७ तर्हि किमितरे त्रयस्त्वद्भक्ताः संसरंति नहि नहीत्याह उदारा इति सर्वेऽप्येते उदाराः महांतः मो
क्षभाज एवेत्यर्थः ज्ञानी पुनरात्मैवेति मे मतं निश्चयः हि यस्मात्स ज्ञानी युक्तात्मा मदेकचित्तः सन् न विद्यते उत्तमा यस्यास्तामनुत्तमां सर्वो
त्तमां गतिं मामेवास्थितः आश्रितवान् मद्व्यतिरिक्तमन्यत्फलं न मन्यत इत्यर्थः १८ ७ ७ ७

एवंभूतोमद्भक्तोतिदुर्लभइत्याह बहूनामिति बहूनांजन्मनांकिंचित्किंचित्पुण्योपचयेन अंतेचरमेजन्मनिज्ञानवान्सर्वमिदंचराचरंवासुदेव
एवेतिसर्वात्मदृष्ट्यामांप्रपद्यते भजति अतःसमहात्माऽपरिच्छिन्नदृष्टिः सुदुर्लभः १९ यद्येवंकामिनोपिसंतःकामप्राप्तयेपरमेश्वरंमामेवभ
जंति तेकामान्प्राप्यशनैर्मुच्यंतेइत्युक्तम् येत्वत्यंतंराजसास्तामसाश्च कामाभिभूताःक्षुद्रदेवताःसेवंतेतेसंसरंतीत्याह कामैरितिचतुर्भिः
येतुतैस्तैःपुत्रकीर्तिशत्रुजयादिविषयैःकामैरपहृतविवेकाःसंतःअन्याःक्षुद्राःभूतप्रेतयक्षादिदेवताभजंति किंकृत्वातत्तद्देवताराधने योयो

बहूनांजन्मनामंतेज्ञानवान्मांप्रपद्यते वासुदेवःसर्वमितिसमहात्मासुदुर्लभः १९ कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाःप्रपद्यंतेऽन्यदेवताः
तंतंनियममास्थायप्रकृत्यानियताःस्वया २० योयोयांयांतनुंभक्तःश्रद्धयार्चितुमिच्छति तस्यतस्याचलांश्रद्धांतामेवविद
धाम्यहम् २१ सतयाश्रद्धयायुक्तस्तस्याराधनमीहते लभतेचततःकामान्मयैवविहितान्हितान् २२

नियमउपवासादिलक्षणः तंतंनियमंस्वीकृत्य तत्रापिस्वकीययाप्रकृत्यापूर्वाभ्यासवासनयानियताःसंतोदेवताविशेषंयेभजंतितेषांमध्ये
२० योयोयामिति योयोभक्तःयांयांतनुंदेवतारूपांमदीयामेवमूर्तिंश्रद्धयाऽर्चितुंप्रवर्तते तस्यतस्यभक्तस्यतत्तन्मूर्तिविषयांतामेवश्रद्धांमच
लांदृढांअहंअंतर्यामीविदधामि करोमि २१ ततश्च सतयेति सभक्तस्तयादृढयाश्रद्धयातस्यास्तनोराराधनमीहते करोति ततश्चयेसंकल्पि
ताःतान्कामान्ततोदेवताविशेषाल्लभते किंतु मयैवतत्तद्देवतांतर्यामिणाविहितान्निर्मितान् हिस्फुटमेवतद्देवतानामपिमदधीनत्वात्ममूर्ती
ताश्चेत्यर्थः २२

तदेवं यद्यपि सर्वा अपि देवता ममैव मूर्तयः अतस्तदाराधनमपि वस्तुतो मदाराधनमेव अहमेव च तत्र फलदाताऽपि तथापि साक्षान्मद्भक्तानां च ते-
षां च फलवैषम्यं भवतीत्याह अंतवत्त्विति अल्पमेधसां परिच्छिन्नदृष्टीनां मया दत्तमपि तत्फलमंतवत् विनाशि भवति तदेवाह देवान्यजंतीति
देवयजः ते देवानंतवंतो यांति मद्भक्तास्तु मामनाद्यंतं परमानंदं प्राप्नुवंति २३ ननु च समाने प्रयासे महति च फलविशेषे सति सर्वेऽपि किमिति देवतां-
तरं हित्वा त्वामेव न भजंतीति तत्राह अव्यक्तमिति अव्यक्तं प्रपंचातीतं मां व्यक्तिं मनुष्यमत्स्यकूर्मादिभावं प्राप्तमल्पबुद्धयो मन्यंते तत्र हेतुः मम

अंतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसां देवान्देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि २३ अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यंते मामबुद्ध-
यः परं भावमजानंतो ममाव्ययमनुत्तमम् २४ नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः मूढोऽयं नाभिजानाति लोको माम-
जमव्ययम् २५

परं भावं स्वरूपमजानंतः कथंभूतं अव्ययं नित्यम् न विद्यते उत्तमो यस्मात् तं भावं अतो जगद्रक्षार्थं लीलया विष्कृतनानावि-
शुद्धोर्जितसत्वमूर्तिं मां परमेश्वरं च स्वकर्मनिर्मितं भौतिकदेहं च देवतांतरसमं पश्यंतो मंदमतयो मां नातीवाद्रियंते प्रत्युत क्षिप्रफलदं देवतांत-
रमेव भजंति ते चोक्तप्रकारेण अंतवत्फलं प्राप्नुवंतीत्यर्थः २४ तेषां स्वाज्ञाने हेतुमाह नाहमिति सर्वस्य लोकस्य नाहं प्रकाशः प्रकटो न भवामि किंतु
मद्भक्तानामेव यतो योगमायया समावृतः योगो युक्तिः मदीयः कोऽप्यचिंत्यप्रज्ञाविलासः स एव माया अघटमानघटनाचातुर्यं तया संछन्नः अत ए-
व मत्स्वरूपाज्ञाने मूढः सन् अयं लोकः अजमव्ययं च मां न जानाति २५

सर्वोत्तमंमत्स्वरूपमजानंतइत्युक्तम् तदेवस्वस्यसर्वोत्तमत्वमनावृतज्ञानशक्तित्वेनदर्शयन्नन्येषामज्ञानमाह वेदेति समतीतानिविनष्टानिवर्तमा-
नानिभावीनिचत्रिकालवर्त्तीनि भूतानिस्थावरजंगमानिसर्वाण्यहंवेद जानामि मायाश्रयत्वात् ममतस्याःस्वाश्रयव्यामोहकत्वाभावात् इतिप्रसि
द्धम् मांतुनकोपिवेत्ति मन्मायामोहितत्वात् प्रसिद्धंहिलोके मायायाःस्वाश्रयाधीनत्वमन्यमोहकत्वंच २६ तदेवंमायाविषयत्वेनजीवानांपरमेश्वरा
ज्ञानमुक्तम् तस्यैवाज्ञानस्यदृढत्वेकारणमाह इच्छाद्वेषसमुत्थेनेति सृज्यतइतिसर्गः सर्गेस्थूलदेहोत्पत्तौ सत्यांतदनुकूलेइच्छा तत्प्रतिकूले

वेदाहंसमतीतानिवर्तमानानिचार्जुन भविष्याणिचभूतानिमांतुवेदनकश्चन २६ इच्छाद्वेषसमुत्थेनद्वंद्वमोहेनभारत सर्वभूता
निसंमोहंसर्गेयांतिपरंतप २७ येषांत्वंतगतंपापंजनानांपुण्यकर्मणाम् तेद्वंद्वमोहनिर्मुक्ताभजंतेमांदृढव्रताः २८ जरामरण
मोक्षायमामाश्रित्ययतंतिये तेब्रह्मतद्विदुःकृत्स्नमध्यात्मंकर्मचाखिलम् २९

चद्वेषःताभ्यांसमुत्थःसमुद्भूतोयःशीतोष्णसुखदुःखादि
द्वंद्वनिमित्तोमोहोविवेकभ्रंशः तेनसर्वभूतानिसंमोहंचअहमेवसुखीदुःखीचेतिगाढतरमभिनिवेशंप्राप्नुवंति अतस्तानिमज्ज्ञानाभावात्नमांजानंती
तिभावः २७ कुतस्तर्हिकेचनत्वांभजंतोदृश्यंतेतत्राह येषामिति येषांतुपुण्याचरणशीलानांसर्वप्रतिबंधकंपापमंतंगतम्नष्टं तेद्वंद्वनिमित्तेनमोहेननिर्मु
क्ताःदृढव्रताएकांतिनःसंतोमांभजंते २८ एवंचमांभजंतःसर्वंविज्ञेयंविज्ञायकृतार्थाभवंतीत्याह जरामरणेति जरामरणयोर्निरासार्थंमामाश्रित्ययेप्र
यतंते तेतत्परंब्रह्मविदुः कृत्स्नमध्यात्मंचविदुःयेनतत्प्राप्तव्यंतंदेहादिव्यतिरिक्तंशुद्धमात्मानंचजानंतीत्यर्थः तत्साधनभूतमखिलंरहस्यंकर्मचजानं
ति २९

नचैवंभूतानांयोगभ्रंशशंकापीत्याह साधिभूताधिदैवमिति अधिभूतादिशब्दानामर्थंभगवानेवानंतराध्यायेव्याख्यास्यति अधिभूतेनाधिदैवे
नच सहाधियज्ञेनचसहितंयेमांजानंति तेयुक्तचेतसः मय्यासक्तमनसःप्रयाणकालेपिमरणसमयेपिमांविदुः नतुतदाऽपिव्याकुलीभूयमां
विस्मरंति अतोमद्भक्तानांनयोगभ्रंशशंकेत्यर्थः ३० कृष्णाभक्तेरयत्नेनब्रह्मज्ञानमवाप्यते इतिविज्ञानयोगाख्येसंप्तमेसंप्रकाशितम् १
इतिसुबोधिन्यांटीकायांसप्तमोऽध्यायः ७ ब्रह्मकर्माधिभूतादिविदुःकृष्णैकचेतसः इत्युक्तंब्रह्मकर्मादिस्पष्टमष्टमउच्यते १ पूर्वाध्यायांते

साधिभूताधिदैवंमांसाधियज्ञंचयेविदुः प्रयाणकालेऽपिचमांतेविदुर्युक्तचेतसः ३० इतिश्रीमद्भग० ज्ञानविज्ञान
योगोनामसप्तमोऽध्यायः ७ अर्जुनउवाच किंतद्ब्रह्मकिमध्यात्मंकिंकर्मपुरुषोत्तम अधिभूतंचकिंप्रो
क्तमधिदैवंकिमुच्यते १ अधियज्ञःकथंकोत्रदेहेऽस्मिन्मधुसूदन प्रयाणकालेचकथंज्ञेयोऽसिनियतात्मभिः २

भगवतोपक्षिप्तानांब्रह्माध्यात्मादि सप्तानांपदार्थानां तत्वजिज्ञासुरर्जुनउवाच किंतद्ब्रह्मेतिद्वाभ्याम् स्पष्टार्थः १ किंच अधियज्ञइति अत्रदेहेयो
यज्ञोनिर्वर्तते तस्मिन् कोधियज्ञः अधिष्ठाताप्रयोजकः फलदाताचकइत्यर्थः स्वरूपंपृष्ट्वा अधिष्ठानप्रकारंपृच्छति कथंकेनप्रकारेणासावस्मि
न् देहेस्थितो यज्ञमधितिष्ठतीत्यर्थः यज्ञग्रहणंसर्वकर्मणामुपलक्षणार्थम् अंतकालेचनियतचित्तैः पुरुषैः कथं केनोपायेन ज्ञेयो
ऽसि २ ८ ८ ८ ८ ८ ८

प्रश्नक्रमेणोत्तरं श्रीभगवानुवाच अक्षरमितित्रिभिः नक्षरति नचलतीत्यक्षरं परमं यदक्षरं जगतः मूलकारणं तद्ब्रह्म एतद्वैतदक्षरंगा
र्गिब्राह्मणा अभिवदंतीतिश्रुतेः स्वस्यैवब्रह्मणएवांशतोजीवरूपेणभवनं स्वभावः सएवात्मानंदेहमधिकृत्यभोक्तृत्वेनवर्तमानोध्यात्म
शब्देनोच्यतइत्यर्थः भूतानांजरायुजादीनांभावउत्पत्तिः उद्भवश्च आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नंततः प्रजाः इत्युक्तक्रमेणविहृद्धिः तौभा
वोद्भवौकरोति योविसर्गः देवतोद्देशेनद्रव्यत्यागरूपोयज्ञः सर्वकर्मणामुपलक्षणमेतत् सकर्मशब्दवाच्यः ३ किंच अधिभूतमिति क्षरोभा
वोविनश्वरोदेहादिपदार्थो भूतंप्राणिमात्रमधिकृत्यभवतीत्यधिभूतमुच्यते पुरुषोवैराजः सूर्यमंडलमध्यवर्ती स्वांशभूतसर्वदेवताना

श्रीभगवानुवाच अक्षरंब्रह्मपरमंस्वभावोऽध्यात्ममुच्यते भूतभावोद्भवकरोविसर्गः कर्मसंज्ञितः ३ अधिभूतं
क्षरोभावः पुरुषश्चाधिदैवतं अधियज्ञोऽहमेवात्रदेहेदेहभृतांवर ४

मधिपतिरधिदैवतमुच्यते सवैशरीरीप्रथमः सवै
पुरुषउच्यते आदिकर्तासभूतानांब्रह्माग्रेसमवर्ततेतिश्रुतेः अत्रास्मिन्देहेंऽतर्यामित्वेनस्थितोऽहमेवाधियज्ञः यज्ञादिकर्मप्रवर्तक
स्तत्फलदाताच कस्यचेत्यस्योत्तरमनेनैवोक्तंद्रष्टव्यम् अंतर्यामिणोऽसंगत्वादिभिर्गुणैर्जीवविलक्षणत्वेन देहांतर्वर्तित्वस्यप्रसिद्धत्वात् त
थाचश्रुतिः द्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीतीति देहभृतांमध्ये
श्रेष्ठइतिसंबोधयन् त्वमप्येवंभूतमंतर्यामिणंपराधीनस्वप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांबोद्धुमर्हसीतिसूचयति ४ ५

प्रयाणकालेचकथंज्ञेयोऽसीत्यनेनपृष्टमंतकालेज्ञानोपायंतत्फलंचदर्शयति अंतकालइति मामेवोक्तलक्षणमंतर्यामिरूपंपरमेश्वरंस्मरन्देहंत्य
क्त्वायःप्रकर्षेणार्चिरादिमार्गेणयाति समद्रूपतांयाति अत्रचसंशयोनास्ति स्मरणंज्ञानोपायोमद्भावापत्तिश्चफलमित्यर्थः ५ नकेवलंमांस्म-
रन्मद्भावंप्राप्नोतीतिनियमः किंतर्हि यंयमिति यंयंभावंदेवतांतरंवाऽन्यमपिवा अंतकालेस्मरन्देहंत्यजति तंतमेवस्मर्यमाणंभावंप्राप्नोति
अंतकालेभावविशेषस्मरणेहेतुः सर्वदातस्यभावोभावनाऽनुचिंतनंतेनभावितोवासितचित्तः ६ यस्मात्पूर्ववासनैवांतकालेस्मृतिहेतुः नतुतदा

अंतकालेचमामेवस्मरन्मुक्त्वाकलेवरम् यःप्रयातिसमद्भावंयातिनास्त्यत्रसंशयः ५ यंयंवापिस्मरन्भावंत्यजत्यंतेकले
वरम् तंतमेवैतिकौंतेयसदातद्भावभावितः ६ तस्मात्सर्वेषुकालेषुमामनुस्मरयुध्यच मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्य
स्यसंशयः ७ अभ्यासयोगयुक्तेनचेतसानान्यगामिना परमंपुरुषंदिव्यंयातिपार्थानुचिंतयन् ८

विवशस्यस्मरणोद्यमःसंभवति तस्मादिति तस्मात्सर्वदामामनुस्मरचिंतय सततंस्मरणंचचित्तशुद्धिंविनानभवति अतोऽनुध्यच युद्धस्य
चित्तशुद्ध्यर्थंयुद्धादिकंस्वधर्मंचानुतिष्ठेत्यर्थः एवंमय्यर्पितंमनःसंकल्पात्मकंबुद्धिश्चव्यवसायात्मिकायेनत्वयासत्वंमामेवप्राप्स्यसिअसंशयःसंश
योऽत्रनास्ति ७ सततंस्मरणस्यचाभ्यासोऽतरंगंसाधनमितिदर्शयन्नाह अभ्यासेति अभ्यासःसजातीयप्रत्ययप्रवाहः सएवयोगउपायस्तेन-
युक्तेनएकाग्रेण अतएवनान्यंविषयंगंतुंशीलंयस्यतेनचेतसादिव्यंद्योतनात्मकंपरममनुचिंतयन् हेपार्थतमेवयाति ८ ७ ७

पुनरप्यनुचिंतनीयं पुरुषं विशिनष्टि कविमिति द्वाभ्याम् कविं सर्वज्ञं पुराणं अनादिसिद्धम् अनुशासितारं नियंतारं अणोः सूक्ष्मादप्यणीयांसमनं
तिसूक्ष्मम् सर्वस्य धातारं पोषकम् अपरिमितमहिमत्वादचिंत्यरूपम् आदित्यवत्स्वपरप्रकाशात्मको वर्णः स्वरूपं यस्य तं तमसः प्रकृतेः परस्ता
द्वर्तमानं ९ एवंभूतं पुरुषं अंतकाले भक्तियुक्तो निश्चलेन मनसा यो ऽनुस्मरेत् मनोनैश्चल्ये हेतुः योगबलेन सम्यक्सुषुम्णामार्गेण भ्रुवोर्मध्ये श

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः सर्वस्य धातारमचिंत्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ९ प्रयाण
काले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् १० यदक्षरं
वेदविदो वदंति विशंति यद्यतयो वीतरागाः यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ११

णमावेश्येति स तं परं पुरुषं
द्योतनात्मकं प्राप्नोति १० केवलादभ्यासयोगादपि प्रणवाधारमभ्यासमंतरंगं विधित्सुः प्रतिजानीते यदक्षरमिति यदक्षरं वेदांतज्ञा वदं
ति एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इति श्रुतेः वीतो रागो येभ्यस्ते यतयः प्रयत्नवंतो यद्विशंति यज्ज्ञातुमिच्छं
तो गुरुकुले ब्रह्मचर्यं चरंति तत्ते तुभ्यं पदं पद्यते गम्यत इति पदं प्राप्यं संक्षेपेण प्रवक्ष्ये तत्प्राप्त्युपायं कथयिष्यामीत्यर्थः ११

प्रतिज्ञातमुपायं सांगमाह सर्वेति द्वाभ्याम् सर्वाणींद्रियद्वाराणि संयम्य प्रत्याहृत्य चक्षुरादिभिर्बाह्यविषयग्रहणमकुर्वन्नित्यर्थः मनश्च हृदि निरुध्य बाह्य-
स्मरणमकुर्वन्नित्यर्थः मूर्ध्नि भ्रुवोर्मध्ये प्राणमाधाय योगस्य धारणां स्थैर्यमास्थितः आश्रितवान् सन् १२ ओमित्येकंयदक्षरं तदेव ब्रह्मवाचकत्वाद्वा प्र
तिमादिवत् ब्रह्मप्रतीकत्वाद्वा ब्रह्म तद्व्याहरन् उच्चारयन् तदर्थंच मामनुस्मरन्नेव देहंत्यजन् यः प्रकर्षेणयाति अर्चिरादिमार्गेण स परमां श्रेष्ठां मद्गतिं
याति प्राप्नोति १३ एवंचांतकाले धारणया मत्प्राप्तिर्नित्याभ्यासवत एव भवति नान्यस्येति पूर्वोक्तमेवानुस्मारयति अनन्येति नास्त्यन्यस्मिन्चेतो यस्य

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् १२ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मा
मनुस्मरन् यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् १३ अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः तस्याहं सुलभः पा
र्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः १४ मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् नाप्नुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः १५

तथाभूतः सन् यो मां सततं निरंतरं नित्यशः प्रतिदिनं स्मरति तस्य नित्ययुक्तस्य समाहितस्याहं सुखेन लभ्योस्मि नान्यस्य १४ यद्यप्येवं त्वं सु
लभोसि ततः किमत आह मामिति उक्तलक्षणा महात्मानो मद्भक्ताः मां प्राप्य पुनर्दुःखाश्रयमनित्यंच जन्म न प्राप्नुवंति यतस्ते परमां सम्य
क्सिद्धिं मोक्षमेव प्राप्ताः पुनर्जन्मनो दुःखानां चालयं स्थानं ते मामुपेत्य न प्राप्नुवंतीति वा १५ ५ ५ ५

एतदेवसर्वेष्वपिलोकेषुपुनरावृत्तिंदर्शयन्निर्धारयति आब्रह्मेति ब्रह्मणोभुवनंवासस्थानंब्रह्मलोकस्तमभिव्याप्यसर्वेलोकाःपुनरावर्तनशीलाःब्रह्मलोकस्यापिविनाशित्वात् तत्रत्यानामनुत्पन्नज्ञानानामवश्यंभाविपुनर्जन्म येएवंक्रममुक्तिफलाभिरुपासनाभिर्ब्रह्मलोकंप्राप्ताः तेषामेवतत्रोत्पन्नज्ञानानांब्रह्मणा सह मोक्षोनान्येषाम् मामुपेत्यवर्तमानानांतुपुनर्जन्मनास्त्येवेत्यर्थः१६ ननुच तपस्विनोदानशीलाश्चवीतरागास्तितिक्षवः त्रिलोक्याउपरिस्थानंलभंतेशोकवर्जितमित्यादिपुराणवाक्यैस्त्रिलोक्याःसकाशात्महर्लोकादीनांउत्कृष्टत्वंगम्यते विनाशित्वेचसर्वेषामविशिष्टेकथमसौविशेषःस्यादित्याशंक्य बहुकालावस्थायित्वनिमित्तोऽसौविशेष इत्याशयेनस्वमानेनशतवर्षायुषोब्रह्मणोऽहन्यहनित्रिलोक्याउत्पत्तिर्निशिनिशिचलयोभवतीतिदर्शयिष्यन्ब्रह्मणोऽहोरा

आब्रह्मभुवनाल्लोकाःपुनरावर्तिनोऽर्जुन मामुपेत्यतुकौंतेयपुनर्जन्मनविद्यते१६ सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणोविदुः रात्रिंयुगसहस्रांतांतेऽहोरात्रविदोजनाः१७

त्रयोःप्रमाणमाह सहस्रेति सहस्रंयुगानिपर्यंतोऽवसानंयस्यतद्ब्रह्मणोयदहस्तद्येविदुःयुगसहस्रंअंतोयस्यास्तांरात्रिंचयोगबलेनयेविदुस्तएवसर्वज्ञाःजनाः अहोरात्रविदः येषांतुकेवलंचंद्रार्कगत्यैवज्ञानंतेतथाऽहोरात्रविदोनभवंति अल्पदर्शित्वात् युगशब्देनात्रचतुर्युगमभिप्रेतं चतुर्युगसहस्रंतुब्रह्मणोदिनमुच्यतइत्यादिपुराणोक्तेः ब्रह्मण इतिचमहर्लोकादिवासिनामप्युपलक्षणार्थम् तत्रायंकालगणनाप्रकारः मनुष्याणांयद्वर्षंतद्देवानामहोरात्रं तादृशैःअहोरात्रैःपक्षमासादिकल्पनया द्वादशभिर्वर्षसहस्रैश्चतुर्युगंभवति चतुर्युगसहस्रंचब्रह्मणोदिनम् तावत्परिमाणैवरात्रिः तादृशैश्चाहोरात्रैःपक्षमासादिक्रमेण वर्षशतंब्रह्मणःपरमायुरिति १७ ८ ७

ततः किमत आह अव्यक्तादिति कार्यस्याव्यक्तं रूपं कारणात्मकं तस्मादव्यक्तात्कारणरूपात् व्यज्यंते अभिव्यज्यंत इति व्यक्तयश्चराचराणि भूता
नि प्रादुर्भवंति कदा अहरागमे ब्रह्मणो दिनस्योपक्रमे तथा रात्रेरागमे तस्मिन्नेवाव्यक्तसंज्ञके कारणरूपे प्रलयं यांति यद्वा तेहोरात्रविद इत्येत
न्न विधीयते किंतु ते प्रसिद्धा अहोरात्रविदो जनाः यद्ब्रह्मणोऽहर्विदुस्तस्याह्नः आगमे अव्यक्ताद्व्यक्तयः प्रभवंति यां च रात्रिं विदुः तस्या रात्रेराग
मे प्रलीयंत इति द्वयोरन्वयः १८ तत्र च कृतनाशाकृताभ्यागमशंकां वारयन् वैराग्यार्थं सृष्टिप्रलयप्रवाहस्याविच्छेदं दर्शयति भूतेति भूतानां चराचरप्रा

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवंत्यहरागमे रात्र्यागमे प्रलीयंते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके १८ भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रली
यते रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे १९ परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु
न विनश्यति २०

णिनां ग्रामः समूहो यः प्रागासीत्स एवायं अहरागमे भूत्वा रात्रेरागमे प्रलीय पुनरप्यहरागमेऽवशः कर्मादिपरतंत्रः
प्रभवति नान्य इत्यर्थः १९ लोकानामनित्यत्वं प्रपंच्य परमेश्वरस्वरूपस्य नित्यत्वं प्रपंचयति पर इति द्वाभ्याम् तस्माच्चराचरकारणभूताद
व्यक्तात्परः तस्यापि कारणभूतो योऽन्यः तद्विलक्षणोऽव्यक्तः चक्षुराद्यगोचरो भावः सनातनः अनादिः स तु सर्वेषु कार्यकारणलक्ष
णेषु भूतेषु नश्यत्स्वपि न विनश्यति २०

अविनाशे प्रमाणं दर्शयन्नाह अव्यक्त इति यो भावः अव्यक्तः अतीन्द्रियोऽक्षरः प्रदेशनाशशून्य इति तथाक्षरात्संभवतीदं विश्वमित्यादिश्रु
तिष्वक्षर इत्युक्तः तं परमां गतिं गम्यं पुरुषार्थमाहुः पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरित्यादिश्रुतयः परमगतित्वमेवाह यं प्राप्य पु-
नर्न निवर्तन्त इति तच्च ममैव धाम स्वरूपम् अतोऽहमेव परमा गतिरित्यर्थः २१ तत्प्राप्तौ च भक्तिरंतरंगोपाय इत्युक्तमेवाह पुरुष इति स चा
हं परः पुरुषः अनन्यया एकांतभक्त्यैव लभ्यो नान्यथा परत्वमेवाह यस्य कारणभूतस्यांतर्मध्ये भूतानि स्थितानि येन च कारणभूतेन सर्वमिदं
जगत्ततं व्याप्तं २२ तदेवं परमेश्वरोपासकाः तत्पदं प्राप्य न निवर्तन्ते अन्ये त्वावर्तन्त इत्युक्तं तत्र केन मार्गेण गता नावर्तन्ते केन वा गता आवर्तन्त इत्य

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम २१ पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया
यस्यांतस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् २२ यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ
२३

पेक्षायामाह यत्रेति यत्र यस्मिन्काले प्रयाता योगिनो अनावृत्तिं यांति यस्मिंश्च काले प्रयाता आवृत्तिं यांति तं कालं वक्ष्यामीत्यन्वयः अत्र चरश्म्यनुसारी अ
तश्चायनेऽपि दक्षिण इति सूचितन्यायेनोत्तरायणादिकालमरणविशेषस्य विवक्षितत्वात् कालशब्देन कालाभिमानिनीभिरतिवाहिकीभिर्देवताभिः प्राप्यो
मार्ग उपलक्ष्यते अतोऽयमर्थः यस्मिन्कालाभिमानिनीदेवतोपलक्षिते मार्गे प्रयाता योगिन उपासकाः कर्मिणश्च यथाक्रममनावृत्तिमावृत्तिं च यांति तं का
लाभिमानिनीदेवतोपलक्षितं मार्गं कथयिष्यामीति अग्निज्योतिषोः कालाभिमानित्वाभावेऽपि भूयसामहरादिशब्दोक्तानां कालाभिमानित्वात्तत्साहचर्या
दाम्रवणमित्यादिवत्कालशब्देनोपलक्षणमविरुद्धम् २३

तत्रानावृत्तिमार्गमाह अग्निरिति अग्निर्ज्योतिःशब्दाभ्यां तेऽर्चिषमभिसंभवंतीतिश्रुत्युक्तार्चिरभिमानिनी देवतोपलक्ष्यते अहरिति दिवसाभिमा
निनी शुक्लइति शुक्लपक्षाभिमानिनी उत्तरायणरूपाषण्मासाइत्युत्तरायणाभिमानिनी एतच्चान्यासामपि श्रुत्युक्तानां संवत्सरदेवलोकादिदेव-
तानामुपलक्षणार्थम् एवंभूतोयोमार्गः तत्रप्रयातागताः भगवदुपासकाजनाः ब्रह्मप्राप्नुवंति तथाचश्रुतिः तेऽर्चिषमभिसंभवंति अर्चिषाहरह्न आपूर्यमा
णपक्षाद्यान् षण्मासानुदङ्ङादित्यप्रतिमासेभ्योदेवलोकमित्यादि नहिसद्योमुक्तिभाजां सम्यग्दर्शननिष्ठानां गतिर्वा क्वचिदस्ति नतस्यप्राणाउत्क्रमंतीतिश्रु
तेः २४ आवृत्तिमार्गमाह धूमइति धूमाभिमानिनी देवता रात्र्यादिशब्दैश्चपूर्ववदेव रात्रिकृष्णपक्षदक्षिणायनरूपषण्मासाभिमानिन्यस्तिस्रोदे

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासाउत्तरायणम् तत्रप्रयातागच्छंति ब्रह्मब्रह्मविदोजनाः २४ धूमोरात्रिस्तथाकृष्णः षण्मासादक्षि
णायनम् तत्रचांद्रमसंज्योतिर्योगीप्राप्यनिवर्तते २५ शुक्लकृष्णेगतीह्येतेजगतःशाश्वते मते एकयायात्यनावृत्तिमन्ययावर्त
तेपुनः २६

वतालक्ष्यंते एताभिर्देवताभिरुपलक्षितोयोमार्गः तत्रप्रयाताःकर्मयोगीचांद्रमसंज्योतिस्तदुपलक्षितं स्वर्गलोकंप्राप्यतत्रेष्टापूर्तकर्मफ
लंभुक्त्वापुनरावर्तते अत्रापिश्रुतिः तेधूममभिसंभवंतीत्यादिः तदेवंनिवृत्तिकर्मसहितोपासनयाक्रममुक्तिः काम्यकर्मभिः स्वर्गभोगानंतरमावृत्तिः
निषिद्धकर्मभिस्तुनरकभोगानंतरमावृत्तिः क्षुद्रकर्मणां जंतूनामत्रैवपुनःपुनर्जन्मेतिद्रष्टव्यम् २५ उक्तौमार्गावुपसंहरति शुक्लेति शुक्लार्चिरादिगतिःप्र
काशमयत्वात् कृष्णाधूमादिगतिः तमोमयत्वात् एतेगतीमार्गौज्ञानकर्माधिकारिणोजगतः शाश्वते अनादीसंमते संसारस्यानादित्वात् तयोरेकयाशु
क्लयाऽनिवृत्तिंमोक्षंयाति अन्ययाकृष्णयातुपुनरावर्तते २६ ५

मार्गज्ञानफलंदर्शयन् भक्तियोगमुपसंहरति नैतइति एतेसृतीमार्गौहिपार्थमोक्षसंसारप्रापकौजानन् कश्चिदपियोगी नमुह्यति सुखबुद्ध्यास्वर्गादि फलंनकामयते किंतुपरमेश्वरनिष्ठएवभवतीत्यर्थः स्पष्टमन्यत् २७ अध्यायार्थमष्टप्रश्नार्थनिर्णयंसफलमुपसंहरति वेदेष्विति वेदेषध्ययनादिभिःय्य ज्ञेषनुष्ठानादिभिः तपस्सुकायशोषणादिभिः दानेषु सत्पात्रार्पणादिभिः यत्पुण्यफलंचोपदिष्टंशास्त्रेषुतत्सर्वमत्येति ततोऽप्यधिकंयोगैश्वर्यंप्राप्नोति किं कृत्वाइदमष्टप्रश्नार्थनिर्णयेनोक्तंतत्वंविदित्वा ततश्चयोगीज्ञानीभूत्वापरमुत्कृष्टमाद्यंजगन्मूलभूतस्थानंविष्णोःपरमंपदंप्राप्नोति २८ अष्टमेष्टविशिष्टेष्ट

नैतेसृतीपार्थजानन्योगीमुह्यतिकश्चन तस्मात्सर्वेषुकालेषुयोगयुक्तोभवार्जुन २७ वेदेषुयज्ञेषुतपःसुचैवदानेषुयत्पुण्यफलंप्रदिष्टं अत्येतितत्सर्वमिदंविदित्वायोगीपरंस्थानमुपैतिचाद्यम् २८ इतिश्रीम॰महापुरुषयोगोनामाष्टमोऽध्यायः८ श्रीभगवानुवाच इदंतुतेगुह्यतमंप्रवक्ष्याम्यनसूयवे ज्ञानंविज्ञानसहितंयज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशुभात् १

संपृष्टार्थाष्टनिर्णयैः अक्लिष्टमिष्टधामाप्तिःस्पष्टिताष्टम वर्त्मना १ इतिसु॰टीका॰अष्टमोऽध्यायः८ परेशःप्राप्यतेशुद्धभक्त्येतिनिश्चितमष्टमे नवमेतुतदैश्वर्यमत्याश्चर्यंप्रपंच्यते १ एवंतावत्सप्तमाष्टमयोःस्वीयंपा रमेश्वरंतत्वंभक्त्यैवसुलभंनान्यथेत्युक्तेदानीमचिंत्यंस्वकीयमैश्वर्यंभक्तेश्चासाधारणप्रभावंप्रपंचयिष्यन् श्रीभगवानुवाच इदंत्विति विशेषेणज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानंउपासनं तत्सहितंज्ञानमीश्वरविषयमिदंअनसूयवेपुनःपुनःस्वमाहात्म्यमेवोपदिशतीत्येवंपरमकारुणिकेमयिदोषदृष्टिरहितायतुभ्यंवक्ष्यामि तुश ब्दोवैशिष्ट्ये तदेवाह गुह्यतममित्यादिना गुह्यंधर्मज्ञानं ततोदेहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानंगुह्यतरं ततोपिपरमात्मज्ञानंअतिरहस्यत्वात्गुह्यतमंयज्ज्ञात्वाऽशु भात्संसारात्सद्यएवमुक्तोभविष्यसि १

किंच राजविद्येति इदंज्ञानंराजविद्याविद्यानांराजेतिराजविद्यान गुह्यानांराजेतिराजगुह्यम् विद्यासुगोप्येषुच अतिश्रेष्ठमित्यर्थः राजदंतादित्वादु
पसर्जनस्यपरत्वम् उत्तमं पवित्रमिदं अत्यंतपावनमिदम् प्रत्यक्षावगमंच दृष्टफलम् धर्म्यंच धर्मादनपेतम् सर्वधर्मफलत्वात् कर्तुं सुसुखंच
सुखेन कर्तुंशक्यमित्यर्थः अव्ययम् अक्षयफलत्वात् २ नन्वेवमस्यातिसुकरत्वे के नाम संसारिणः स्युस्तत्राह अश्रद्दधानाइति अस्यभ-
क्तिलक्षणज्ञानसहितस्य धर्मस्येतिकर्मणिषष्ठी इमंधर्ममश्रद्दधाना आस्तिक्येनास्वीकुर्वंतः उपायांतरेण मत्प्राप्तयेकृतप्रयत्ना अपिमाम

राजविद्याराजगुह्यंपवित्रमिदमुत्तमम् प्रत्यक्षावगमंधर्म्यंसुसुखंकर्तुमव्ययम् २ अश्रद्दधानाःपुरुषा धर्मस्यास्यप
रंतप अप्राप्यमांनिवर्तंतेमृत्युसंसारवर्त्मनि ३ मयाततमिदंसर्वंजगदव्यक्तमूर्तिना मत्स्थानिसर्वभूतानिनचाहंते-
ष्ववस्थितः ४

प्राप्य मृत्युयुक्तेसंसारवर्त्मनिनिमित्तेनिवर्तंते मृत्युव्याप्तेसंसारमार्गेपरिभ्रमंतीत्यर्थः ३ तदेवंवक्तव्यतयाप्रस्तुतस्यज्ञानस्यस्तु-
त्या श्रोतारमभिमुखीकृत्य तदेवज्ञानंकथयति मयेतिद्वाभ्याम् अव्यक्ता अतींद्रियामूर्तिः स्वरूपंयस्यतादृशेनमयाकारणभूतेन सर्वमिदंज
गत्ततंव्याप्तम् अतएवकारणभूतेमयि तिष्ठंतीतिमत्स्थानि सर्वाणिचराचराणिभूतानि एवमपिघटपटादिषु सर्वकार्येषु मृत्तिकेव तेषु
भूतेषु नाहमवस्थितः असंगत्वात् ४ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰

किंचनचेति नचमयिस्थितानिभूतानिअसंगत्वादेवमम ननुतर्हिव्यापकत्वमाश्रयत्वंचपूर्वोक्तंविरुद्धमित्याशंक्याह मेऐश्वरमसाधारणं योगंयुक्तिमघटितघटनाचातुर्यंपश्य मदीययोगमायावैभवस्यावितर्क्यत्वान्नविरुद्धंकिंचिदित्यर्थः अन्यदप्याश्चर्यंपश्येत्याह भूतानिबिभर्तिधारयतीतिभूतभृत् भूतानिभावयतिपालयतीतिभूतभावनः एवंभूतोऽपिममात्मापरंस्वरूपंभूतस्थोनभवति अयंभावः यथाजीवो देहंबिभ्रत् पालयंश्चाहंकारेण तत्संश्लिष्टस्तिष्ठति एवमहंभूतानिधारयन् पालयन्नपिनतेषुतिष्ठामि निरहंकारत्वादिति ५ असं-

नचमत्स्थानिभूतानिपश्यमेयोगमैश्वरम् भूतभृन्नचभूतस्थोममात्माभूतभावनः ५ यथाकाशस्थितोनित्यंवायुः सर्वत्रगोमहान् तथासर्वाणिभूतानिमत्स्थानीत्युपधारय ६ सर्वभूतानिकौंतेयप्रकृतिंयांतिमामिकाम् कल्पक्षये पुनस्तानिकल्पादौविसृजाम्यहम् ७

श्लिष्टयोरप्याधाराधेयभावंदृष्टांतेनाह यथेति अवकाशंविनाऽवस्थानानुपपत्तेर्नित्यमाकाशेस्थितोवायुः सर्वगतोऽपिनाकाशेनसंश्लिष्यते निरवयवत्वेनसंश्लेषायोगात् तथासतिसर्वाणिभूतानिमयिस्थितानीतिजानीहि ६ तदेवमसंगस्ययोगमाययास्थितिहेतुत्वमुक्तम् तथैवसृष्टिप्रलयहेतुत्वंचाह सर्वेति कल्पक्षयेप्रलयकालेसर्वाणिभूतानिमदीयांप्रकृतिंयांति त्रिगुणात्मिकायांमायायांलीयंते पुनः कल्पादौसृष्टिकालेतानिविशेषेणसृजामि ७ ७ ७

नन्वसंगो निर्विकारश्च त्वं कथं सृजसि इत्यपेक्षायामाह प्रकृतिमिति द्वाभ्याम् स्वीयां स्वाधीनां प्रकृतिमवष्टभ्याधिष्ठाय प्रलये लीनं संतं च-
तुर्विधमिमं सर्वं भूतग्रामं कर्मादिपरवशं पुनःपुनर्विविधं सृजामि कथं प्रकृतेर्वशात् प्राचीनकर्मनिमित्तं तत्तत्स्वभाववलात् ८ ननु एवं
नानाविधानि कर्माणि कुर्वतस्तव जीववद्बंधः कथं न स्यादित्याशंक्याह नचेति तानि सृष्ट्यादीनि कर्माणि मां न निबध्नंति कर्मासक्तिर्हि बंध-
हेतुः सा चाप्तकामत्वान्मम नास्ति अत उदासीनवद्वर्तमानस्य मे बंधनं नापादयंति उदासीनत्वे कर्तृत्वानुपपत्तेः कर्तृत्वे चोदासीनत्वानुपपत्तेः

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ८ नच मां तानि कर्माणि निबध्नंति धनंजय
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ९ मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् हेतुनानेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते
१० अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरम् ११

उदासीनवत्स्थितमित्युक्तम्
९ तदेवोपपादयति मयेति मयाधिष्ठात्रा निमित्तभूतेन प्रकृतिः सचराचरं विश्वं सूयते जनयति अनेन मदधिष्ठानेन हेतुना इदं
जगद्विपरिवर्तते पुनःपुनर्जायते सन्निधिमात्रेणाधिष्ठातृत्वात्कर्तृत्वमुदासीनत्वं चाविरुद्धमिति भावः १० नन्वेवंभूतं परमेश्वरं त्वां किमि-
ति केचिन्नाद्रियंते तत्राह अवजानंतीति द्वाभ्याम् सर्वभूतमहेश्वररूपं मदीयं परं तत्त्वमजानंतो मूर्खाः मामवमन्यंते अज्ञाने हेतुः शुद्ध-
सत्त्वमयीमपि तनुं भक्तेच्छावशान्मनुष्याकारामाश्रितवंतम् ११ ५२ ५२ ५२ ५२

किंच मोघाशा इति मत्तोऽन्यद्देवतांतरं क्षिप्रं फलं दास्यतीत्येवंभूतामोघानिष्फलैवाशायेषांते अतएवमद्विमुखत्वान्मोघानिव्यर्थानिक-
र्माणियेषांते मोघमेवनानाकुतर्काश्रितंशास्त्रज्ञानंयेषांते अतएवविचेतसो विक्षिप्तचित्ताः तत्रहेतुः राक्षसींतामसींहिंसादिप्रचुरां आ-
सुरींच कामदर्पादिबहुलां मोहिनींबुद्धिभ्रंशकरींप्रकृतिंस्वभावमाश्रिताः संतोमामवजानंतीतिपूर्वेणान्वयः १२ केतर्हित्वामारा-
धयंतीत्यतआह महात्मानस्त्विति महात्मानः कामाद्यनभिभूतचित्ताः यतः अभयं सत्वसंशुद्धिरित्यादिनावक्ष्यमाणांदैवींप्रकृ-

मोघाशामोघकर्माणोमोघज्ञानाविचेतसः राक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिंमोहिनींश्रिताः १२महात्मानस्तुमांपार्थदैवींप्रकृतिमाश्रि-
ताः भजंत्यनन्यमनसोज्ञात्वाभूतादिमव्ययं १३ सततंकीर्तयंतोमांयतंतश्चदृढव्रताः नमस्यंतश्चमांभक्त्यानित्ययुक्ताउपासते १४

तिमाश्रिताः अतएवमद्व्यतिरेकेणनास्त्यन्यस्मिन्मनोयेषांते भूतादिंजगत्कारणमव्ययंनित्यंचमांज्ञात्वाभजंति १३ तेषांभजनप्रकार-
माह सततमितिद्वाभ्याम् सर्वदास्तोत्रमंत्रादिभिः कीर्तयंतः केचिन्मामुपासते सेवंते दृढानिव्रतानिनियमाः येषांतादृशाः संतो यतंतश्चे-
श्वरपूजादिषु पाठांतरे इंद्रियोपसंहारादिषुप्रयत्नंकुर्वंतश्च केचिद्भक्त्यानमस्यंतः प्रणमंतश्चान्ये नित्ययुक्ताः अवहिताः सर्वेसेवंते भ-
क्त्येति नित्ययुक्ताइतिचकीर्तनादिष्वपिद्रष्टव्यम् १४ ७ ७ ७ ७

किंचज्ञानेनेति वासुदेवः सर्वमित्येवंसर्वात्मत्वदर्शनज्ञानं तदेवयज्ञः तेनज्ञानयज्ञेनमांयजंतः पूजयंतोऽन्येऽप्युपासते तत्रापिकेचिदेकत्वेनाभेदभावन
या एकमेवपरंब्रह्मेतिपरमार्थदर्शनेनयजंतउपासतइत्यभेदभावनया केचित्पृथक्त्वेनदासोऽहमिति केचित्तुविश्वतोमुखंसर्वात्मकंमांबहुधाब्रह्मरु
द्रादिरूपेणोपासते १५ सर्वात्मतांप्रपंचयति अहमितिचतुर्भिः क्रतुःश्रौतोऽग्निष्टोमादिः यज्ञस्तुस्मार्तःपंचयज्ञादिः स्वधापितृभ्योश्राद्धादिःऔष
धमोषधिप्रभवमन्नंभेषजंवा मंत्रो याज्यापुरोनुवाक्यादिः आज्यंहोमादिसाधनं अग्निराहवनीयादिः हुतंहोमः एतत्सर्वमहमेव १६ किंच पिते

ज्ञानयज्ञेनचाप्यन्येयजंतोमामुपासते एकत्वेनपृथक्त्वेनबहुधाविश्वतोमुखम् १५ अहंक्रतुरहंयज्ञःस्वधाहमहमौषधम् मं
त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहंहुतम् १६ पिताहमस्यजगतोमाताधातापितामहः वेद्यंपवित्रमोंकारऋक्सामयजुरेवच
१७ गतिर्भर्ताप्रभुःसाक्षीनिवासःशरणंसुहृत् प्रभवःप्रलयःस्थानंनिधानंबीजमव्ययम् १८

ति धाताकर्मफलविधाता वेद्यंज्ञेयंवस्तु पवित्रंशोधकम् ऋग्वेदादयोवेदाश्च अहमेव स्पष्टमन्यत् १७ किंच गतिरिति गम्यतइ
तिगतिःफलम् भर्तापोषणकर्ता प्रभुःनियंता साक्षीशुभाशुभद्रष्टा निवासःभोगस्थानम् शरणंरक्षकः सुहृत् हितकर्ता प्र
कर्षेणभवत्यनेनेति प्रभवःस्रष्टा प्रलीयतेऽनेनेतिप्रलयःसंहर्ता तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानमाधारः निधीयतेऽस्मिन्नितिनिधानं
लयस्थानम् बीजंकारणं तथाप्यव्ययमविनाशि नतुव्रीह्यादिबीजवन्नश्वरमित्यर्थः १८ ७ ७ ७

किंच तपामीति आदित्यात्मनास्थित्वानिदाघेसमयेतपामि जगतस्तापंकरोमि वृष्टिसमयेच वर्षमुत्सृजामि विमुंचामि कदाचित्तुवर्षंनिगृ-ह्णामि आकर्षामि अमृतंचजीवनंमृत्युश्चनाशः सत्स्थूलंदृश्यम् असच्चसूक्ष्ममदृश्यम् एतत्सर्वमहमेवेतिमत्वामामेव बहुधाउपासतइतिपूर्वे-णैवान्वयः १९ तदेवमवजानंतिमांमूढाइतिश्लोकद्वयेनाक्षिप्रफलाशयादेवतांतरंभजंतोमांनाद्रियंत इत्यभक्ताःदर्शिताः महात्मानस्तुमांपार्थेत्या-दिनाच भक्ताउक्ताः तत्रैकत्वेनवापृथक्त्वेनवापरमेश्वरंश्रीवासुदेवंयेनभजंति तेषांजन्ममृत्युप्रवाहोदुर्वारइत्याह त्रैविद्यामामिति ऋग्यजुः सामल-

तपाम्यहमहंवर्षंनिगृह्णाम्युत्सृजामिच अमृतंचैवमृत्युश्चसदसच्चाहमर्जुन १९ त्रैविद्यामांसोमपाःपूतपापायज्ञैरिष्ट्वास्व र्गतिंप्रार्थयंते तेपुण्यमासाद्यसुरेंद्रलोकमश्नंतिदिव्यान्दिविदेवभोगान् २० तेतंभुक्त्वास्वर्गलोकंविशालंक्षीणेपुण्येम र्त्यलोकंविशंति एवंत्रयीधर्ममनुप्रपन्नागतागतंकामकामालभंते २१

क्षणास्तिस्रोविद्यायेषांते त्रिविद्याः त्रिविद्याएवत्रैविद्याः स्वार्थे तद्धितः तिस्रोविद्याअधीयंतेजानंतीतिवात्रैविद्याः वेदत्रयोक्तकर्मतत्पराइत्यर्थः वेदत्रयविहितैर्यज्ञैर्मामिंद्रादिरूपंदेवतांतरमित्यजानंतोपि वस्तुतइंद्रादिरूपेणमामेवेष्ट्वासंपूज्ययज्ञशेषंसोमंपिबंतीतिसोमपाः तेनैवपूतपापाः शोधितकल्मषाःसंतः स्वर्गतिंस्वर्गंप्रतिगतिंयेप्रार्थयंते तेपुण्यफलरूपंसुरेंद्रस्यलोकंस्वर्गमासाद्यप्राप्य दिविस्वर्गेदिव्यानुत्तमान्देवानांभोगानश्नंतिभुंजते २० ततश्चतेतंभुक्त्वेति तेस्वर्गकामास्तंप्रार्थितं विपुलंस्वर्गलोकं तत्सुखंभुक्त्वाभोगप्रापकेपुण्येक्षीणेसति मर्त्यलोकंविशंति पुनरप्येवमेव वेदत्रय्याविहितंधर्ममनुसृताःकामकामाः भोगान्कामयमानाः यातायातंलभंते २१

मद्भक्तास्तुमत्प्रसादेनकृतार्थाभवंतीत्याह अनन्याइति अनन्याः नास्तिमद्व्यतिरेकेणान्यत्काम्यंभजनीयंदेवतांतरंयेषांतथाभूतायेजनाः मांचिंतयं
तः सेवंते तेषांनित्याभियुक्तानांसर्वदामदेकनिष्ठानांयोगंधनादिलाभंक्षेमंचतत्पालनंमोक्षाख्यंच तैरप्रार्थितमप्यहमेववहामिप्रापयामि २२ ननु
च त्वद्व्यतिरेकेणवस्तुतोदेवतांतरस्याभावादिंद्रादिसेविनोऽपित्वद्भक्ताएवेतिकथंतेगतागतंलभेरंस्तत्राह येपीति श्रद्धयोपेताभक्ताः संतोयेपिज
नाः यज्ञेनान्यदेवताइंद्रादिरूपाः येभजंतितेऽपिमामेवयजंतीतिसत्यम् किंतु अविधिपूर्वकंमोक्षप्रापकंविधिंविनायजंति अतस्तेपुनरावर्तंते२३

अनन्याश्चिंतयंतोमांयेजनाः पर्युपासते तेषांनित्याभियुक्तानांयोगक्षेमंवहाम्यहम् २२ येऽप्यन्यदेवताभक्तायजंतेश्रद्धयान्वि
ताः तेऽपिमामेवकौंतेययजंत्यविधिपूर्वकम् २३ अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवच नतुमामभिजानंतितत्त्वेनात
श्च्यवंतिते २४ यांतिदेवव्रतादेवान्पितॄन्यांतिपितृव्रताः भूतानियांतिभूतेज्यायांतिमद्याजिनोऽपिमाम् २५

एतदेवविवृणोति अहंहीति सर्वेषांयज्ञानांतत्तद्देवतारूपेणाहमेवभोक्ता प्रभुश्चस्वामी फलदाताऽपिचाहमेवेत्यर्थः एवंभूतंमांतेतत्त्वेनयथावन्नाभि
जानंति अतश्च्यवंतिप्रच्यवंते पुनरावर्तंते २४ येतुसर्वदेवतासुमामेवांतर्यामिणंपश्यंतोयजंति तेतु नावर्तंते तदेवोपपादयति यांतीति देवेषिं
द्रादिषुव्रतंनियमोयेषांते अंतवंतोदेवान्यांति पितृषुव्रतंयेषांश्राद्धादिक्रियापराणांते पितॄन्यांति भूतेषुविनायकमातृकादिषुइज्यापूजायेषांते
भूतानियांति मांयष्टुंशीलंयेषांतेमद्याजिनस्तेतुमामक्षयंपरमानंदरूपं नारायणंयांति २५ ७ ७ ७

तदेवंस्वभक्तानामक्षयफलत्वमुक्तम् अनायासत्वंस्वभक्तेर्दर्शयति पत्रमिति पत्रपुष्पादिमात्रमपिमह्यंभक्त्याप्रीत्यायःप्रयच्छति तस्य प्र
यतात्मनः शुद्धचित्तस्य निष्कामभक्तस्य तत्पत्रपुष्पादिकंतेन भक्त्याउपहृतंसमर्पितमहमश्नामि प्रीत्यागृह्णामि नहिमहाविभूतिपतेः
परमेश्वरस्य क्षुद्रदेवतानामिव बहुवित्तसाध्ययागादिभिःपरितोषःस्यात् किंतु भक्तिमात्रेण अतोभक्तेनसमर्पितंयत्किंचित् पत्रा
दिमात्रमपि तदनुग्रहार्थमेवाश्नामि इतिभावः २६ नचपत्रपुष्पादिकमपियज्ञार्थपशुसोमादिद्रव्यवन्मदर्थमेवोद्यमेनापाद्यसमर्प-

पत्रंपुष्पंफलंतोयंयोमेभक्त्याप्रयच्छति तदहंभक्त्युपहृतमश्नामिप्रयतात्मनः २६ यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषि
ददासियत् यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणम् २७ शुभाशुभफलैरेवंमोक्ष्यसेकर्मबंधनैः संन्यासयोगयु
क्तात्माविमुक्तोमामुपैष्यसि २८

णीयम् यदिति स्वभावतोवाशास्त्रतोवायत्किंचित् कर्मकरोषि तथायदश्नासि यज्जुहोषि
यद्ददासि यत्तपस्यसि तपःकरोषि तत्सर्वंमय्यर्पितंयथाभवत्येवंकुरुष्व २७ एवंचयत्फलंप्राप्स्यसि तच्छृणु शुभेति एवंकुर्वन्कर्मबं
धनैः कर्मनिमित्तैरिष्टानिष्टैःफलैर्मुक्तोभविष्यसि कर्मणांमयिसमर्पितत्वेन तवतत्फलसंबंधानुपपत्तेः तैश्चमुक्तःसन् संन्यासयोगयुक्तात्मा
संन्यासःकर्मणांमदर्पणंसएवयोगस्तेनयुक्तःआत्माचित्तंयस्य तथाभूतस्त्वंमांप्राप्स्यसि २८

यदिभक्तेभ्यएवमोक्षंददासि नाभक्तेभ्यश्चतर्हि तवापिकिंरागद्वेषादिकृतंवैषम्यमस्ति नेत्याह समइति समोऽहंसर्वेष्वपिभूतेषु अतोमेममप्रियश्चद्वेष्य
श्चनास्त्येव एवंसत्यपियेमांभजंति तेभक्तामयिवर्तंते अहमपितेषु अनुग्राहकतयावर्ते अयंभावः यथाग्नेःस्वसेवकेष्वेवतमःशीतादिदुःखमपा
कुर्वतोऽपिनवैषम्यम् यथावा कल्पवृक्षस्य तथैवभक्तपक्षपातिनोऽपिममनवैषम्यम् किंतु मद्भक्तेरेवंमहिमेति २९ अपिच मद्भक्तेरवितर्क्यःप्र-
भावइतिदर्शयन्नाह अपिचेदिति अत्यंतंदुराचारोऽपि यदिपृथक्त्वेननरोदेवतांतरभक्तिमकुर्वन्मामेवश्रीनारायणंभजते तर्हिसाधुःश्रेष्ठएवस
मंतव्यः यतोऽसौसम्यग्व्यवसितः परमेश्वरभजनेनैवकृतार्थोभविष्यामीति शोभनमध्यवसायंकृतवान् ३० ननुकथंसमीचीनाध्यवसाय-

समोऽहंसर्वभूतेषु नमेद्वेष्योऽस्तिनप्रियः येभजंतितुमांभक्त्यामयितेतेषुचाप्यहम् २९ अपिचेत्सुदुराचारोभजतेमाम
नन्यभाक् साधुरेवसमंतव्यःसम्यग्व्यवसितोहिसः ३० क्षिप्रंभवतिधर्मात्माशश्वच्छांतिंनिगच्छति कौंतेयप्रतिजानीहिन
मेभक्तःप्रणश्यति ३१

मात्रेणसाधुर्मंतव्यस्तत्राह क्षिप्रमिति दुराचारोऽपिमांभजन्शीघ्रंधर्मचित्तोभवति ततश्चशश्वच्छांतिं शाश्वतीमु
पशांतिंपरमेश्वरनिष्ठांनितरांगच्छति प्राप्नोति कुतर्ककर्कशवादिनोनैतन्मन्येरन्नितिशंकाव्याकुलचित्तमर्जुनंप्रोत्साहयति हेकौंतेय पटहकाह
लादिमहाघोषपूर्वकंविवदमानानांसभांगत्वा बाहुमुत्क्षिप्यनिःशंकंप्रतिजानीहि प्रतिज्ञांकुरु कथंमेपरमेश्वरस्यभक्तोदुराचारोऽपिनप्रणश्यति
अपितुकृतार्थएवभवतीति ततश्चते त्वत्प्रौढिविजृंभविध्वंसितकुतर्काःनिःसंशयंत्वामेवगुरुत्वेन आश्रयेरन् ३१ ७ ९

आचारभ्रष्टंमद्भक्तिः पवित्रीकरोतीतिकिमत्रचित्रम् यतोमद्भक्तिः दुष्कुलानप्यनधिकारिणोपिसंसारान्मोचयतीत्याह मांहीति येऽपिपाप-
योनयःस्युः निकृष्टजन्मानोंत्यजादयोभवेयुः येऽपिवैश्याः केवलंकृष्यादिनिरताः स्त्रियःशूद्रादयश्चाध्ययनादिरहिताः तेऽपिमांव्यपाश्रित्यसे
व्यपरांगतिंयांति हिनिश्चितम् ३२ यदेवंतदासत्कुलाःसदाचाराश्चमद्भक्ताःपरांगतिंयांतीतिकिंवक्तव्यमित्याह किंमिति पुण्याः सत्कुलतेनो
ब्राह्मणाः तथाराजानश्चतेऋषयश्चक्षत्रियाः एवंभूताःपरांगतिंयांतीतिकिंवक्तव्यम् अतस्त्वमिमंराजर्षिरूपंलोकंदेहंप्राप्यलब्ध्वामांभ-

मांहिपार्थव्यपाश्रित्ययेपिस्युःपापयोनयः स्त्रियोवैश्यास्तथाशूद्रास्तेपियांतिपरांगतिम् ३२ किंपुनर्ब्राह्मणाःपुण्या-
भक्ताराजर्षयस्तथा अनित्यमसुखंलोकमिमंप्राप्यभजस्वमाम् ३३ मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु मा
मेवैष्यसियुक्त्वैवमात्मानंमत्परायणः ३४ इतिश्रीमद्भगवद्गीता॰ राजविद्याराजगुह्ययोगोनामनवमोऽध्यायः ९

जस्व किंच अनित्यमध्रुवंसुखरहितंचलोकंदेहंप्राप्यानित्यत्वात्विलंबमकुर्वन् असुखत्वाच्चसुखार्थोद्यमंहित्वामामेवभजस्वेत्यर्थः ३३
भजनप्रकारंदर्शयन्नुपसंहरति मन्मनाइति मय्येवमनोयस्यसमन्मनास्त्वंभव तथैवममैवभक्तः मत्सेवकोभव मद्याजीमद्यजनशीलो
भव मामेवचनमस्कुरु एवमेभिःप्रकारैर्मत्परायणःसन् आत्मानंमनोमयियुक्त्वासमाधायमामेवपरमानंदरूपमेष्यसि प्राप्स्यसि ३४
निजमैश्वर्यमाश्चर्यंभक्तेश्चाद्भुतवैभवम् नवमेराजगुह्याख्येकृपयाऽवोचदच्युतः १ इतिसुबोधिन्यांटीकायांनवमोऽध्यायः ९

उक्ताः संक्षेपतः पूर्वंसप्तमादौविभूतयः दशमेतावितन्यंते सर्वत्रेश्वरदृष्टये १ एवंतावत्सप्तमादिभिस्त्रिभिरध्यायैर्भजनीयंपरमेश्वर रूपंनिरू
पितम् तद्विभूतयश्चसप्तमे रसोऽहमप्सुकौंतेयेत्यादिना संक्षेपतोदर्शिताः नवमेचाहंक्रतुरहंयज्ञइत्यादिना अथेदानींताएवविभूतीः प्रपंच
यिष्यन् स्वभक्तेश्चावश्यंकरणीयत्वंवर्णयिष्यन् श्रीभगवानुवाच भूयएवेति महांतोयुद्धादिस्वधर्मानुष्ठानेमहत्परिचर्यायांकुशलोबाहुय
स्य हेमहाबाहो भूयएवपुनरपिमेवचः शृणु कथंभूतम् परमं परमार्थनिष्ठं मद्वचसा अमृतेनेवप्रीतिंप्राप्नुवते तेतुभ्यंहितकाम्ययाहि

श्रीभगवानुवाच भूयएवमहाबाहोशृणुमेपरमंवचः यत्तेऽहंप्रीयमाणायवक्ष्यामिहितकाम्यया १ नमेविदुःसु
रगणाः प्रभवंनमहर्षयः अहमादिर्हिदेवानांमहर्षीणांचसर्वशः २ योमामजमनादिंचवेत्तिलोकमहेश्वरम् असंमू
ढःसमर्त्येषुसर्वपापैःप्रमुच्यते ३ तेच्छयायदहंवक्ष्यामितत् १ उक्तस्यापिपुनर्वचनेदुर्ज्ञेयत्वहेतुमाह नमइति मेममप्रकृष्टं
भवंजन्मरहितस्यापिनानाविभूतिभिराविर्भावंसुरगणाअपिमहर्षयोभृग्वादयोपिनजानंति तत्रहेतुः अहंहिदेवानांमहर्षीणांचादिः
कारणम् सर्वशः सर्वप्रकारैः उत्पादकत्वेनबुद्ध्यादिप्रवर्तकत्वेनवा अतोमदनुग्रहंविनामांकेपिनजानंतीत्यर्थः २ एवंभूतात्मज्ञानंफ
लमाह योमामिति सर्वकारणत्वादेवनविद्यते आदिः कारणंयस्यतमनादिम् अतएवाजंजन्मशून्यं लोकानांमहेश्वरंचमांयोवेत्ति
समनुष्येषु असंमूढः संमोहरहितः सन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ३ ५ ५ ५ ५ ५

लोकमहेश्वरतामेवस्फुटयति बुद्धिरितित्रिभिः बुद्धिः सारासारविवेकनैपुण्यम् ज्ञानमात्मविषयम् असंमोहः व्याकुलत्वाभावः
क्षमासहिष्णुत्वं सत्यं यथार्थभाषणम् दमोबाह्येंद्रियसंयमः शमोंतःकरणसंयमः सुखमनुकूलसंवेदनीयम् दुःखं तद्विपरीतं
भव उद्भवः अभावस्तद्विपरीतः भयंत्रासः अभयंतद्विपरीतं अस्यश्लोकस्योत्तरेणमत्तएवभवंतीत्यनेनान्वयः ४ किंच अ
हिंसेति अहिंसापरपीडानिवृत्तिः समतारागद्वेषादिराहित्यम् मित्रामित्रतुल्यताच तुष्टिः दैवलब्धेनसंतोषः तपःशारीरा

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमासत्यंदमःशमः सुखंदुःखंभवोभावोभयंचाभयमेवच ४ अहिंसासमतातुष्टिस्तपोदा
नंयशोऽयशः भवंतिभावाभूतानांमत्तएवपृथग्विधाः ५ महर्षयःसप्तपूर्वेचत्वारोमनवस्तथा मद्भावामानसाजा
तायेषांलोकइमाःप्रजाः ६

दिवक्ष्यमाणं दानंन्यायार्जितधनादेःसत्पात्रार्पणम् यशःसत्कीर्तिः अयशोऽपकीर्तिः एतेबुद्धि
र्ज्ञानमित्यादयस्तद्विपरीताश्चाबुद्ध्यादयोनानाविधाभावाः प्राणिनांमत्तःसकाशादेवभवंति ५ किंच महर्षयइति सप्तमहर्षयोभृग्वाद
यः सप्तब्राह्मणाइत्येतेपुराणेनिश्चयंगताइत्यादिपुराणप्रसिद्धाः तेभ्योऽपिपूर्वेन्येचत्वारोमहर्षयः सनकादयः तथामनवः स्वायंभुवा
दयः मदीयोभावः प्रभावोयेषुते हिरण्यगर्भात्मनोममैवमनसः संकल्पमात्राज्जाताः प्रभावमेवाह येषामिति येषांभृग्वादी
नांचसनकादीनांचमनूनांचइमाब्राह्मणाद्यालोकेवर्तमानाःपुत्रपौत्रादिरूपाः शिष्यादिरूपाश्चप्रजाःजातावर्तंते ६ ७

पयोक्तविभूत्यादितत्त्वज्ञानस्यफलमाह एतामिति एतांभृग्वादिलक्षणां ममविभूतिं योगंचैश्वर्यलक्षणं तत्त्वतो योवेत्ति सनिःसंशयेन योगे
नसम्यग्दर्शनेन युक्तोभवति नास्त्यत्र संशयः ७ तथाचविभूतियोगयोर्ज्ञानेन सम्यक्ज्ञानावाप्तिस्तद्दर्शयति अहमिति चतुर्भिः अहंसर्वस्यजग
तः प्रभवः भृग्वादिमन्वादिरूपविभूतिद्वारेणोत्पत्तिहेतुः मत्तएवचास्यसर्वस्यबुद्धिर्ज्ञानमसंमोह इत्यादिसर्वंप्रवर्ततइति एवंमत्वाऽवबुध्यबुधाः
विवेकिनोभावसमन्विताः प्रीतियुक्तामांभजंते ८ प्रीतिपूर्वकंभजनमेवाह मच्चित्ताइति मय्येवचित्तंयेषांतेमच्चित्ताः मामेवगताःप्राप्ताःप्राणाइं

एतांविभूतिंयोगंच ममयोवेत्तितत्त्वतः सोविकंपेनयोगेनयुज्यतेनात्रसंशयः ७ अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वंप्रवर्त्तते इति
मत्वाभजंतेमांबुधाभावसमन्विताः ८ मच्चित्तामद्गतप्राणा बोधयंतःपरस्परम् कथयंतश्चमांनित्यंतुष्यंतिचरमं
तिच ९ तेषांसततयुक्तानांभजतांप्रीतिपूर्वकम् ददामिबुद्धियोगंतं येनमामुपयांतिते १०

द्रियाणियेषांतेमद्गतप्राणाः
मदर्पितजीवनाइतिवा एवंभूतास्तेबुधाः अन्योन्यंमांन्यायोपेतैः श्रुत्यादिप्रमाणैः बोधयंतः बुध्वाच मांकथयंतः संकीर्तयंतःसंतः नित्यं
तुष्यंति अनुमोदनेन तुष्टिंयांति रमंतिच निर्वृत्तिंयांति ९ एवंभूतानांचसम्यक्ज्ञानमहंदास्यामीत्याह तेषामिति एवंसततंयुक्तानां
मय्यासक्तानांप्रीतिपूर्वकंभजतां तंबुद्धिरूपंयोगमुपायंददामितेषाम् तमिति कम् येनतेभक्तामांप्राप्नुवंति १०

बुद्धियोगं दत्वाच तस्यानुभवपर्यंतं तमापापाविद्याकृतं संसारं नाशयामीत्याह तेषामिति तेषामनुकंपार्थमनुग्रहार्थमेवाज्ञानाज्जातं तमः संसा
राख्यं नाशयामि कुत्रवास्थितः सन् केनसाधनेन तमो नाशयसीत्यत आह आत्मभावस्थ बुद्धिवृत्तौस्थितः सन् भास्वताविस्फुरताज्ञानलक्षणे
नदीपेन नाशयामि ११ संक्षेपेणोक्ताविभूतीर्विस्तरेणजिज्ञासुर्भगवंतंस्तुवन् अर्जुनउवाच परंब्रह्मेतिसप्तभिः परंब्रह्मच परंधामच आश्रयः
परमंच पवित्रंभवानेव कुतइत्यत आह यतः शाश्वतंनित्यंपुरुषं तथादिव्यं द्योतनात्मकं स्वप्रकाशंच आदिश्चासौदेवश्च तं देवानामादिभूतमित्य-

तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजंतमः नाशयाम्यात्मभावस्थोज्ञानदीपेनभास्वता ११ अर्जुनउवाच परंब्रह्मपरंधाम
पवित्रंपरमंभवान् पुरुषंशाश्वतंदिव्यमादिदेवमजंविभुम् १२ आहुस्त्वामृषयःसर्वेदेवर्षिर्नारदस्तथा असितोदेव
लोव्यासःस्वयंचैवब्रवीषिमे १३ सर्वमेतदृतंमन्येयन्मांवदसिकेशव नहितेभगवन्व्यक्तिंविदुर्देवानदानवाः १४ ७

र्थः तथा अजं अजन्मानं विभुंव्यापकम् १२ त्वामेवाहुः केऋषयः भृग्वादयः सर्वे देवर्षिर्नारदः असितश्चदेवलश्चव्यासश्चस्वयंत्वमेवसाक्षा-
न्मेमह्यंब्रवीषि १३ अतो ममेदानीं त्वदैश्वर्ये असंभावनानिवृत्तेत्याह सर्वमिति एतद्भवानेवपरंब्रह्मेत्यादि सर्वमपिऋतंसत्यंमन्ये य
न्मांप्रतित्वं कथयसि नमेविदुःसुरगणाइत्यादि तदपि सत्यमेवमन्यइत्याह नहीति हेभगवन् तवव्यक्तिं देवानविदुः अस्मदनुग्रहार्थमिय
मभिव्यक्तिरिति नजानंति दानवाश्चास्मन्निग्रहार्थमिति नविदुरेव १४ ७ ७ ७ ७

किंतर्हि स्वयमिति स्वयमेव त्वमेवात्मानं वेत्थ जानासि नान्यः तदप्यात्मना स्वेनैव वेत्थ न साधनांतरेणात्यादरेण बहुधा संबोधयति हे पुरुषो
त्तम पुरुषोत्तमत्वे हेतुगर्भाणि संबोधनानि हे भूतभावन भूतोत्पादक भूतानामीश नियंतः देवानामादित्यादीनां देव प्रकाशक जगतस्ते वि
श्वपालक १५ यस्मात्त्वदभिव्यक्तिं त्वमेव वेत्सि न देवादयस्तस्माद्वक्तुमर्हसीति या आत्मनस्तव दिव्या अत्यद्भुता विभूतयस्ताः सर्वा वक्तुं त्वमे
वार्हसि योग्यो भवसि याभिरिति विभूतीनां विशेषणं स्पष्टार्थं १६ कथनप्रयोजनं दर्शयन्प्रार्थयते कथमिति द्वाभ्याम् हे योगिन् कथं कैः विभूतिभे

स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते १५ वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि १६ कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिंतयन् केषु केषु च भावेषु चिंत्योऽ
सि भगवन्मया १७ विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् १८

दैः सदा परिचिंतयन्नहं त्वां विद्याम् जानीयाम् विभूतिभेदेन चिंत्योऽपि त्वं केषु केषु पदार्थेषु मया चिंतनीयोऽसि १७ तदेवं बहिर्मुखेऽपि
चित्ते तत्र तत्र विभूतिभेदेन त्वच्चिंतैव यथा भवेत्तथा विस्तरेण कथयेत्याह विस्तरेणेति आत्मनस्तव योगं सर्वज्ञत्व सर्वशक्तिमत्त्वादिलक्षणं
योगैश्वर्यं विभूतिं च विस्तरेण पुनः कथय हि यस्मात्त्वद्वाक्यममृतरूपं शृण्वतो मम तृप्तिः अलंबुद्धिर्नास्ति १८ ७२ ५

एवं प्रार्थितः सन् श्रीभगवानुवाच हंतेति हंतेत्यनुकंपासंबोधने दिव्याममयाविभूतयस्ताः प्राधान्येन तुभ्यंकथयिष्यामि यतोऽवांतरविभू
तिविस्तरस्यमदीयस्यांतोनास्ति अतःप्रधानभूताः कतिचिद्वर्णयिष्यामि १९ तत्रप्रथममैश्वरंरूपंकथयति अहमिति हेगुडाकेश सर्वेषांभूता
नामाशयेषु अंतःकरणेषु सर्वज्ञत्वादिगुणैर्नियंतृत्वेनावस्थितः परमात्माऽहम् आदिर्जन्म मध्यंस्थितिः अंतःसंहारः सर्वभूतानांजन्मादिहेतुश्चा
हमित्यर्थः २० इदानींविभूतीःकथयति आदित्यानामित्यादिनायावदध्यायसमाप्ति आदित्यानांद्वादशानांमध्येविष्णुर्वामनोऽहम् ज्योतिषांप्रका

श्रीभगवानुवाच हंततेकथयिष्यामिदिव्याह्यात्मविभूतयः प्राधान्यतःकुरुश्रेष्ठनास्त्यंतोविस्तरस्यमे १९ अहमात्मागुडा
केशसर्वभूताशयस्थितः अहमादिश्चमध्यंचभूतानामंतएवच २० आदित्यानामहंविष्णुर्ज्योतिषांरविरंशुमान् मरीचि
र्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहंशशी २१ वेदानांसामवेदोस्मिदेवानामस्मिवासवः इंद्रियाणांमनश्चास्मिभूतानामस्मिचेतना २२

शकानांमध्येंऽशुमान्विश्वव्यापकरश्मियुक्तो रविः सूर्योऽहम् मरुतांवायूनांमध्येमरीचिर्नामाहमस्मि यद्वा सप्तमरुद्गणादेवविशेषास्तेषांमध्यइ
नि तेच आवहःप्रवहः विवहः परावहः उद्वहः संवहः परिवहइतिमरुद्गणाः नक्षत्राणांमध्येचंद्रोऽहम् अत्रचादित्यानामहंविष्णुरित्यादिषुभाय
शोनिर्धारणेषष्ठी क्वचिच्चभूतानामस्मिचेतनेत्यादिनासंबंधेषष्ठी तच्च तत्रतत्रैवदर्शयिष्यामः विष्णुरित्यादिष्ववतारेष्वपि प्रभावातिशयमात्रवि
वक्षयाविभूतित्वेननिर्दिश्यते अतःपरंचाध्यायस्यस्पष्टार्थत्वेऽपि क्वचित्किंचिद्व्याख्यास्यामः २१ वेदानामिति वासवइंद्रः भूतानांसंबंधिनीचेतना
ज्ञानशक्तिरहमस्मि २२

रुद्राणामिति यक्षरक्षसामिति राक्षसानामपिक्रूरत्वादिसाम्याद्यक्षैःसहैकीकृत्यनिर्देशः तेषांमध्येवित्तेशः कुबेरोस्मि पावकोऽग्निः शिखरिणां—
शिखरवतामुच्छ्रितानांमध्येमेरुः २३ पुरोधसामिति पुरोधसांमध्येदेवपुरोहितत्वान्मुख्यंबृहस्पतिंमांविद्धि सेनानीनांमध्येदेवसेनापतिःस्कंदो
हमस्मि सरसांस्थिरजलाशयानांमध्ये समुद्रोऽस्मि २४ महर्षीणामिति गिरांवाचांपदात्मिकानांमध्येएकमक्षरमोंकाराख्यंपदमस्मि यज्ञानां
श्रौतस्मार्तानांमध्येजपरूपोयज्ञोऽहम् २५ अश्वत्थइति देवाएवसंतोमंत्रदर्शनेनयेऋषित्वंप्राप्ताः तेषांमध्येनारदोऽस्मि सिद्धानामुत्पत्तित

रुद्राणांशंकरश्चास्मिवित्तेशोयक्षरक्षसाम् वसूनांपावकश्चास्मिमेरुःशिखरिणामहम् २३ पुरोधसांचमुख्यंमांविद्धिपा
र्थबृहस्पतिम् सेनानीनामहंस्कंदःसरसामस्मिसागरः २४ महर्षीणांभृगुरहंगिरामस्म्येकमक्षरम् यज्ञानांजपयज्ञोऽस्मि
स्थावराणांहिमालयः २५ अश्वत्थःसर्ववृक्षाणांदेवर्षीणांचनारदः गंधर्वाणांचित्ररथःसिद्धानांकपिलोमुनिः २६ उच्चैःश्रवसम
श्वानांविद्धिमाममृतोद्भवम् ऐरावतंगजेंद्राणांनराणांचनराधिपम् २७ आयुधानामहंवज्रंधेनूनामस्मिकामधुक् प्रजनश्चा
स्मिकंदर्पःसर्पाणामस्मिवासुकिः २८ एवाधिगतपरमार्थानांकपिलाख्योमुनिरस्मि २६ उच्चैःश्रवसमिति अमृतार्थंक्षीराब्धिमंथनेउद्भूत
मुच्चैःश्रवसंनामाश्वंमद्विभूतिंविद्धि अमृतोद्भवमित्येतदैरावतेऽपिसंबध्यते नराधिपंराजानंमांविद्धि २७ आयुधानामिति आयुधानांमध्येवज्रं का
मान्दोग्धीतिकामधुक् प्रजनःप्रजोत्पत्तिहेतुःकंदर्पःकामोऽस्मि नकेवलंसंभोगप्रधानःकामोमद्विभूतिः अशास्त्रीयत्वात् सर्पाणांसविषाणांराजावा
सुकिरस्मि २८

अनंतइति नागानांनिर्विषाणांराजाऽनंतः शेषोऽस्मि यादसांजलचराणांराजावरुणोऽस्मि पितॄणांराजा अर्यमाऽस्मि संयमतां नियमनंकुर्वतांमध्ये यमोऽस्मि २९ प्रल्हादइति कलयतांवशीकुर्वतांगणयतांवामध्येकालोऽहम् मृगेंद्रःसिंहः ३० पवनइति पवतांपावयितॄणांवेगवतांवावायुरस्मि शस्त्रभृतांवीराणांरामोदाशरथिः यद्वा परशुरामः झषाणांमत्स्यानांमध्येमकरः मत्स्यविशेषस्तिमिंगिलः स्रोतसांप्रवाहोदकानांमध्येभागीरथी ३१ सर्गाणामिति सृज्यंतइतिसर्गाः आकाशादयः तेषामादिरंतश्चमध्यंचैवाहम् अहमादिश्चमध्यंचेत्यत्र सृष्ट्यादिकर्तृत्वंपारमैश्वर्यमुक्तं

अनंतश्चास्मिनागानांवरुणोयादसामहम् पितॄणामर्यमाचास्मियमःसंयमतामहम् २९ प्रह्लादश्चास्मिदैत्यानांकालःकलयतामहम् मृगाणांचमृगेंद्रोऽहंवैनतेयश्चपक्षिणाम् ३० पवनःपवतामस्मिरामःशस्त्रभृतामहम् झषाणांमकरश्चास्मिस्रोतसामस्मिजान्हवी ३१ सर्गाणामादिरंतश्चमध्यंचैवाहमर्जुन अध्यात्मविद्याविद्यानांवादःप्रवदतामहम् ३२

अत्रतुउत्पत्तिस्थितिलयात्मकविभूतित्वेनध्येयाइत्युच्यतइतिविशेषः अध्यात्मविद्याआत्मविद्या प्रवदतांवादिनांसंबंधिन्योवादजल्पवितंडाख्यास्तिस्रःकथाःप्रसिद्धाः तासांमध्येवादोऽहम् यत्रद्वाभ्यामपिप्रमाणतस्तर्कतश्चस्वपक्षःस्थाप्यते परपक्षःछलजातिनिग्रहस्थानैर्दूष्यते सजल्पोनाम यत्रत्वेकःस्वपक्षंस्थापयति अन्यस्तुछलजातिनिग्रहस्थानैस्तत्पक्षंदूषयति नतुस्वपक्षंसाधयतिसावितंडानामकथा तत्रजल्पवितंडेविजिगीषमाणयोर्वादिनोःशक्तिपरीक्षामात्रफले वादस्तुवीतरागयोःशिष्याचार्ययोरन्ययोर्वा तत्त्वनिर्णयफलश्चातोसौश्रेष्ठत्वान्मद्विभूतिरित्यर्थः ३२

अक्षराणामिति अक्षराणांवर्णानांमध्येऽकारोऽस्मि तस्यसर्ववाङ्मयत्वेनश्रेष्ठत्वात् तथाचश्रुतिः अकारोहिसर्वावाक् सैषास्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमानाब
ह्वीनानारूपाभवतीति सामासिकस्य समाससमूहस्यमध्येद्वंद्वः रामकृष्णावित्यादिसमासोऽस्मि उभयपदप्रधानत्वेनश्रेष्ठत्वात् अक्षयः प्रवाहरूपः
कालोऽहमेव कालः कलयतामित्यत्रआयुर्गणनात्मकः संवत्सरशताद्यायुष्यरूपः कालउक्तः सचतस्मिन्नायुषिक्षीणेसतिक्षीयते अत्रतुप्रवाहात्मकः
अक्षयः कालउच्यतइतिविशेषः कर्मफलविधातॄणांमध्येविश्वतोमुखोधाता सर्वकर्मफलविधाताहमित्यर्थः ३३ मृत्युरिति संहारकारिणांमध्येसर्व-

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्यच अहमेवाक्षयः कालो धाताहंविश्वतोमुखः ३३ मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्चभविष्य-
ताम् कीर्तिः श्रीर्वाक्चनारीणांस्मृतिर्मेधाधृतिःक्षमा ३४ बृहत्सामतथासाम्नांगायत्रीछंदसामहम् मासानांमार्गशीर्षोऽह-
मृतूनांकुसुमाकरः ३५ द्यूतंछलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् जयोऽस्मिव्यवसायोऽस्मिसत्त्वंसत्ववतामहम् ३६ संहर्तामृत्यु

रहं भविष्यतांभाविकल्याणानांप्राणिनामुद्भवः अभ्युदयोऽहम् नारीणांस्त्रीणांमध्येकीर्त्याद्याः सप्तदेवतारूपाः स्त्रियोऽहं यासामाभासमात्रयोगेन
प्राणिनः श्लाघ्याभवंतिताः कीर्त्याद्याःस्त्रियोमद्विभूतयः ३४ बृहत्सामेति त्वामिंद्रहवामहइत्यस्यामृचिगीयमानंबृहत्साम तेनचेंद्रः सर्वेश्वरत्वेनस्तू
यतइतिश्रैष्ठ्यंदर्शितम् छंदोविशिष्टानांमंत्राणांमध्येगायत्रीमंत्रोऽहम् द्विजत्वापादकत्वेन सोमाहरणेनचश्रेष्ठत्वात् कुसुमाकरोवसंतः ३५ द्यूतमिति छ
लयतामन्योन्यवंचनपराणांसंबंधिद्यूतमस्मि तेजस्विनांप्रभाववतांतेजः प्रभावोऽस्मि जेतॄणांजयोऽस्मि व्यवसायिनामुद्यमवतांव्यवसायोऽस्मि सत्ववं-
तांसात्विकानांसत्वमहम् ३६

वृष्णीनामिति वासुदेवोयोऽहंत्वामुपदिशामि धनंजयस्त्वमेवमद्विभूतिः मुनीनांवेदार्थमननशीलानांवेदव्यासोऽहमस्मि कवीनांकाव्यदर्शि
नांमध्येउशनानामकविःशुक्रः ३७ दंडइति दमयतांदमनकर्तॄणांसंबंधादंडोऽस्मि येनअसंयताअपिसंयताभवंति सदंडोमद्विभूतिः जेतु-
मिच्छतांसंबंधिनीसामाद्युपायरूपानीतिरस्मि गुह्यानांगोप्यानांगोपनहेतुर्मौनमवचनमहमस्मि नहितूष्णींस्थितस्याभिप्रायोज्ञायते
ज्ञानवतांतत्वज्ञानिनांयज्ज्ञानंतदहम् ३८ यदिति यदपिचसर्वभूतानांबीजंप्ररोहकारणंतदहम् तत्रहेतुः मयाविनायत्स्यात्भवेत्

वृष्णीनांवासुदेवोऽस्मिपांडवानांधनंजयः मुनीनामप्यहंव्यासः कवीनामुशनाकविः ३७ दंडोदमयतामस्मिनीतिरस्मिजि
गीषताम् मौनंचैवास्मिगुह्यानांज्ञानंज्ञानवतामहम् ३८ यच्चापिसर्वभूतानांबीजंतदहमर्जुन नतदस्तिविनायत्स्यान्म
याभूतंचराचरम् ३९ नांतोऽस्तिममदिव्यानांविभूतीनांपरंतप एषतूद्देशतःप्रोक्तोविभूतेर्विस्तरोमया ४० यद्यद्विभूतिम
त्सत्वंश्रीमदूर्जितमेववा तत्तदेवावगच्छत्वंममतेजोंशसंभवम् ४१ तच्चराचरंभूतंनास्त्येवेति ३९ प्रकरणार्थमुपसंहरति

नांतइति अनंतत्वाद्विभूतीनामंतः साकल्येनवक्तुंनशक्यते एषतुविभूतेर्विस्तरः उद्देशतःसंक्षेपतःप्रोक्तः ४० पुनश्चसाकांक्षंप्रति
कथंचित् साकल्येनकथयति यद्यदिति विभूतिमत् ऐश्वर्ययुक्तम् श्रीमत्संपत्तियुक्तं ऊर्जितं केनचित्प्रभावबलादिनागुणेनातिशयि
तंयद्यत्सत्वंवस्तुमात्रंतत्तदेवममतेजसःप्रभावस्यांशेनसंभूतंजानीहि ४१ ५ ५ ५

अथवाकिमनेनपरिच्छिन्नज्ञानेन सर्वत्रमद्दृष्टिमेवकुर्वित्याह अथवेति बहुनापृथक्पृथक्ज्ञातेनकिंकार्यम् यदिदंसर्वंजगत् एकांशेन-
एकदेशमात्रेणविष्टभ्यधृत्वा व्याप्येतिवा अहमेवस्थितः नमद्व्यतिरिक्तंकिंचिदस्ति पादोस्यविश्वाभूतानीतिश्रुतेः ४२ इंद्रियद्वारतश्चित्ते
बहिर्धावतिसत्यपि ईशदृष्टिविधानाय विभूतीर्दशमेब्रवीत् १ इतिसुबोधिन्यांटीकायांदशमोऽध्यायः १० विभूतिवैभवंप्रोच्यकृपया
परयाहरिः दिदृक्षोरर्जुनस्याथविश्वरूपमदर्शयत् १ पूर्वाध्यायांतेविष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगदिति विश्वात्मकंपारमेश्वरं-

अथवाबहुनैतेनकिंज्ञातेनतवार्जुन विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगत् ४२ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनि
षत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेविभूतियोगोनामदशमोऽध्यायः १० अर्जुनउवाच मदनु
ग्रहायपरमंगुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् यत्त्वयोक्तंवचस्तेनमोहोयंविगतोमम १ ७ ७ ७

रूपमुपक्षिपंतत् दिदृक्षुः पूर्वोक्तमभिनंदन्नर्जुनउवाच मदनुग्रहायेतिचतुर्भिः ममानुग्रहायशोकनिवृत्तये परमंपरमार्थनिष्ठंगुह्यं-
गोप्यमपि अध्यात्ममितिसंज्ञितम् आत्मानात्मविवेकविषयंयत् त्वयोक्तंवचः अशोच्याननन्वशोचस्त्वमित्यादिषष्ठाध्यायपर्यंतं यद्वाक्यंतेन-
नममायंमोहोऽहंहंता एतेहन्यंतइत्यादिलक्षणोभ्रमोविगतः विनष्टः आत्मनः कर्तृत्वाद्यभावोक्तेः १

किंच भवाप्ययाविति भूतानां भवाप्ययौ सृष्टिलयौ त्वत्तः सकाशादेव भवतइति श्रुतौ मया अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा इत्यादौ विस्तर
शः पुनः पुनः कमलस्य पत्रे इव रूक्षप्रसन्ने विशाले अक्षीणि यस्य सः हे कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययमक्षयं श्रुतम् विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वेपि
सर्वनियंतृत्वेपि शुभाशुभकर्मकारयितृत्वेऽपि बंधमोक्षादिविचित्रफलदातृत्वेऽपि अविकारावैषम्यासंगौदासीन्यादिलक्षणमपरिमितं म
हत्त्वं च श्रुतम् अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यंते मया ततमिदं सर्वं न च मां तानि कर्माणि निबध्नंति समोऽहं सर्वभूतेषु इत्यादिना अतस्त्वत्परतंत्रत्वा

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् २ एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर द्र-
ष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ३ मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ४

दीप जीवानामहंकर्तेत्यादिर्मदीयो मोहो विगत इति भावः २ किंच एवमिति भवाप्ययौ हि भूतानामित्यादि मया श्रुतं यथा च इदानीमात्मानं त्वमात्थ वि
ष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदित्येवं कथयसि हे परमेश्वर एवमेतत् अत्राप्यविश्वासो मम नास्तीत्यर्थः तथापि हे पुरुषोत्तम तवैश्वरं-
ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः संपन्नं त्वद्रूपं कौतूहलादहं द्रष्टुमिच्छामि ३ न चाहं द्रष्टुमिच्छामीत्येतावतैव त्वया तद्रूपं दर्शयितव्यम् किं तर्हि मन्यस
इति योगिन एव योगास्तेषामीश्वर मया अर्जुनेन तद्रूपं द्रष्टुं शक्यं यदि मन्यसे ततस्तर्हि तद्रूपवंतमात्मानं अव्ययं नित्यं मम दर्शय ४ ५

एवंप्रार्थितः सन् अत्यद्भुतं रूपं दर्शयिष्यन् सावधानो भवेत्येवमर्जुनमभिमुखीकरोति श्रीभगवानुवाच पश्येति चतुर्भिः रूपस्यैकत्वेऽपि नानाविधत्वा
द्रूपाणीति बहुवचनम् अपरिमितान्यनेकप्रकाराणि अलौकिकानि मम रूपाणि पश्य वर्णाः शुक्लकृष्णादयः आकृतयोऽवयवसन्निवेशविशेषाः नानाऽने
नेकवर्णाः आकृतयश्च येषां तानि नानावर्णाकृतीनि ५ तान्येवाह पश्येति आदित्यादीन्मम देहे पश्य मरुत एकोनपंचाशद्देवविशेषाः अदृष्टपूर्वाणि त्वया
वा अन्येन वा पूर्वमदृष्टानि रूपाणि आश्चर्याणि अत्यद्भुतानि ६ किंच इहेति तत्र तत्र परिभ्रमता वर्षकोटिभिरपि द्रष्टुमशक्यं कृत्स्नमपि चराचरसहि

श्रीभगवानुवाच पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ५ पश्यादित्यान्वसून्रुद्रा
नश्विनौ मरुतस्तथा बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ६ इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् मम देहे गुडाकेश य
च्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ७ न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ८

तं जगत् इहास्मिन्मम देहे अवयवरूपेणैकत्रैवस्थितं मद्याधुनैव पश्य यच्चान्यज्जगदाश्रयभूतं कारणस्वरूपं जगतश्चावस्थाविशेषादिकं जयपराज
यादिकं च यदप्यन्य द्रष्टुमिच्छसि तत्सर्वं पश्य ७ यदुक्तमर्जुनेन मन्यसे यदि तच्छक्यमिति तत्राह न त्विति अनेनैव तु स्वीयेन चर्मचक्षुषा मां द्रष्टुं न शक्य
से शक्तो न भविष्यसि अतोऽहं दिव्यमलौकिकं ज्ञानात्मकं चक्षुस्तुभ्यं ददामि ममैश्वरमसाधारणं योगं युक्तिमघटितघटनासामर्थ्यं पश्य ८

एवमुक्त्वाभगवानर्जुनायरूपंदर्शितवान् तच्चरूपंदृष्ट्वाऽर्जुनः श्रीकृष्णंविज्ञापितवान् इतीममर्थमेवमुक्त्वेत्यादिभिःषड्भिःश्लोकैर्धृतराष्ट्रंप्रतिसंजयउवाच एवमिति हेराजन् धृतराष्ट्र महांश्चासौयोगेश्वरश्चहरिः परमंऐश्वरंरूपंदर्शितवान् ९ कथंभूतंतदित्यतआह अनेकेति अनेकानिवक्त्राणिनयनानिचयस्मिन्तत् अनेकानामद्भुतानांदर्शनंयस्मिन्तत् अनेकानिदिव्याभरणानियस्मिन्तत् दिव्यान्यनेकानिउद्यतानिआयुधानियस्मिन्तत् १० किंच दिव्येति दिव्यानिमाल्यांबराणिधारयतीतितथा दिव्योगंधोयस्यतादृशमनुलेपनंयस्यतत् सर्वाश्चर्यमयमनेकाश्चर्यप्रायम्-

संजयउवाच एवमुक्त्वाततोराजन्महायोगेश्वरोहरिः दर्शयामासपार्थायपरमंरूपमैश्वरम् ९ अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् अनेकदिव्याभरणंदिव्यानेकोद्यतायुधम् १० दिव्यमाल्यांबरधरंदिव्यगंधानुलेपनम् सर्वाश्चर्यमयंदेवमनंतंविश्वतोमुखम् ११ दिविसूर्यसहस्रस्यभवेद्युगपदुत्थिता यदिभाःसदृशीसास्याद्भासस्तस्यमहात्मनः १२ तत्रैकस्थंजगत्कृत्स्नंप्रविभक्तमनेकधा अपश्यद्देवदेवस्यशरीरेपांडवस्तदा १३

देवंद्योतनात्मकं अनंतमपरिच्छिन्नं विश्वतःसर्वतोमुखानियस्मिन्तत् ११ विश्वरूपदीप्तेर्निरुपमत्वमाह दिवीति दिवि आकाशेसूर्यसहस्रस्ययुगपदुत्थितस्य यदियुगपदुत्थिताभाःप्रभाभवेत् तर्हिसातदामहात्मनोविश्वरूपस्यभासःप्रभायाः कथंचित्सदृशीस्यात् नान्योपमास्तीत्यर्थः तथाभूतंरूपंदर्शयामासेतिपूर्वेणान्वयः १२ ततःकिंवृत्तमित्यपेक्षायामाह संजयः तत्रेति अनेकधाप्रविभक्तंनानाविभागेनावस्थितंकृत्स्नंजगद्देवदेवस्यशरीरेतदवयवत्वेनैकत्रैवस्थितंतदापांडवोऽर्जुनोऽपश्यत् १३

एवंदृष्ट्वाकिंकृतवानित्यत आह ततइति ततोदर्शनानंतरंविस्मयेनाविष्टोव्याप्तः सन् हृष्टानि उत्पुलकितानिरोमाणियस्यसधनंजयोदेवंतमेवशिरसाप्रणम्यकृतांजलिः संपुटीकृतहस्तोभूत्वाअभाषत उक्तवान् १४ भाषणमेवाह पश्यामीतिसप्तदशभिः हेदेव तवदेहेदेवान् आदित्यादीन्पश्यामि तथासर्वान्भूतविशेषाणांजरायुजांडजादीनांसंघांश्च तथा दिव्यान्ऋषीन्वसिष्ठादीन् उरगांश्च तक्षकादीन् तथा देवादीनामीशंस्वामिनंब्रह्माणंच कथंभूतम् कमलासनस्थं पृथ्वीपद्मकर्णिकायांमेरौस्थितम् यद्वा त्वन्नाभिपद्मासनस्थम् १५ किं

ततःसविस्मयाविष्टोहृष्टरोमाधनंजयः प्रणम्यशिरसादेवंकृतांजलिरभाषत १४ अर्जुनउवाच पश्यामिदेवांस्तवदेवदेहेसर्वांस्तथाभूतविशेषसंघान् ब्रह्माणमीशंकमलासनस्थमृषींश्चसर्वानुरगांश्चदिव्यान् १५ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रंपश्यामित्वांसर्वतोऽनंतरूपम् नांतंनमध्यंनपुनस्तवादिंपश्यामिविश्वेश्वरविश्वरूप १६ किरीटिनंगदिनंचक्रिणंच तेजोराशिंसर्वतोदीप्तिमंतम् पश्यामित्वांदुर्निरीक्ष्यंसमंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् १७

च अनेकेति अनेकानिबाह्वादीनियस्यतादृशंत्वांपश्यामि अनंतानिरूपाणियस्यतंत्वांसर्वतःपश्यामि तवतुअंतंमध्यंआदिंवनपश्यामि सर्वगतत्वात् १६ किंच किरीटिनमिति किरीटिनंमुकुटवंतंच गदिनंगदावंतंच चक्रिणंचक्रवंतंच सर्वतोदीप्तिमंतंतेजःपुंजरूपं तथा दुर्निरीक्ष्यंद्रष्टुमशक्यं तत्रहेतुः दीप्तयोरनलार्कयोर्द्युतिरिवद्युतिस्तेजोयस्यतं अतएवाप्रमेयम् एवंभूतइतिनिश्चेतुमशक्यंत्वांसमंततः पश्यामि १७

यस्मादेवंतवातर्क्यमैश्वर्यंतस्मात् त्वमिति त्वमेवाक्षरंपरंब्रह्म कथंभूतम् वेदितव्यंमुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यम् त्वमेवास्यविश्वस्यपरंनिधानंनि धीयतेऽस्मिन्निितिनिधानम् प्रकृष्टंआश्रयःअतएवत्वंअव्ययःनित्यःशाश्वतस्यनित्यस्यधर्मस्यगोप्ता पालकः सनातनःचिरंतनःपुरुषो ममसंमतोऽसि १८ किंच अनादीति अनादिमध्यांतंउत्पत्तिस्थितिप्रलयरहितं अनंतवीर्यंप्रभावोयस्यतम् अनंतबाहुं अनंताःवीर्यवंतोबाह वोयस्यतम् शशिसूर्यौनेत्रेयस्यतम् तादृशंत्वांपश्यामि तथादीप्तोहुताशोवक्त्रेषुयस्यतम् स्वतेजसाइदंविश्वंतपंतंसंतापयंतंपश्यामि १९किं

त्वमक्षरंपरमंवेदितव्यंत्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानम् त्वमव्ययःशाश्वतधर्मगोप्तासनातनस्त्वंपुरुषोमतोमे १८ अ नादिमध्यांतमनंतवीर्यमनंतबाहुंशशिसूर्यनेत्रम् पश्यामित्वांदीप्तहुताशवक्त्रंस्वतेजसाविश्वमिदंतपंतम् १९ द्या वापृथिव्योरिदमंतरंहिव्याप्तंत्वयैकेनदिशश्चसर्वाः दृष्ट्वाद्भुतंरूपमुग्रंतवेदंलोकत्रयंप्रव्यथितंमहात्मन् २० अमीहि त्वांसुरसंघाविशंतिकेचिद्भीताःप्रांजलयोगृणंति स्वस्तीत्युक्त्वामहर्षिसिद्धसंघाः स्तुवंतित्वांस्तुतिभिःपुष्कलाभिः २१

च द्यावापृथिव्योरिति द्यावापृथिव्योरिदमंतरंहि अंतरिक्षंत्वयैकेनव्याप्तम् दिशश्चसर्वाः व्याप्ताः अद्भुतं अदृष्टपूर्वंत्वदीयमिदमुग्रंघोरंरूपं दृष्ट्वालोकत्रयंप्रव्यथितम् अतिभीतंपश्यामीतिपूर्वस्यैवानुषंगः २० किंच अमीहीति अमीसुरसंघाःभीताःसंतःत्वांविशंतिशरणंप्रविशंति तेषांमध्येकेचिदतिभीताः दूरतएवस्थिताकृतसंपुटकरयुगलाःसंतोगृणंति जयजयरक्षरक्षेतिप्रार्थयंते स्पष्टमन्यत् २१ ५

किंच रुद्रेति रुद्राश्चादित्याश्चवसवश्चयेचसाध्यानामदेवाः विश्वेदेवाः अश्विनौ देवौ मरुतो मरुद्गणाः उष्माणंपिबंतीत्युष्मपाः पितरः उष्मभागाहि
पितरइत्यादिश्रुतेः स्मृतिश्च यावदुष्णंभवेदन्नंयावदश्नंतिवाग्यताः पितरस्तावदश्नंतियावन्नोक्ताहविर्गुणाइति गंधर्वाश्चयक्षाश्चासुराश्चविरो
चनादयः सिद्धानांसंघाश्चते सर्वएवहिविस्मिताःसंतः त्वांवीक्षंतइत्यन्वयः २२ किंच रूपमिति हेमहाबाहो महत् अत्यूर्जितं तवरूपंदृष्ट्वालो
काः सर्वेप्रव्यथिताः अतिभीताः तथाहंच प्रव्यथितोऽस्मि कीदृशंरूपंदृष्ट्वा बहूनिवक्त्राणिनेत्राणिचयस्मिन्तत् बहवोबाहवऊरवःपादाश्चयस्मि

रुद्रादित्यावसवोयेचसाध्याविश्वेऽश्विनौमरुतश्चोष्मपाश्च गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघावीक्षंतेत्वांविस्मिताश्चैवसर्वे २२ रूपंमहत्तेबहु
वक्त्रनेत्रंमहाबाहोबहुबाहूरुपादम् बहूदरंबहुदंष्ट्राकरालंदृष्ट्वालोकाःप्रव्यथितास्तथाहम् २३ नभःस्पृशंदीप्तमनेकवर्णंव्या
त्ताननंदीप्तविशालनेत्रम् दृष्ट्वाहित्वांप्रव्यथितांतरात्माधृतिंनविंदामिशमंचविष्णो २४ दंष्ट्राकरालानिचतेमुखानिदृष्ट्वैवका-
लानलसन्निभानि दिशोनजानेनलभेचशर्मप्रसीददेवेशजगन्निवास २५

न्तत् बहूनिउदराणियस्मिन्तत् बह्वीभिर्दंष्ट्राभिः करालंविकृतं
रौद्रमित्यर्थः २३ नकेवलंभीतोऽहमित्येवंतावदेव अपितु नभःस्पृशमिति नभःस्पृशतीतिनभःस्पृक् तं अंतरिक्षव्यापिनमित्यर्थः दीप्तं तेजोयुक्तं अनेके
वर्णाःयस्य तमनेकवर्णम् व्यात्तानिविवृतानिआननानियस्यतं दीप्तानिविशालानिनेत्राणियस्यतं एवंभूतंत्वांदृष्ट्वाप्रव्यथितअंतरात्मामनोयस्यसोऽहम्
धृतिंधैर्यमुपशमंच नलभे २४ किंच दंष्ट्रेति भोदेवेश तवमुखानिदृष्ट्वाभयावेशेनदिशोनजानामि शर्मचसुखंनलभे भोजगन्निवासप्रसन्नोभव कीदृशानिमु-
खानि दंष्ट्राभिः करालानि कालानलःप्रलयाग्निः तत्सदृशानि २५

यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसीत्यनेनास्मिन्संग्रामे भाविजयपराजयादिकं च ममदेहे पश्येति यद्भगवतोक्तं तदिदानीं पश्यन्नाह अमी चेति पंचभिः अमी धृत
राष्ट्रस्य पुत्राः दुर्योधनादयः सर्वे अवनिपालानां जयद्रथादीनां राज्ञां संघैः सहैव तव वक्त्राणि विशंतीत्युत्तरेणान्वयः तथा भीष्मश्च द्रोणश्चासौ सूत
पुत्रश्च कर्णश्च न केवलं त एव विशंति अपितु प्रतियोद्धारो ये ऽस्मदीया योधमुख्याः शिखंडिधृष्टद्युम्नादयः तैः सह २६ वक्त्राणीति एते सर्वे त्वरमाणाः
धावंत इव दंष्ट्राभिः विकृतानि भयंकराणि वक्त्राणि विशंति तेषां मध्ये केचिच्चूर्णीकृतैः शिरोभिः उपलक्षिताः दंतसंधिषु संश्लिष्टा दृश्यंते २७ प्रवेशमे

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः २६ वक्त्रा
णि ते त्वरमाणा विशंति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि केचिद्विलग्ना दशनांतरेषु संदृश्यंते चूर्णितैरुत्तमांगैः २७ यथा नदीनां बहवोंऽ
बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवंति तथा तवामी नरलोकवीरा विशंति वक्त्राण्यभिविज्वलंति २८ यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा वि-
शंति नाशाय समृद्धवेगाः तथैव नाशाय विशंति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः २९

वद्दृष्टांतेनाह यथेति नदीनामनेकमार्गप्रवृत्ता
नां बहवः अंबूनां वारीणां वेगाः प्रवाहाः समुद्राभिमुखाः संतो यथा समुद्रमेव द्रवंति प्रविशंति तथा अमी येन रलोकवीराः ते अभिविज्वलंति सर्व-
तः प्रदीप्यमानानि तव वक्त्राणि प्रविशंति २८ अंशतेन प्रवेशे नदीवेगो दृष्टांत उक्तः बुद्धिपूर्वकप्रवेशे दृष्टांतमाह यथेति प्रदीप्तं ज्वलनमग्निं
पतंगाः सूक्ष्मपक्षिविशेषाः शलभा इति यावत् बुद्धिपूर्वकं समृद्धो वेगो येषां ते यथा नाशाय मरणायैव विशंति तथैव लोका एते जना अपि तव मु
खानि प्रविशंति २९

ततः किमत आह लेलिह्यस इति ग्रसमानो गिलन् समग्रान् लोकान् सर्वानेतान्वीरान् आसमंतात्सर्वतो लेलिह्यसे अतिशयेन भक्षयसि कैः ज्वलद्भिर्व
दनैः किंच हे विष्णो तव भासो दीप्तयस्तेजोभिः विस्फुरणैः समस्तं जगद्व्याप्य तीव्राः सत्यः प्रतपंति संतापयंति ३० यत एवं तस्मादाख्याहीति भ
वानुग्ररूपः क इत्याख्याहि कथय तुभ्यं नमोस्तु हे देववर प्रसन्नो भव भवंतमाद्यं पुरुषं विशेषेण ज्ञातुमिच्छामि यत स्तव प्रवृत्तिं चेष्टां
किमर्थमेव प्रवृत्तोसीति न जानामि एवंभूतस्य तव प्रवृत्तिं वार्तामपि न जानामीति वा ३१ एवं प्रार्थितः सन् श्रीभगवानुवाच कालोऽस्मी

लेलिह्यसे ग्रसमानः समंताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपंति विष्णो ३०
आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद विज्ञातुमिच्छामि भवंतमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ३१
श्रीभगवानुवाच कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ऋतेऽपि त्वां न भविष्यंति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्य
नीकेषु योधाः ३२

तिस्त्रिभिः लोकानां क्षयकर्ता महद्भ अत्युग्रः कालोऽस्मि लोकान्प्राणिनः संहर्तुमिह प्रवृत्तोऽस्मि अतः ऋतेऽपि त्वाङ्म
ति त्वां हंतारं विनाऽपि न भविष्यंति न जीविष्यंति यद्यपि त्वया न हंतव्या एते तथाऽपि मया कालात्मना ग्रस्ताः संतो मरिष्यंत्येव के ते प्रत्यनीके
षु अनीकान्यनीकानि प्रतिभीष्मद्रोणादीनां सर्वास्वसेनासु ये योद्धारोऽवस्थितास्ते सर्वेऽपि ३२ ७ ७ ७

यस्मादेवं तस्मादिति तस्मात्त्वं युद्धायोत्तिष्ठ देवैरपि दुर्जया भीष्मद्रोणादयोऽर्जुनेन निर्जिता इति एवंभूतं यशो लभस्व प्राप्नुहि अयत्नेन
शत्रून् जित्वा समृद्धं राज्यं भुंक्ष्व एते च तव शत्रवः त्वदीय युद्धात्पूर्वमेव मयैव कालात्मना निहता मायाः तथापि त्वं निमित्तमात्रं भव हे सव्यसा-
चिन् सव्येन वामहस्तेन साचितुं संधातुं शीलं यस्येति व्युत्पत्त्या वामेनापि बाणक्षेपात् सव्यसाचीत्युच्यते ३३ न चैतद्द्वियः कतरन्नो गरीय इत्या
दिशंका सापि न कार्येत्याह द्रोणं चेति येभ्यस्त्वं शंकसे तान् द्रोणादीन्मयैव हतान् त्वं जहि घातय मा व्यथिष्ठाः शोकं मा कार्षीः सपत्नान्

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून् भुंक्ष्व राज्यं समृद्धम् मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसा
चिन् ३३ द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथाऽन्यानपि योधवीरान् मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्य
स्व जेताऽसि रणे सपत्नान् ३४ संजय उवाच एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृतांजलिर्वेपमानः किरीटी न
मस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ३५

शत्रून् रणे युद्धे निश्चितं जेताऽसि जेष्यसि ३४ ततो यद्वृ
त्तं धृतराष्ट्रं प्रति संजय उवाच एतदिति एतत्पूर्वश्लोकत्रयात्मकं केशवस्य वचनं श्रुत्वा वेपमानः कंपमानः किरीटी अर्जुनः कृतां
जलिः संपुटीकृतहस्तः कृष्णं नमस्कृत्य पुनरप्याह उक्तवान् कथमाह भयहर्षाद्यावेशात् गद्गदेन कंठकंपनेन सह वर्तत इति सगद्ग
दं यथा भवति तथा किंच भीतादपि भीतः सन् प्रणम्य अवनतो भूत्वा ३५ ७ ७ ७

स्थानइत्येकादशभिरर्जुनस्योक्तिः स्थानइत्यव्ययंयुक्तंइत्यस्मिन्नर्थे हेहृषीकेश यतएवंत्वमद्भुतप्रभावोभक्तवत्सलश्च अतस्तवप्रकीर्त्यामाहा
त्म्यसंकीर्तनेनन्केवलमहमेवप्रहृष्यामि किंतु जगत्सर्वंप्रहृष्यति प्रकर्षेणहर्षंप्राप्नोति एतत्तुस्थानेयुक्तमित्यर्थः तथाजगत् अनुरज्यते
अनुरागंचोपैतिइतियत् तथारक्षांसिभीतानिसंति दिशःप्रतिद्रवंति पलायंतइतियत् सर्वेयोगतपोमंत्रादिसिद्धानांसंघानमस्यंति प्रण
मंतिइतियत् एतच्चस्थानेयुक्तमेव नचित्रमित्यर्थः ३६ तत्रहेतुमाह कस्मादिति हेमहात्मन् हेअनंत हेदेवेश हेजगन्निवास कस्माद्धेतो

अर्जुनउवाच स्थानेहृषीकेशतवप्रकीर्त्याजगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यतेच रक्षांसिभीतानिदिशोद्रवंतिसर्वेनमस्यंतिचसिद्ध
संघाः ३६ कस्माच्चतेननमेरन्महात्मन् गरीयसेब्रह्मणोप्यादिकर्त्रे अनंतदेवेशजगन्निवासत्वमक्षरंसदसत्तत्परं
यत् ३७ त्वमादिदेवःपुरुषःपुराणस्त्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानम् वेत्तासिवेद्यंचपरंचधामत्वयाततंविश्वमनंतरूप
३८

स्तेतुभ्यंननमेरन् नमस्कारंनकुर्युः कथंभूताय ब्रह्मणोऽपिगरीयसे गुरुतराय आदिकर्त्रेच ब्रह्मणोऽपिजनकाय किंचसत् व्यक्तंअ
सत् अव्यक्तंच ताभ्यांपरंमूलकारणंयदक्षरंब्रह्म तच्चत्वमेव एतैर्नवभिर्हेतुभि स्त्वांसर्वेनमस्यंतीतिनचित्रमित्यर्थः ३७ किंच त्वमिति त्वमादि
देवः देवानामादिः यतःपुराणः अनादिः आदिपुरुषस्त्वम् अतएवत्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानम् लयस्थानम् तथापिविश्वस्यवेत्तावेदिताज्ञा
ताचत्वम् यच्चवेद्यंवस्तुजातंपरंचधामवैष्णवंपदंतदपित्वमेवासि अतएव हेअनंतरूप त्वयैवविश्वमिदंततंव्याप्तम् एतैश्चसप्तभिर्हेतुभिः त्व
मेवनमस्कार्यइतिभावः ३८

अतश्चत्वमेवसर्वैर्नमस्कार्यः सर्वदेवात्मकत्वादितिस्तुवन् स्वयमपिनमस्करोति वायुरिति वाय्वादिरूपस्त्वमिति सर्वदेवतात्मकत्वोपलक्षणार्थ
मुक्तम् प्रजापतिःपितामहः तस्यापिजनकत्वात् प्रपितामहस्त्वम तस्तेतुभ्यंसहस्रकृत्वः सहस्रशोनमोऽस्तु भूयोऽपिपुनरपिसहस्रकृ
त्वोनमोनमइति भक्तिश्रद्धाभ रातिरेकेणनमस्कारेषुतृप्तिमनधिगच्छन्बहुशःप्रणमति ३९ किंच नमइति हेसर्व सर्वात्मन् सर्वास्वपिदि
क्षुतुभ्यंनमोऽस्तु सर्वात्मकत्वमुपपादयन्नाह अनंतंवीर्यंसामर्थ्यंयस्यतथाऽपिअमितोविक्रमःपराक्रमोयस्यसएवंभूतःत्वंसर्ववि

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणःशशांकःप्रजापतिस्त्वंप्रपितामहश्च नमोनमस्तेस्तुसहस्रकृत्वःपुनश्चभूयोऽपिनमोनमस्ते
३९ नमःपुरस्तादथपृष्ठतस्तेनमोऽस्तुतेसर्वतएवसर्व अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वंसर्वंसमाप्नोषिततोऽसिसर्वः
४० सखेतिमत्वाप्रसभंयदुक्तंहेकृष्णहेयादवहेसखेति अजानतामहिमानंतवेदंमयाप्रमादात्प्रणयेन वापि ४१

श्वंसम्यगंतर्बहिश्चसमाप्नोषि व्याप्नोषि सुवर्णमिवकटककुंडलादिस्वकार्यंव्याप्यवर्तते ततः सर्वस्वरूपोऽसि ४० इदानींभगवंतंक्ष
मापयति सखेतिद्वाभ्याम् त्वांप्राकृतःसखेतिमत्वाप्रसभंहठेनतिरस्कारेणयदुक्तंतत्क्षामये त्वामित्युत्तरेणान्वयः किंतत् हेकृष्ण
हेयादव हेसखे संधिरार्षः प्रसभोक्तौहेतुः तवमहिमानमिदंचविश्वरूपमजानतामयाप्रमादात्प्रणयेनस्नेहेनापिवायदुक्तमिति ४१

किंच यच्चेति हे अच्युत यच्च परिहासार्थं क्रीडादिष्वतिरस्कृतोऽसि एकः एकलः सखीन्विना रहसि स्थित इत्यर्थः अथवा तत् समक्षं तेषां परिहसतां सखी
नां समक्षं पुरतोऽपि तत्सर्वमपराधजातं त्वां अप्रमेयमचिंत्यप्रभावं क्षामये क्षमां कारयामि ४२ अचिंत्यप्रभावमेवाह पितेति न विद्यते प्रतिमा उपमा
यस्य सः अप्रतिमः तथाविधः प्रभावो यस्य तव हे अप्रतिमप्रभाव त्वमस्य चराचरस्य पिता जनकोऽसि अतएव पूज्यश्च गुरुश्च गुरोरपि गरीयान्
गुरुतरः अतः लोकत्रयेऽपि त्वत्सम एव तावदन्यो नास्ति परमेश्वरस्यान्यस्याभावात् त्वत्तोऽभ्यधिकः पुनः कुतः स्यात् ४३ यस्मादेवं तस्मादिति नत्वा

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ४२ पितासि
लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ४३ तस्मात्प्रण
म्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ४४ अदृष्टपूर्वं हृ
षितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ४५

त्वामीशं जगतः स्वामिनं ईड्यं स्तुत्यं प्र
सादये प्रसादयामि कथं कायं प्रणिधाय दंडवन्निपात्य प्रणाम्य नत्वा अतस्त्वं ममापराधं सोढुं क्षंतुमर्हसि कस्य क इव पुत्रस्यापराधं कृपया पिता यथा
सहते सख्युर्मित्रस्यापराधं सखा निरुपाधिबंधुर्यथा प्रियश्च प्रियाया अपराधं तत्प्रियार्थं यथा तद्वत् ४४ एवं क्षमापयित्वा प्रार्थयते अदृष्टपूर्वमि
ति द्वाभ्याम् हे देव पूर्वमदृष्टं तव रूपं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि तथा भयेन च मे मनः प्रव्यथितं प्रचलितं तस्मान्मम व्यथानिवृत्तये तदेव रूपं दर्शय हे देवेश प्रसन्नो
भव ४५

तदेव रूपं विशेषयन्नाह किरीटिनमिति किरीटिनं च गदावंतं चक्रहस्तं त्वां द्रष्टुमिच्छामि पूर्वं यथा दृष्टोसि तथैव अतो हे सहस्रबाहो विश्वमू
र्ते इदं विश्वरूपं संहृत्य तेनैव किरीटाद्युक्तेन चतुर्भुजेन रूपेण भव आविर्भव तदनेन श्रीकृष्णमर्जुनः पूर्वमपि किरीटादियुक्तमेव पश्यतीति ग
म्यते यत्तु पूर्वमुक्तं विश्वरूपदर्शने किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च पश्यामीति तत् बहुकिरीटाद्यभिप्रायेण यद्वा एतावंतं कालं यं त्वां किरीटिनं चक्रि
णं च सुप्रसन्नमपश्यं तमेव इदानीं तेजोराशिं दुर्निरीक्ष्यं पश्यामीत्येवं तत्र बहुवचनव्यक्तिरित्यविरोधः ४६ एवं प्रार्थितः सन् तमाश्वासयन् श्री

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ४६ श्रीभगवानु
वाच मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् तेजोमयं विश्वमनंतमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ४७
न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ४८

भगवानुवाच मयेति त्रिभिः हे अर्जुन किमिति बिभेषि यतो मया प्रसन्नेन कृपया तवेदं परमं उत्तमं रूपं दर्शितम् आत्मनो मम योगाद्योगमा
यासामर्थ्यात् परत्वमेवाह तेजोमयं विश्वं विश्वात्मकमनंतं आद्यं च यत् मम रूपं त्वदन्येन त्वादृशाद्भक्तादन्येन न पूर्वं दृष्टं तत् ४७ एतद्दर्शन
मतिदुर्लभं लब्ध्वा त्वं कृतार्थोऽसीत्याह नेति वेदाध्ययनातिरेकेण यज्ञाध्ययनस्याभावात् यज्ञशब्देन यज्ञविद्याः कल्पसूत्राद्या लक्ष्यंते वेदानां यज्ञविद्यानां
चाध्ययनैरित्यर्थः न च दानैर्न च क्रियाभिरग्निहोत्रादिभिः न चोग्रैस्तपोभिश्चांद्रायणादिभिः एवंरूपोऽहं त्वदन्येन मनुष्यलोके द्रष्टुमशक्यः अपि तु त्वमेव के
वलं मत्प्रसादेन दृष्टवान् कृतार्थोऽसि ४८

एवमपिचेत्तदेवंरूपंघोरं दृष्ट्वाव्यथाभवति तर्हितद्देवरूपंदर्शयामीत्याह मातइति ईदृक् ईदृशंमदीयंघोरंरूपंदृष्ट्वा तेव्यथामास्तु
विमूढभावोविमूढत्वंचमास्तु व्यपगतभयः प्रीतमनाश्चसन्पुनस्त्वंतदेवेदं ममरूपंप्रकर्षेणपश्य ४९ एवमुक्त्वाप्राक्तनमेवरूपंद
र्शितवानितिसंजयउवाच इतीति श्रीवासुदेवोर्ज्जुनमेवमुक्त्वा यथापूर्वमासीत्तथैव किरीटादियुक्तंचतुर्भुजंस्वीयंरूपंपुनर्दर्श

मातेव्यथामाचविमूढभावोदृष्ट्वारूपंघोरमीदृङ्ममेदम् व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वंतदेवमेरूपमिदंप्रपश्य ४९ ॥
संजयउवाच इत्यर्ज्जुनंवासुदेवस्तथोक्त्वास्वकंरूपंदर्शयामास भूयः आश्वासयामासचभीतमेनंभूत्वापुनःसौम्यव
पुर्महात्मा ५० अर्ज्जुनउवाच दृष्ट्वेदंमानुषंरूपंतवसौम्यंजनार्दन इदानीमस्मिसंवृत्तः सचेताः प्रकृतिंगतः ५१ ॥
श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिदंरूपंदृष्टवानसियन्मम देवाअप्यस्यरूपस्यनित्यंदर्शनकांक्षिणः ५२

यामास एनमर्ज्जुनंभीतमेवप्रसन्नवपुर्भूत्वापुनरप्याश्वासितवान् महात्माविश्वरूपः कृपालुरितिवा ५० ततोनिर्भयः सन्नर्ज्जुनउवाच दृष्ट्वेति
सचेताः प्रसन्नचित्तइदानींसंवृत्तः जातोऽस्मि प्रकृतिंस्वास्थ्यंचप्राप्तोऽस्मिशेषंस्पष्टम् ५१ स्वकृतस्यानुग्रहस्यातिदुर्लभत्वं दर्शयन्श्रीभग
वानुवाच सुदुर्दर्शमिति यन्ममविश्वरूपंत्वंदृष्टवानसि इदंसुदुर्दर्शमत्यंतंद्रष्टुमशक्यम् यतोदेवाअप्यस्यरूपस्यसर्वदादर्शनमिच्छंति नकेवलंपु
नरिदंपश्यंति ५२

तत्रहेतुः नाहमिति स्पष्टार्थः ५३ केनोपायेनतर्हिद्रष्टुंशक्यइतितत्राह भक्त्येति अनन्ययामदेकनिष्ठयाभक्त्यातु एवंभूतोविश्वरूपोऽहंतत्वेनपरमा
र्थतः ज्ञातुंशक्यः शास्त्रतः द्रष्टुंचप्रत्यक्षतः प्रवेष्टुंच तादात्म्येनशक्यः नान्यैरुपायैः ५४ अतः सर्वशास्त्रसारंपरमंरहस्यंशृणित्याह मत्कर्मकृदिति
मदर्थंकर्मकरोतीतिमत्कर्मकृत् अहमेवपरमःपुरुषार्थोयस्यसः ममैवभक्तिमाश्रितः पुत्रादिषुसंगवर्जितः निर्वैरश्चसर्वभूतेषु एवंभूतोयःसमां
प्राप्नोति नान्यइति ५५ देवैरपिसुदुर्दर्शंतपोज्ञानादिकोटिभिः भक्तायभगवानेवंविश्वरूपमदर्शयत् १ इतिसुबोधिन्यांटी॰एकादशोऽध्यायः ११ नि

नाहंवेदैर्नतपसानदानेननचेज्यया शक्यएवंविधोद्रष्टुंदृष्टवानसिमांयथा ५३ भक्त्यात्वनन्ययाशक्य अहमेवंविधोऽर्जु
न ज्ञातुंद्रष्टुंचतत्वेनप्रवेष्टुंचपरंतप ५४ मत्कर्मकृन्मत्परमोमद्भक्तःसंगवर्जितः निर्वैरःसर्वभूतेषुयःसमामेतिपांडव ५५
इतिश्रीमद्भग॰विश्वरूपदर्शनयोगोनामएकादशोऽध्यायः ११ अर्जुनउवाच एवंसततयुक्तायेभक्तास्त्वांपर्युपासते–
येचाप्यक्षरमव्यक्तंतेषांकेयोगवित्तमाः १ र्गुणोपासनस्यैवंसगुणोपासनस्यच श्रेयःकतरदित्येवंनिर्णेतुंद्वादशोऽधमः १ पूर्वाध्यायांतेम
त्कर्मकृन्मत्परमइत्येवंभक्तिनिष्ठस्यश्रेष्ठत्वमुक्तं कौंतेयप्रतिजानीहीत्यादिनातत्रतस्यैवश्रेष्ठत्वंवर्णितम् तथातेषांज्ञानीनित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्य
तइत्यादिनासर्वंज्ञानप्लवेनैववृजिनंसंतरिष्यसीत्यादिनाचज्ञाननिष्ठस्यश्रेष्ठत्वमुक्तं एवमुभयोःश्रेष्ठ्येऽपिविशेषजिज्ञासयाभगवंतंप्रतिअर्जुनउवाच
एवमिति एवंसर्वकर्मार्पणादिनासततंयुक्तास्त्वन्निष्ठाःसंतोयेभक्ताःत्वांविश्वरूपंसर्वज्ञंसर्वशक्तिंपर्युपासते ध्यायंति येचाप्यक्षरंब्रह्मअव्यक्तंनिर्विशेषं
उपासतेतेषांउभयेषांमध्येअतिशयेनकेयोगविदःश्रेष्ठाइत्यर्थः १ ७॰

तत्र प्रथमाः श्रेष्ठा इत्युत्तरं श्रीभगवानुवाच मयीति मयि परमेश्वरे सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टे मन आवेश्य एकाग्रत्वात्‌ नित्ययुक्ताः मदर्थकर्मानुष्ठानादिनाम-
न्निष्ठाः संतः श्रेष्ठया श्रद्धया युक्ता ये मामाराधयंति ते युक्ततमा मम माभिमताः २ तर्हि इतरे किं न श्रेष्ठा इत्यत आह येत्विति द्वाभ्याम्‌ ये त्वक्षरं पर्युपा
सते ध्यायंति तेपि मामेव प्राप्नुवंतीति द्वयोरन्वयः अक्षरस्य लक्षणमनिर्देश्यमित्यादि अनिर्देश्यं शब्देन व्यपदेष्टुमशक्यम्‌ अतो व्यक्तं रूपादिही
नं सर्वत्रगं सर्वव्यापि अव्यक्तत्वादेवाचिंत्यं कूटस्थं कूटे मायाप्रपंचे स्थितम्‌ अधिष्ठानत्वेन स्थितं अचलं वृध्यादिरहितम्‌ अतएव ध्रुवं नित्यम्‌ ३ सन्नियम्ये

श्रीभगवानुवाच मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः २ ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं प
र्युपासते सर्वत्रगमचिंत्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम्‌ ३ सन्नियम्येंद्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ४
क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्‌ अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ५ ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ६

तिस्पष्टमन्यत्‌ ४ ननु च तेपि त्वामेव प्राप्नुवंति तर्हि इतरेषां युक्ततमत्वं कुत इत्यपेक्षायां क्लेशाक्लेशकृतं
विशेषमाह क्लेश इति त्रिभिः अव्यक्ते निर्विशेषे अक्षरे आसक्तं चेतो येषां तेषां क्लेशोऽधिकतरः हि यस्मादव्यक्तविषया गतिर्निष्ठा देहाभिमानिभिः दुःखं यथा
भवत्येवमवाप्यते देहाभिमानिनां हि त्वं प्रत्यक्प्रवणलस्य दुर्घटत्वादिति भावः ५ मद्भक्तानां मत्प्रसादादनायासत एव सिद्धिर्भवतीत्याह येत्विति द्वाभ्याम्‌
मयि परमेश्वरे सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य समर्प्य मत्पराभूत्वा मां ध्यायंतः अनन्येन न विद्यते अन्यो भजनीयो यस्मिन्‌ तेनैव एकांतभक्तियोगेनोपासत इत्य-
र्थः ६

तेषामिति एवंमय्यावेशितंचेतोयैस्तेषांमृत्युयुक्तात्संसारसागरादहंसम्यगुद्धर्ताअचिरेणैवभवामि ७ यस्मादेवंतस्मान्मय्येवेति मय्येवसंकल्पविकल्पात्मकंमनआधत्स्व स्थिरीकुरु बुद्धिमपि अध्यवसायात्मिकांमय्येवप्रवेशय एवंकुर्वन्मत्प्रसादेनलब्धज्ञानःसन्नतऊर्ध्वंदेहांतेमरणानंतरं मय्येवनिवसिष्यसि निवत्स्यसि मदात्मनावासंकरिष्यसि नात्रसंशयः तथाचश्रुतिःदेहांतेदेवस्तारकंपरंब्रह्मव्याचष्टेइति ८ अत्राशक्तंप्रतिसुगमोपायमाह अथेति स्थिरंयथाभवत्येवंमयि चित्तंधारयितुं यदिशक्तोनभवसि तर्हिविक्षिप्तंचित्तं पुनःप्रत्याहृत्यमदनुस्मरणलक्षणोयोभ्यासयोगस्तेनमांप्राप्तुमिच्छ प्रय-

तेषामहंसमुद्धर्तामृत्युसंसारसागरात् भवामिनचिरात्पार्थमय्यावेशितचेतसाम् ७ मय्येवमनआधत्स्वमयिबुद्धिंनिवेशय निवसिष्यसिमय्येवअतऊर्ध्वंनसंशयः ८ अथचित्तंसमाधातुंनशक्नोषिमयिस्थिरम् अभ्यासयोगेनततोमामिच्छाप्तुंधनंजय ९ अभ्यासेप्यसमर्थोसिमत्कर्मपरमोभव मदर्थमपिकर्माणिकुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि १० अथैतदप्यशक्तोसिकर्तुंमद्योगमाश्रितः सर्वकर्मफलत्यागंततःकुरुयतात्मवान् ११

यत्नंकुरु ९ अभ्यासइति अभ्यासेपियद्यशक्तोऽसितर्हिमत्प्रीत्यर्थानियानिकर्माणिएकादश्युपवासव्रतचर्यानामसंकीर्तनादीनितदनुष्ठानमेवपरमंयस्यतादृशोभव एवंभूतानिकर्माण्यपिमदर्थंकुर्वन्मोक्षंप्राप्स्यसि १० अत्यंतंभगवद्धर्मपरिनिष्ठायामशक्तस्यपक्षांतरमाह अथैतदपीति अथैतदपिकर्तुमशक्तोऽसितर्हिमद्योगंमदेकशरणत्वमाश्रितः सर्वेषांदृष्टार्थनामावश्यकानांचाग्निहोत्रादिकर्मणांफलानिनियतचित्तोभूत्वापरित्यज एतदुक्तंभवति मयातावदीश्वराज्ञयायथाशक्तिकर्माणिकर्तव्यानिफलंपुनर्दृष्टमदृष्टंवा परमेश्वराधीनमित्येवंमयिभारमारोप्यफलासक्तिंपरित्यज्यवर्तमानोमत्प्रसादेनकृतार्थोभविष्यसीति ११

तमिमं फलत्यागं स्तौति श्रेयोहीति सम्यक् ज्ञानरहितादभ्यासात् युक्तिसहितोपदेशपूर्वकं ज्ञानं श्रेष्ठं तस्मादपि तत्पूर्वकं ध्यानं श्रेष्ठम् ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान इति श्रुतेः तस्मादपि उक्तलक्षणः कर्मफलत्यागः श्रेष्ठः तस्मादेवंभूतात्कर्मफलत्यागात्कर्मसु तत्फलेषु चासक्तिनिवृत्त्या मत्प्रसादेन च समनंतरमेव संसारशांतिर्भवति १२ एवंभूतस्य भक्तस्य क्षिप्रमेव परमेश्वरप्रसादहेतून्धर्मानाह अद्वेष्टेत्यष्टभिः सर्वभूतानां यथा यथ मद्वेष्टा मैत्रः करुणश्च उत्तमेषु द्वेषशून्यः समेषु मित्रतया वर्तत इति मैत्रः हीनेषु कृपालुरित्यर्थः निर्ममो निरहंकारश्च कृपालुत्वादेवान्यैः

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानात्ध्यानं विशिष्यते ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छांतिरनंतरम् १२ अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी १३ संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः १४ यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः १५

सह समे सुखदुःखे यस्य सः क्षमी क्षमावान् १३ संतुष्ट इति सततं लाभे अलाभे च संतुष्टः प्रसन्नचित्तः योगी अप्रमत्तः यतात्मा संयतस्वभावः दृढो मद्विषयो निश्चयो यस्य मय्यर्पिते मनोबुद्धी येन एवंभूतो यो मद्भक्तः स मे प्रियः १४ किंच यस्मादिति यस्मात्सकाशाल्लोको जनो नोद्विजते भयशंकया संक्षोभं न प्राप्नोति यश्च लोकान्नोद्विजते यश्च स्वाभाविकैर्हर्षादिभिर्मुक्तः तत्र हर्षः स्वस्येष्टार्थलाभे उत्साहः अमर्षः परस्य लाभे असहनम् भयं त्रासः उद्वेगो भयादिनिमित्तचित्तक्षोभः एतैर्विमुक्तो यो मद्भक्तः स मे प्रियः १५ ७ ७ ७

किंच अनपेक्षइति यदृच्छोपस्थितेऽप्यर्थे निस्पृहः शुचिः बाह्याभ्यंतरशौचसंपन्नः दक्ष अनलसः उदासीनः पक्षपातरहितः गतव्यथः आधिशून्यः सर्वान्दृष्टादृष्टार्थानारंभानुद्यमान्परित्यक्तुं शीलं यस्य सः एवंभूतः सन् योमद्भक्तः समेप्रियः १६ किंच योनेति प्रियंप्राप्य नहृष्यति अप्रियंप्राप्य योनद्वेष्टि इष्टार्थनाशे सति नशोचति अप्राप्तमर्थं नकांक्षति शुभाशुभे परित्यक्तुं शीलं यस्य एवंभूतो भूत्वा योमद्भक्तिमान् समेप्रियः १७ किंच समइति शत्रौच मित्रेच समः एकरूपः मानापमानयोरपि तथा समएव हर्षविषादशून्य इत्यर्थः शीतोष्णयोः सुखदुःखयोश्च समः संगविवर्जितः

अनपेक्षः शुचिर्दक्षउदासीनोगतव्यथः सर्वारंभपरित्यागी योमद्भक्तः समेप्रियः १६ योनहृष्यतिनद्वेष्टिनशोचतिनकांक्षति शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः समेप्रियः १७ समः शत्रौचमित्रेचतथामानापमानयोः शीतोष्णसुखदुःखेषुसमः संगविवर्जितः १८ तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टोयेनकेनचित् अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मेप्रियोनरः १९ येतुधर्मामृतमिदंयथोक्तं पर्युपासते श्रद्दधानामत्परमा भक्तास्तेतीवमेप्रियाः २० इतिश्रीम॰ भक्तियोगोनाम द्वादशोऽध्यायः १२

क्वचिदप्यनासक्तः १८ तुल्यइति तुल्ये निंदास्तुतीचयस्य मौनी संयतवाक् येनकेनचिद्यथालब्धेन संतुष्टः अनिकेतः नियतवासशून्यः स्थिरमतिः व्यवस्थितचित्तः एवंभूतोभक्तिमान् मेप्रियोनरः १९ उक्तधर्मज्ञानमुपसंहरति येत्विति यथोक्तं उक्तप्रकारं धर्मएवामृतं अमृतत्वसाधनत्वात् धर्म्यामृतमिदमिति केचित्पठंति तत् येउपासते अनुतिष्ठंति श्रद्धांकुर्वंतो मत्परमाश्च संतोमद्भक्ताः तेतीवमेप्रियाइति २० दुःखमव्यक्तवर्त्मेति हृद्दविभ्रमतोबुधः सुखंकृष्णपदांभोजभक्तिसत्पथमाभजेत् १ इतिसु॰ द्वादशः १२

भक्तानामहमुद्धर्ता संसारादित्यवादियत् त्रयोदशेऽथ तत्सिद्ध्यै तत्त्वज्ञानमुदीर्यते १ तेषामहंसमुद्धर्तामृत्युसंसारसागरात् भवामीतिपूर्वंप्रतिज्ञातं
तच्चात्मज्ञानंविना संसारादुद्धरणंसंभवति इति तत्त्वज्ञानोपदेशार्थं प्रकृतिपुरुषविवेकार्थमध्यायआरभ्यते तत्रयत्सप्तमेऽध्याये अपराचपराचे
ति प्रकृतिद्वयमुक्तम् तयोरविवेकाज्जीवभावमापन्नस्यचिदंशस्यायंसंसारः याभ्यांचजीवोपभोगार्थमीश्वरः सृष्ट्यादिषुप्रवर्तते तदेवप्रकृति
द्वयंक्षेत्रक्षेत्रज्ञशब्दवाच्यंपरस्परंविविक्तं तत्त्वतोनिरूपयिष्यन्श्रीभगवानुवाच इदमिति इदंभोगायतनंशरीरंक्षेत्रमित्यभिधीयते संसारस्य-

श्रीभगवानुवाच इदंशरीरंकौंतेयक्षेत्रमित्यभिधीयते एतद्योवेत्तितंप्राहुःक्षेत्रज्ञइतितद्विदः १ क्षेत्रज्ञंचापि-
मांविद्धिसर्वक्षेत्रेषुभारत क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानंयत्तज्ज्ञानंमतंमम २

प्ररोहभूमित्वात् एतद्योवेत्ति अहंममेतिमन्यते तंक्षे
त्रज्ञंप्राहुः कृषीवलवत्फलभोक्तृत्वात् तद्विदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकज्ञाः १ तदेवंसंसारिस्वरूपमुक्तम् इदानींतस्यैवपारमार्थिकमसंसा
रिस्वरूपमाह क्षेत्रज्ञमिति तंचक्षेत्रज्ञंसंसारिणंवस्तुतः सर्वक्षेत्रेष्वनुगतंमामेवविद्धि तत्त्वमसीतिश्रुत्यालक्षितेनचिदंशेनमद्रूपस्योक्त-
त्वात् आदरार्थमेवतज्ज्ञानंस्तौति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यदेवंवैलक्षण्येनज्ञानं तदेवमोक्षहेतुत्वान्ममज्ञानंमतम् अन्यत्तुवृथापांडित्यंबं
धहेतुत्वादित्यर्थः तदुक्तम् तत्कर्मयन्नबंधायसाविद्यायाविमुक्तये आयासायापरंकर्मविद्यान्याशिल्पनैपुणमिति २ ५ ५

अत्रचतुर्विंशतिभेदैर्भिन्ना प्रकृतिः क्षेत्रमित्यभिप्रेतं तथादेहरूपेणपरिणतायामेवतस्यामहंभावेनाविवेकः स्फुरइतितद्विवेकार्थमिदंशरीरंक्षे
त्रमित्याद्युक्तम् तदेतत्प्रपंचयिष्यन्प्रतिजानीते तत्क्षेत्रमिति यदुक्तंमयाक्षेत्रंतच्चक्षेत्रं यत्स्वरूपतोजडंयत् दृश्यादि स्वभावं यादृक् यादृशंच
इच्छादिधर्मकम् यद्विकारि यैरिंद्रियैरिंद्रियादिविकारैर्युक्तम् यतश्चप्रकृतिपुरुषसंयोगात्भवति यदिति यैःस्थावरजंगमादिभेदैर्भिन्नमित्य-
र्थः सचक्षेत्रज्ञोयः स्वरूपतोयत्प्रभावतश्च अचिंत्यैश्वर्ययोगेन यैःप्रभावैः सपन्नः तत्सर्वंसंक्षेपतोमत्तःशृणु ३ कैर्विस्तरेणोक्तस्यायंसंक्षेपइ
त्यपेक्षायामाह ऋषिभिरिति ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिः योगशास्त्रेषुध्यानधारणाविषयत्वेनवैराजादिरूपेणबहुधागीतंनिरूपितम् विविधैश्चनित्यनै

तत्क्षेत्रंयच्चयादृक्चयद्विकारियतश्चयत् सचयोयत्प्रभावश्चतत्समासेनमेशृणु ३ ऋषिभिर्बहुधागीतंछंदोभिर्विविधैःपृथक् ब्रह्म
सूत्रपदैश्चैवहेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ४

मित्तिककाम्यविषयैः छंदोभिर्वेदैर्नानायजनीयदेवतादिरूपेणगीतम् ब्रह्मणःसूत्रैःपदैश्चब्रह्मसूच्यते
सूच्यतेएभिरितिब्रह्मसूत्राणि यतोवाइमानिभूतानिजायंतइत्यादीनितटस्थलक्षणपराण्युपनिषद्वाक्यानि तथाच ब्रह्मपद्यतेगम्यतेसाक्षात्ज्ञायते
एभिरितिपदानिस्वरूपलक्षणपराणिसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादीनितैश्चबहुधागीतम् किंचहेतुमद्भिः सदेवसौम्येदमग्रआसीत् कथमसतःसद्जा-
यतेति तथाकोह्येवान्यात्कःप्राण्यात् यदेषआकाशआनंदोनस्यात् एषह्येवानंदयतीत्यादियुक्तिमद्भिः अन्यात् अपानचेष्टांकःकुर्यात्प्राण्यात्प्राणा
नांव्यापारंकोवाकुर्यादितिश्रुतिपदयोरर्थः विनिश्चितैरुपक्रमोपसंहारैकवाक्यतयाअसंदिग्धार्थप्रतिपादकैरित्यर्थः तदेवमेतैर्विस्तरेणोक्तंबहु-

दुः संग्रहं संक्षेपतः तुभ्यं कथयिष्यामिशृण्वित्यर्थः यद्वा अथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यादीनिब्रह्मसूत्राणिगृह्यंते तान्येवब्रह्मपद्यतेनिश्चीयते एभिरितिपदा
नि तैर्हेतुमद्भिः ईक्षतेर्नाशब्दम् आनंदमयोभ्यासादित्यादिभिर्युक्तिमद्भिर्विनिश्चितार्थैः शेषंसमानम् ४ तत्रक्षेत्रस्वरूपमाह महाभूतानीतिद्वाभ्याम्
महाभूतानिभूम्यादीनि अहंकारस्तत्कारणभूतः बुद्धिर्विज्ञानात्मकंमहत्तत्त्वं अव्यक्तं मूलप्रकृतिः इंद्रियाणि बाह्यानिदश श्रोत्रत्वक्घ्राणदृक्जि

महाभूतान्यहंकारोबुद्धिरव्यक्तमेवच इंद्रियाणिदशैकंच पंचचेंद्रियगोचराः ५ इच्छाद्वेषः सुखंदुःखंसंघातश्चेतनाधृतिः
एतत्क्षेत्रंसमासेनसविकारमुदाहृतम् ६

ह्वावाक्दोःमेंढ्रं अंघ्रीपायुः एकंचमनः इंद्रियगोचराश्चपंचतन्मात्ररूपाएवशब्दादयः
आकाशादिविशेषगुणतयाव्यक्ताः संतो इंद्रियविषयाः पंच ५ तदेवंचतुर्विंशतितत्त्वान्युक्तानि इच्छेति इच्छादयः प्रसिद्धाः संघातः शरीरं चेत-
नाज्ञानात्मिकामनोवृत्तिः धृतिः धैर्यम् एतेइच्छादयोदृश्यत्वान्नात्मधर्माः अपितुमनोधर्माएव अतःक्षेत्रांतःपातिनएव उपलक्षणंचैतत् संक-
ल्पादीनाम् तथाचश्रुतिः कामः संकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृति र्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवेति अनेनचयादृशितिप्रति-
ज्ञाताः क्षेत्रधर्मादर्शिताः एतत्क्षेत्रंसविकारं इंद्रियादिविकारसहितं संक्षेपेणतुभ्यंमयोक्तमितिक्षेत्रोपसंहारः ६ ६ ६

इदानीमुक्तलक्षणात्क्षेत्राद्विविक्ततया ज्ञेयं शुद्धं क्षेत्रज्ञं विस्तरेण वर्णयिष्यन् तज्ज्ञानसाधनान्याह अमानित्वमिति पंचभिः अमानित्वं स्वगुणश्लाघाराहित्यं अदंभित्वं दंभराहित्यम् अहिंसा परपीडावर्जनम् क्षांतिः सहिष्णुत्वम् आर्जवमवक्रता आचार्योपासनं सद्गुरुसेवा शौचं बाह्याभ्यंतरं च तत्र बाह्यं मृज्जलादिना आभ्यंतरं च रागादिमलक्षालनम् तथा च स्मृतिः शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यंतरं तथा मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथांतरमिति स्थैर्यं सन्मार्गे प्रवृत्तस्य तदेकनिष्ठता आत्मविनिग्रहः शरीरसंयमः एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमिति पंचमेनान्वयः ७ किंच

अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवम् आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ७ इंद्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ८ असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ९ मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि १०

इंद्रियार्थेष्विति जन्मादिषु दुःखदोषयोरनुदर्शनम् पुनःपुनरालोचनम् दुःखरूपस्य दोषस्यानुदर्शनमिति वा स्पष्टमन्यत् ८ किंच असक्तिरिति असक्तिः पुत्रादिपदार्थेषु प्रीतित्यागः अनभिष्वंगः पुत्रादीनां सुखे दुःखे वा अहमेव सुखी दुःखी चेत्यध्यासातिरेकाभावः इष्टानिष्टयोरुपपत्तिषु प्राप्तिषु नित्यं सर्वदा समचित्तत्वम् ९ किंच मयि चेति मयि परमेश्वरे अनन्ययोगेन सर्वात्मदृष्ट्या अव्यभिचारिणी एकांतभक्तिः विविक्तः शुद्धश्चित्तप्रसादकरः तं देशं सेवितुं शीलं यस्य तस्य भावस्तत्त्वम् प्राकृतानां जनानां संसदि सभायां अरतिः रत्यभावः १०

किंच अध्यात्मेति आत्मानमधिकृत्य वर्तमानं ज्ञानं अध्यात्मज्ञानं तस्मिन्नित्यत्वं नित्यभावः त्वंपदार्थशुद्धिनिष्ठत्वमित्यर्थः तत्त्वज्ञानस्यार्थः प्रयोजनं मोक्षः तस्य दर्शनं मोक्षस्य सर्वोत्कृष्टतालोचनमित्यर्थः एतत् अमानित्वमदंभित्वमित्यादिविंशतिसंख्यात्मकं यदुक्तमेतज्ज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानसाधनत्वात् अतोऽन्यथा अस्माद्विपरीतं मानित्वादि यदेतदज्ञानमिति प्रोक्तं वसिष्ठादिभिः ज्ञानविरोधित्वात् अतः सर्वथा त्याज्यमित्यर्थः ११ एभिः साधनैर्यज्ज्ञेयं तदाह ज्ञेयमिति यत्ज्ञेयं तत्प्रवक्ष्यामि श्रोतुरादरसिद्धये ज्ञानफलं दर्शयति यद्वक्ष्यमाणं ज्ञात्वा अमृतं मोक्षं प्राप्नोति किं तत् अनादिमत् आदिमन्न भवतीत्यनादिमत् परं निरतिशयं ब्रह्म अनादीत्येतावतैव बहुव्रीहिणा अनादित्वे सिद्धेऽपि पुनर्मतुपः प्रयोगः छांदसः यद्वा अनादीति मत्परमिति च पदद्वयं ममविष्णोः

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ११ ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते १२ सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति १३

परं निर्विशेषं रूपं ब्रह्मेत्यर्थः तदेवाह न सत् न चासदुच्यते विधिमुखेन प्रमाणस्य विषयः सच्छब्देनोच्यते निषेधस्य विषयस्त्वसच्छब्देनोच्यते इदं तु तदुभयविलक्षणं अविषयत्वादित्यर्थः १२ नन्वेवं ब्रह्मणः सदसद्विलक्षणत्वे सति सर्वं खल्विदं ब्रह्म ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुतिभिर्विरुद्ध्येतेत्याशंक्य परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धया चिंत्यशक्त्या सर्वात्मतां तस्य दर्शयन्नाह सर्वतइति पंचभिः सर्वतः पाणयः पादाश्च यस्य तत् सर्वत्राक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत् सर्वतः श्रुतिमत् श्रवणेंद्रियैर्युक्तम् यल्लोके सर्वमावृत्य व्याप्य तिष्ठति सर्वतः प्राणिवृत्तिभिः पाण्यादिभिरुपाधिभिः सर्वव्यवहारास्पदत्वेन तिष्ठतीत्यर्थः १३

किंच सर्वेंद्रियेति सर्वेषांचक्षुरादीनामिंद्रियाणांगुणेषुरूपाद्याकारासुवृत्तिषु तत्तदाकारेणभासतइति तथासर्वाणींद्रियाणिगुणांश्चतत्तद्विषयानाभा-
सयतीतिवा सर्वेंद्रियैर्विवर्जितंच तथाचश्रुतिः अपाणिपादोजवनोगृहीतापश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णइत्यादि असक्तंसंगशून्यम् तथापिसर्वंबि-
भर्तीति सर्वभृत् सर्वस्याधारभूतम् तदेवनिर्गुणंसत्वादिगुणरहितम् गुणानांसत्वादीनांभोक्तृचपालकम् १४ किंच बहिरिति भूतानांचराचराणां
स्वकार्याणांबहिश्चांतश्चतदेवसुवर्णमिवकटककुंडलादीनां अचरंस्थावरंचरंजंगमंचयद्भूतजातंतदेवकारणात्मकत्वात्कार्यस्य एवमपिसूक्ष्मत्वा-
त् रूपादिहीनत्वात् तदविज्ञेयमिदंतदितिस्पष्टंज्ञानार्हंनभवति अतएव अविदुषांयोजनलक्षांतरितमिवदूरस्थंच सविकारायाःप्रकृतेःपरत्वा-

सर्वेंद्रियगुणाभासंसर्वेंद्रियविवर्जितम् असक्तंसर्वभृच्चैवनिर्गुणंगुणभोक्तृच १४ बहिरंतश्चभूतानामचरंचरमेवच सू-
क्ष्मत्वात्तदविज्ञेयंदूरस्थंचांतिकेचतत् १५ अविभक्तंचभूतेषुविभक्तमिवचस्थितम् भूतभर्तृचतज्ज्ञेयंग्रसिष्णुप्रभविष्णुच १६

त् विदुषांपुनःप्रत्यगात्मत्वादंतिकेचतन्नित्यंसन्निहितम् तथाचमंत्रः यदेजतितन्नैजति तद्दूरेतदंतिके तदंतरस्यसर्वस्य तदुसर्वस्यास्यबा-
ह्यइति एजतिचलति नैजतिनचलतितत् उअंतिकेइतिछेदः १५ किंच अविभक्तमिति भूतेषुस्थावरजंगमात्मकेषु अविभक्तंकारणा-
त्मना अभिन्नंकार्यात्मनाविभक्तंचभिन्नमिवावस्थितंच तत्पूर्वोक्तंचज्ञेयम् भूतानांभर्तृचपोषकंस्थितिकाले प्रलयकालेचग्रसिष्णुग्रसन-
शीलम् सृष्टिकालेचप्रभविष्णु नानाकार्यात्मनाप्रभवनशीलम् १६ ५ ५ ५

किंच ज्योतिषामिति ज्योतिषांचंद्रादित्यादीनामपितज्ज्योतिः प्रकाशकं ततोयेनसूर्यस्तपति तेजसेद्धः नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमा-
विद्युतोभांतिकुतोऽयमग्निस्तमेवभांतमनुभाति सर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभातीत्यादिश्रुतेः अतएवतमसोज्ञानात्परंतेनासंस्पृष्टमुच्यते
आदित्यवर्णंतमसःपरस्तादित्यादिश्रुतिभिः ज्ञानंचतदेवबुद्धिवृत्तावभिव्यक्तंतदेवरूपाद्याकारेणज्ञेयंच ज्ञानेनगम्यंच अमानित्वमदंभित्व

ज्योतिषामपितज्ज्योतिस्तमसःपरमुच्यते ज्ञानंज्ञेयंज्ञानगम्यंहृदिसर्वस्यधिष्ठितम् १७ इतिक्षेत्रंतथाज्ञानंज्ञेयंचोक्तंसमा
सतः मद्भक्तएतद्विज्ञायमद्भावायोपपद्यते १८

मित्यादिलक्षणेनपूर्वोक्तेनज्ञानसाधनेनप्राप्यमित्यर्थः ज्ञानगम्यंविशिनष्टि सर्वस्य-
प्राणिमात्रस्य हृदिविष्ठितंविशेषेणाप्रच्युतस्वरूपेणनियंतृतयास्थितम् धिष्ठितमितिपाठेऽधिष्ठायस्थितमित्यर्थः १७ उक्तंक्षेत्रादिकमधिकारिफल
सहितमुपसंहरति इतीति इत्येवंक्षेत्रंमहाभूतादिधृत्यंतंतथाज्ञानंच अमानित्वादितत्वज्ञानार्थदर्शनांतम् ज्ञेयंच अनादिमत्परंब्रह्मेत्यादिधिष्ठित
मित्यंतम् वसिष्ठादिभिर्विस्तरेणोक्तंसर्वमपिमयासंक्षेपेणोक्तम् एतच्चपूर्वाध्यायोक्तलक्षणोमद्भक्तोविज्ञायमद्भावायब्रह्मत्वायउपपद्यते योग्योभवति
१८

तदेवं तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्चेत्येतावत्प्रपंचितम् इदानींतु यद्विकारि यतश्च यत् सच योयत्प्रभावश्चेत्येतत्पूर्वंप्रतिज्ञातमेव प्रकृतिपुरुषयोः संसार-
हेतुत्वकथनेन प्रपंचयति प्रकृतिमितिपंचभिः तत्र प्रकृतिपुरुषयोरादिमत्त्वे तयोरपि प्रकृत्यंतरेण भाव्यमित्यनवस्थापत्तिः स्यात् अतस्तावुभावना
दीविद्धि अनादेरीश्वरस्यशक्तित्वात्प्रकृतिरनादिः पुरुषोऽपि तदंशत्वादनादिरेव अत्र च परमेश्वरस्य तच्छक्तीनांचानादित्वम् नित्यत्वंच-
श्रीमच्छंकरभगवद्भाष्यकृद्भिरतिप्रबंधेनोपपादितमिति नास्माभिः प्रतन्यते विकारांश्च देहेंद्रियादीन् गुणांश्च गुणपरिणामान् सुख
दुःखमोहादीन् प्रकृतेः संभवान् संभूतान् विद्धि १९ विकाराणां प्रकृतिसंभवत्वं दर्शयन् पुरुषस्य संसारहेतुत्वं दर्शयति कार्यका-

प्रकृतिंपुरुषंचैव विद्ध्यनादीउभावपि विकारांश्चगुणांश्चैव विद्धिप्रकृतिसंभवान् १९ कार्यकारणकर्तृत्वेहेतुः प्रकृतिरुच्य
ते पुरुषः सुखदुःखानांभोक्तृत्वे हेतुरुच्यते २०

रणेति कार्यंशरीरं कारणानि सुखदुःखसाधनानींद्रियाणि तेषांकर्तृत्वेतदा
कारपरिणामे प्रकृतिर्हेतुरुच्यते कपिलादिभिः पुरुषो जीवस्तत्कृतसुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते अयंभावः यद्यप्यचेतनायाः प्र
कृतेः स्वतः कर्तृत्वंनसंभवति तथापुरुषस्याप्यविकारिणो भोक्तृत्वंनसंभवति तथापिकर्तृत्वंनामक्रियानिवर्तकत्वम् नन्वचेतनस्या-
पिचेतनादृष्टवशात्संभवति यथावन्हेरूर्ध्वज्वलनम् वायोस्तिर्यग्गमनम् वत्सादृष्टवशात्स्तन्यपयसः क्षरणमित्यादि अतः पुरुषसन्नि-
धानात्प्रकृतेः कर्तृत्वमुच्यते भोक्तृत्वंच सुखदुःखसंवेदनम् तच्चेतनधर्म एवेति प्रकृतिसंन्निधानात्पुरुषस्य भोक्तृत्वमुच्यत इति २० ५

तथाप्यविकारिणोजन्ममरणरहितस्यच भोक्तृत्वं कथमित्यत आह पुरुषइति हि यस्मात्प्रकृतिस्थः तत्कार्येदेहे तादात्म्येन स्थितः पुरुषः अ-
तस्तज्जनितान् सुखादीन् भुंक्ते अस्यच पुरुषस्य सतीषु देवादियोनिषु असतीषु तिर्यगादियोनिषु यानि जन्मानि तेषु गुणसंगः शुभाशु-
भकर्मकारिभिरिंद्रियैः संगः कारणमित्यर्थः २१ तदनेन प्रकारेण प्रकृत्यविवेकात्पुरुषस्य संसारः न तु स्वरूपतइत्याशयेन तस्य स्वरूपमाह
उपद्रष्टेति अस्मिन्प्रकृति कार्येदेहेच वर्तमानोऽपिपुरुषः परः भिन्नएव न तद्गुणैर्युज्यतइत्यर्थः तत्रहेतवः यस्मादुपद्रष्टापृथग्भूतएवसमी

पुरुषः प्रकृतिस्थोहि भुंक्तेप्रकृतिजान्गुणान् कारणंगुणसंगोऽस्यसदसद्योनिजन्मसु २१ उपद्रष्टाऽनुमंताचभर्ताभोक्तामहेश्वरः
परमात्मेतिचाप्युक्तोदेहेऽस्मिन्पुरुषः परः २२ यएवंवेत्तिपुरुषंप्रकृतिंचगुणैःसह सर्वथावर्तमानोऽपिनसभूयोऽभिजायते २३

पेस्थित्वाद्द्रष्टासाक्षीत्यर्थः तथानुमंता अनुमोदितेवसन्निधिमात्रेणानुग्राहकः साक्षीचेता केवलोनिर्गुणश्चेत्यादिश्रुतेः तथाऐश्वरेणरूपेणभ
र्ताविधारकइतिचोक्तः भोक्तापालकइतिच महांश्चासावीश्वरश्च सब्रह्मादीनामधिपतिरितिच परमात्मा अंतर्यामीतिचोक्तः श्रुत्या तथाच-
श्रुतिः एषभूताधिपतिरेषलोकेश्वरएषलोकपालइत्यादि २२ एवंप्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानिनंस्तौति यएवमिति एवमुपद्रष्टृत्वादिरूपेणपुरुषंयो
वेत्ति प्रकृतिंचगुणैः सुखदुःखादिपरिणामैः सहितांयोवेत्ति सपुरुषःसर्वथाविधिमतिलंघ्यवर्तमानोऽपिपुनर्नाभिजायते मुच्यतएवेत्यर्थः २३

एवंभूतविविक्तात्मज्ञानेसाधनविकल्पानाह ध्यानेनेतिद्वाभ्याम् ध्यानेनआत्माकारप्रत्ययावृत्त्या आत्मनिदेहे आत्मनामनसाएनमात्मानंकेचि
त्पश्यंति अन्येतुसांख्येनप्रकृतिपुरुषवैलक्षण्यालोचनेन योगेनाष्टांगेन अपरेचकर्मयोगेनपश्यंतीतिसर्वत्रानुषंगः एतेषांचध्यानादीनांयथायो
ग्यक्रमसमुच्चयेसत्यपितत्तन्निष्ठाभेदाभिप्रायेणविकल्पोक्तिः २४ अतिमंदाधिकारिणांनिस्तारोपायमाह अन्यइति अन्येतुसांख्ययोगादिमा
र्गेणैवंभूतमुपद्रष्टृत्वादिलक्षणमात्मानंसाक्षात्कर्तुमजानंतोऽन्येभ्यआचार्येभ्यःउपदेशेनश्रुत्वाउपासते ध्यायंति तेचश्रद्धयाउपदेशश्रव

ध्यानेनात्मनिपश्यंतिकेचिदात्मानमात्मना अन्येसांख्येनयोगेनकर्मयोगेनचापरे २४ अन्येत्वेवमजानंतःश्रुत्वान्येभ्यउपासते तेऽ
पिचातितरंत्येवमृत्युंश्रुतिपरायणाः २५ यावत्संजायतेकिंचित्सत्त्वंस्थावरजंगमम् क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धिभरतर्षभ २६
समंसर्वेषुभूतेषुतिष्ठंतंपरमेश्वरम् विनश्यत्स्वविनश्यंतंयःपश्यतिसपश्यति २७

णपरायणाःसंतोमृत्युंसंसारंशनैरतितरंत्येव २५
तत्रकर्मयोगस्यतृतीयचतुर्थपंचमेषुप्रपंचितत्वात् ध्यानस्यचयोगस्यचषष्ठाष्टमयोःप्रपंचितत्वात् ध्यानादेश्चसांख्यविविक्तात्मविषयत्वात्सां
ख्यमेवप्रपंचयन्नाह यावदित्यादियावत्समाप्ति यावत्किंचित् वस्तुमात्रंसत्त्वमुत्पद्यते तत्सर्वंक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःयोगात् अविवेककृतात्तादात्म्या
ध्यासाद्भवतीतिजानीहि २६ अविवेककृतंसंसारोद्भवमुक्त्वातन्निवृत्तयेविविक्तात्मविषयंसम्यग्दर्शनमाह सममिति स्थावरजंगमात्मकेषुभू
तेषुनिर्विशेषंसद्रूपेणयथाभवत्येवंतिष्ठंतंपरमात्मानंयःपश्यति अतएवतेषुविनश्यत्स्वपिअविनश्यंतंयःपश्यतिसएवसम्यक्पश्यतिनान्य
२७

कुतइत्यतआह सममिति सर्वत्रभूतमात्रेसमंसम्यगप्रच्युतस्वरूपेणावस्थितंपरमात्मानंपश्यन् हियस्मात्आत्मनास्वेनैवात्मानंनहिनस्ति अवि-
द्ययासच्चिदानंदरूपमात्मानंतिरस्कृत्यनविनाशयति ततश्चपरांगतिंमोक्षमाप्नोति यस्त्वेवंनपश्यतिसहिदेहात्मदर्शीदेहेनसहात्मानंहिनस्ति तथाच
श्रुतिः असूर्यानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनोजनाइति २८ ननुशुभाशुभकर्मकर्तृत्वेनवैषम्येदृश्यमानेकथ-
मात्मनःसमत्वमित्याशंक्याह प्रकृत्यैवेति प्रकृत्यैव देहेंद्रियाकारेणपरिणतयासर्वशःसर्वैःप्रकारैःक्रियमाणानिकर्माणियःपश्यति तथात्मानंचाकर्ता-

समंपश्यन्हिसर्वत्रसमवस्थितमीश्वरम् नहिनस्त्यात्मनात्मानं ततोयातिपरांगतिम् २८ प्रकृत्यैवचकर्माणिक्रियमाणा-
निसर्वशः यःपश्यतितथात्मानमकर्तारंसपश्यति २९ यदाभूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ततएवचविस्तारंब्रह्मसंपद्यतेत-
दा ३०

रम् देहाभिमानेनैवात्मनःकर्तृत्वंनस्वतः इत्येवंयःपश्यति सएवसम्यक्पश्यति नान्यइत्यर्थः २९ इदानींतुभूतानांप्रकृतितावन्मात्रत्वेनाभेदा-
द्भूतभेदकृतमप्यात्मनोभेदमपश्यन्ब्रह्मत्वमुपैतीत्याह यदेति यदाभूतानांस्थावरजंगमानांपृथग्भावंभेदंपृथक्त्वम् एकस्थंएकस्यामेवेश्वरशक्ति-
रूपायांप्रकृतौस्थितंप्रलये अनुपश्यति आलोचयति ततएवचतस्याएवप्रकृतेःसकाशात् भूतानांविस्तारंसृष्टिसमयेऽनुपश्यति तदाप्रकृतिताव-
न्मात्रत्वेनभूतानामप्यभेदंपश्यन् परिपूर्णब्रह्मसंपद्यते ब्रह्मैवभवतीत्यर्थः ३० ५ ५ ५

तथापिपरमेश्वरस्यसंसारावस्थायांदेहकर्मसंबंधनिमित्तैःकर्मभिस्तत्फलैश्चसुखदुःखादिभिश्चवैषम्यंदुःपरिहरमितिकुतः समदर्शनं तत्राह
अनादित्वादिति यदुत्पत्तिमत् तदेवहिव्येति विनाशमेति यच्चगुणवद्वस्तु तस्यगुणनाशेव्ययोभवति अयंतु परमात्मा अनादिर्निर्गुणश्चातोऽव्ययः अवि
कारीत्यर्थः तस्माच्छरीरेस्थितोऽपिकिंचिन्नकरोति नचकर्मफलैर्लिप्यतइति ३१ तत्रदृष्टांतमाह यथेति यथासर्वत्रपंकादिष्वपिस्थितमाकाशंसौक्ष्म्यादसं
गत्वात्पंकादिभिर्नोपलिप्यते तथासर्वत्रउत्तमेऽधमेवादेहे अवस्थितोऽप्यात्मानोपलिप्यते देहिकैर्गुणदोषैर्नयुज्यतइत्यर्थः ३२ असंगत्वाल्लेपोनास्तीत्याकाशदृष्टांतेनोक्तम् प्रकाशकत्वाच्च प्रकाश्यधर्मैर्नयुज्यतइतिरविदृ

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः शरीरस्थोपिकौंतेयनकरोतिनलिप्यते ३१ यथासर्वगतंसौक्ष्म्यादाकाशंनोपलिप्यते
सर्वत्रावस्थितोदेहे तथात्मानोपलिप्यते ३२ यथाप्रकाशयत्येकःकृत्स्नंलोकमिमंरविः क्षेत्रंक्षेत्रीतथाकृत्स्नंप्रकाशयतिभारत ३३
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरंज्ञानचक्षुषा भूतप्रकृतिमोक्षंचयेविदुर्यांतितेपरम् ३४ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्या॰
प्रकृतिपुरुषनिर्देशयोगोनामत्रयोदशोऽध्यायः १३

ष्टांतेनाह यथेति स्पष्टार्थः ३३ अध्यायार्थमुपसंहरति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति एवमुक्तप्रकारेणक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरंतरंभेदं विविक्तज्ञानलक्षणेनचक्षु
षायेविदुः तथाचेयमुक्ताभूतानांप्रकृतिस्तस्याःसकाशात्मोक्षंमोक्षोपायंध्यानादिकंच येविदुस्तेपरंपदंयांति ३४ विविक्तौयेनतत्वेनमिश्रौप्र
कृतिपूरुषौ तंवंदेपरमानंदंनंदनंदनमीश्वरम् १ इतिसुबोधिन्यांटीकायांत्रयोदशोऽध्यायः १३ श्रीगोपीजनमनोविनोदनायनमः॥

पुंप्रकृत्योः स्वतंत्रत्वं वारयन् गुणसंगतः । प्राह संसारवैचित्र्यं विस्तरेण चतुर्दशे १ यावत्संजायते किंचित्सत्वं स्थावरजंगमं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरत र्षभेत्युक्तम् सच क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगो निरीश्वरसांख्यानामिव न स्वातंत्र्येण किंत्वीश्वरेच्छयैवेति कथनपूर्वकं कारणं गुणसंगोस्य सदसद्योनिजन्मस्वित्य नेनोक्तम् सत्वादिगुणकृतं संसारवैचित्र्यं प्रपंचयिष्यन् एवंभूतं वक्ष्यमाणमर्थं स्तौति श्रीभगवानुवाच परं भूय इति द्वाभ्याम् परं परमार्थनिष्ठं ज्ञायते नेनेति ज्ञानमुपदेशं भूयोऽपि तुभ्यं प्रकर्षेण वक्ष्यामि कथंभूतम् ज्ञानानां तपःकर्मादिविषयाणां मध्ये उत्तमं मोक्षहेतुत्वात् तदेवाह यज्ज्ञात्वा प्राप्य मुनयो मनन-शीलाः सर्वे इतो देहबंधनात्परां सिद्धिं गताः प्राप्ताः १ किंच इदमिति इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमुपाश्रित्य इदं ज्ञानसाधनमनुष्ठाय मम साधर्म्यं मद्रूपत्वं प्राप्ताः संतो

श्रीभगवानुवाच परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः १ इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः सर्गेऽपि नोपजायंते प्रलये न व्यथंति च २ मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ३

सर्गेऽपि ब्रह्मादिषूत्पद्यमानेष्वपि नोत्पद्यंते तथा प्रलयेन व्यथंति प्रलयदुःखानि नानुभवंति पुनर्न निवर्तंत इत्यर्थः २ तदेवं प्रशंसया श्रोतारमभिमु-खीकृत्य परमेश्वराधीनयोः प्रकृतिपुरुषयोः सर्वभूतोत्पत्तिं प्रति हेतुत्वम् न तु स्वतंत्रयोरितामं विवक्षितमर्थं कथयति ममेति देशतः कालतश्चानवच्छिन्नत्वात् महत् बृंहणत्वाच्च स्वकार्याणां वृद्धिहेतुत्वात् ब्रह्म प्रकृतिरित्यर्थः तन्महद्ब्रह्म मम परमेश्वरस्य योनिः गर्भाधानस्थानं तस्मिन्नहं गर्भं जगद्विस्तारहेतुं चिदाभासं दधामि निक्षिपामि प्रलये मयि लीनं संतमविद्याकामकर्मानुशयवंतं क्षेत्रज्ञं सृष्टिसमये भोग्येन क्षेत्रेण संयोजयामीत्यर्थः ततो गर्भाधानात्सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां संभव उत्पत्तिर्भवति ३

न केवलं सृष्ट्युपक्रम एवं मदधिष्ठिताभ्यां प्रकृतिपुरुषाभ्यामयं भूतोत्पत्तिप्रकारः अपितु सर्वदैवेत्याह सर्वयोनिष्विति सर्वासु योनिषु मनुष्यादि योनिषु या मूर्तयः स्थावरजंगमात्मिका उत्पद्यंते तासां मूर्तीनां महद्ब्रह्मप्रकृतिः योनिर्मातृस्थानीया अहं च बीजप्रदः गर्भाधानादिकर्ता पिता ४ तदेवं परमेश्वराधीनाभ्यां प्रकृतिपुरुषाभ्यां सर्वभूतोत्पत्तिं निरूप्य इदानीं प्रकृतिसंयोगेन पुरुषस्य संसारं प्रपंचयति सत्वमित्यादि चतुर्दशभिः सत्वं रजस्तम इति त्रयो गुणाः प्रकृतिसंभवाः प्रकृतितः संभव उद्भवो येषां ते तथोक्ताः गुणसाम्यं प्रकृतिः तस्याः सकाशात्पृथक्त्वेनाभिव्यक्ताः संतः प्रकृतिका

सर्वयोनिषु कौंतेय मूर्तयः संभवंति याः तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ४ सत्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः निबध्नंति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ५ तत्र सत्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ६

र्येदेहं तादात्म्येन स्थितं देहिनं चिदंशं वस्तुतोऽव्ययं निर्विकारमेव संतं निबध्नंति स्वकार्यैः सुखदुःखमोहादिभिः संयोजयंतीत्यर्थः ५ तत्र सत्वस्य लक्षणं बंधकप्रकारं चाह तत्रेति तत्र तेषां गुणानां मध्ये सत्वं निर्मलत्वात् स्वच्छत्वात् स्फटिकवत् भास्वरम् अनामयं च निरुपद्रवं शांतमित्यर्थः अतः शांतत्वात्स्वकार्येण सुखेन यः संगस्तेन बध्नाति प्रकाशकत्वाच्च स्वकार्येण ज्ञानेन यः संगस्तेन बध्नाति हे अनघ निःपाप अहं सुखी ज्ञानी चेति मनोधर्मास्तदभिमानिनि क्षेत्रज्ञे संयोजयतीत्यर्थः ६ ५ ५ ५ ५

रजसोलक्षणंबंधकत्वंचाह रजोरागेति रजःसंज्ञकंगुणंरागात्मकमनुरंजनरूपंविद्धि अतएवतृष्णासंगसमुद्भवम् तृष्णा अप्राप्तेऽर्थेऽभिलाषः संगः प्राप्तेऽर्थेप्रीतिः विशेषेणासक्तिः तयोस्तृष्णासंगयोःसमुद्भवोयस्मात्तद्रजः देहिनंदृष्टादृष्टार्थेषुकर्मसुसंगेनासक्त्या नितरांबध्नाति तृष्णासंगाभ्यांहिकर्मस्वासक्तिर्भवति ७ तमसोलक्षणंबंधकत्वंचाह तमस्त्विति तमस्तु अज्ञानाज्जातं आवरणशक्तिप्रधानात्प्रकृत्यंशादुद्भूतंविद्धीत्यर्थः अतःसर्वेषांदेहिनांमोहनं भ्रांतिजनकम् अतएवप्रमादेनालस्येननिद्रयाच तत्तमोदेहिनंनिबध्नाति तत्रप्रमादोऽनवधानम् आलस्यमनुद्यमः निद्राचित्त-

रजोरागात्मकंविद्धितृष्णासंगसमुद्भवम् तन्निबध्नातिकौंतेयकर्मसंगेनदेहिनम् ७ तमस्त्वज्ञानजंविद्धिमोहनंसर्वदेहिनाम् प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नातिभारत ८ सत्वंसुखेसंजयतिरजःकर्मणिभारत ज्ञानमावृत्यतुतमःप्रमादेसंजयत्युत ९

स्यावसादः लयः ८ सत्वादीनामेवंस्वस्वकार्यकरणेसामर्थ्यातिशयमाह सत्वमिति सत्वंसुखेसंजयति संश्लेषयति सुखदुःखशोकादिकारणेसत्यपिसुखाभिमुखमेवदेहिनंकरोतीत्यर्थः एवंसुखादिकारणेसत्यपिरजः कर्मण्येवसंयोजति तमस्तुमहत्संगेनोत्पद्यमानमपिज्ञानमावृत्याच्छाद्यप्रमादेसंजयति महद्भिरुपदिश्यमानस्यार्थस्यानवधानेयोजयति उत अपि आलस्यादावपिसंयोजयतीत्यर्थः ९

तत्र हेतुमाह रजइति रजस्तमश्चेतिगुणद्वयमभिभूयतिरस्कृत्यसत्वंभवति अदृष्टवशादुद्भवति ततःस्वकार्येसुखेज्ञानादौसंयोजयतीत्यर्थः एवंरजोपिसत्वंतमश्चगुणद्वयमभिभूयोद्भवति ततःस्वकार्येतृष्णाकर्मादौसंयोजयति एवंतमोऽपिसत्वंरजश्चाभिभूयोद्भवति ततश्चस्वकार्येप्रमादालस्यादौसंयोजयतीत्यर्थः १० इदानींसत्वादीनांवृद्धानांलिंगान्याहत्रिभिः सर्वद्वारेष्विति अस्मिन् आत्मनोभोगायतनेदेहे सर्वेष्वपिद्वारेषुश्रोत्रादिषुयदाशब्दादिज्ञानात्मकःप्रकाशउत्पद्यते तदाअनेनप्रकाशलिंगेन सत्वंविवृद्धंविद्यात् जानीयात् उतशब्दात्सुखादिलिंगेनापिजानीयादित्युक्तम् ११

रजस्तमश्चाभिभूयसत्वंभवतिभारत रजःसत्वंतमश्चैवतमःसत्वंरजस्तथा १० सर्वद्वारेषुदेहेऽस्मिन्प्रकाशउपजायते ज्ञानंयदातदाविद्याद्विवृद्धंसत्वमित्युत ११ लोभःप्रवृत्तिरारंभःकर्मणामशमःस्पृहा रजस्येतानिजायंतेविवृद्धेभरतर्षभ १२ अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्चप्रमादोमोहएवच तमस्येतानिजायंतेविवृद्धेकुरुनंदन १३

किंच लोभइति लोभःधनागमेबहुधाजायमानोऽपि पुनःपुनर्वर्द्धमानोभिलाषः प्रवृत्तिःनित्यंकुर्वद्रूपता कर्मणामारंभः गृहादिषुकर्मोद्यमः इदंकृत्वाइदंकरिष्यामीत्यादिसंकल्पविकल्पानुपरामः अशमः स्पृहा उच्चावचेषुदृष्टमात्रेषुवस्तुषितस्ततोजिघृक्षा रजसिप्रवृद्धेसति एतानिलिंगानिजायंते एतैर्लिंगैरजोगुणस्यवृद्धिंविद्यादित्यर्थः १२ किंच अप्रकाशइति अप्रकाशोविवेकभ्रंशः अप्रवृत्तिरनुद्यमःप्रमादः कर्तव्यार्थानुसंधानराहित्यम् मोहोमिथ्याभिनिवेशः तमसिप्रवृद्धेएतानिलिंगानिचिन्हानिजायंते एतैः तमसोवृद्धिंजानीयात् १३ ५ ५

मरणसमयएवतद्वानांसत्वादीनांफलविशेषमाह यदेतिद्वाभ्याम् सत्वेप्रवृद्धेसतियदाजीवोमृत्युंप्राप्नोति तदाउत्तमान्हिरण्यगर्भादीन्विदंतिउपा
सतइत्युत्तमविदः तेषांयेअमलाःप्रकाशमयाःलोकाःसुखोपभोगस्थानविशेषाः तान्प्रतिपद्यतेप्राप्नोति १४ किंच रजसीति रजसिप्रवृद्धेसतिमृ-
त्युंप्राप्यकर्मासक्तेषुमनुष्येषुजायते तथातमसिप्रवृद्धेसतिप्रलीनोमृतोमूढयोनिषुपश्वादिषुजायते १५ इदानींसत्वादीनांस्वानुरूपकर्मानुसारेण-
विचित्रफलहेतुत्वमाह कर्मणइति सुकृतस्यसात्विककर्मणःसात्विकंसत्वप्रधानंनिर्मलंप्रकाशवहुलंसुखंफलमाहुः कपिलादयः रजसइति राज

यदासत्वेप्रवृद्धेतुप्रलयंयातिदेहभृत् तदोत्तमविदांलोकानमलान्प्रतिपद्यते १४ रजसिप्रलयंगत्वाकर्मसंगिषुजायते-
तथाप्रलीनस्तमसिमूढयोनिषुजायते १५ कर्मणःसुकृतस्याहुःसात्विकंनिर्मलंफलम् रजसस्तुफलंदुःखमज्ञानं-
तमसःफलम् १६ सत्वात्संजायतेज्ञानंरजसोलोभएवच प्रमादमोहौतमसोभवतोऽज्ञानमेवच १७ ७

सस्यकर्मणइत्यर्थः कर्मफलकथनस्यप्राकृतत्वात्तस्यदुःखंफलमाहुः तमसइति तामसस्यकर्मणइत्यर्थः तस्याज्ञानंमूढत्वंफलमाहुः सा-
त्विकादिकर्मलक्षणंच नियतंसंगरहितमित्यादिनाऽष्टादशेवक्ष्यति १६ तत्रैवहेतुमाह सत्वादिति सत्वाज्ज्ञानंसंजायते अतःसात्विकस्य
कर्मणःप्रकाशबहुलंसुखंफलंभवति रजसोलोभोजायते तस्यचदुःखहेतुत्वात् तत्पूर्वकस्यकर्मणोदुःखंफलंभवति तमसस्तुप्रमा-
दमोहाज्ञानानिभवंति ततस्तामसस्यकर्मणोऽज्ञानप्रापकंफलंभवतीतियुक्तमेवेत्यर्थः १७ ७ ८ ७

इदानीं सत्वादिवृत्तिशीलानां फलमाह ऊर्ध्वमिति सत्वस्थाः सत्ववृत्तिप्रधाना ऊर्ध्वं गच्छंति सत्वोत्कर्षतारतम्यादुत्तरोत्तरशतगुणानंदान्मनुष्यगंधर्वपितृदेवादिलोकान्सत्यलोकपर्यंतान्प्राप्नुवंतीत्यर्थः राजसास्तु तृष्णाद्याकुला मध्ये तिष्ठंति मनुष्यलोक एवोत्पद्यंते जघन्यो निकृष्टस्तमोगुणः तस्य वृत्तं प्रमादमोहादि तत्र स्थिताः अधो गच्छंति तमोवृत्तितारतम्यात्तामिस्रादिषु नरकेषूत्पद्यंते १८ तदेवं प्रकृतिगुणसंगकृतं संसारं सप्रपंचमुक्त्वा इदानीं तद्विवेकतो मोक्षं दर्शयति नान्यमिति यदा तु द्रष्टा विवेकी भूत्वा बुद्ध्याद्याकारपरिणतेभ्यो गुणेभ्योऽन्यं कर्तारं नानुपश्यति अपि तु गु-

ऊर्ध्वं गच्छंति सत्वस्था मध्ये तिष्ठंति राजसाः जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छंति तामसाः १८ नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति १९ गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते २० अर्जुन उवाच कैर्लिंगैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते २१

णा एव कर्माणि कुर्वंतीति पश्यति गुणेभ्यश्च परं व्यतिरिक्तं तत्साक्षिणमात्मानं वेत्ति स तु मद्भावं ब्रह्मत्वं अधिगच्छति प्राप्नोति १९ ततश्च गुणकृतसर्वानर्थनिवृत्त्या कृतार्थो भवतीत्याह गुणानिति देहाकारः समुद्भवः परिणामो येषां ते देहसमुद्भवाः तानेतांस्त्रीनपि गुणानतीत्य अतिक्रम्य तत्कृतैर्जन्मादिभिर्मुक्तः सन् अमृतमश्नुते ब्रह्मानंदं प्राप्नोति २० गुणानेतानतीत्यामृतमश्नुत इत्येतच्छ्रुत्वा गुणातीतस्य लक्षणमाचारं गुणात्ययोपायं च सम्यग्बुभुत्सुरर्जुन उवाच कैर्लिंगैरिति हे प्रभो कैर्लिंगैः कीदृशैरात्मन्युत्पन्नैश्चिह्नैर्गुणातीतो देही भवतीति लक्षणप्रश्नः कः आचारो यस्येति किमाचारः कथं वर्तत इत्यर्थः कथं च केनोपायेनैतांस्त्रीनपि गुणानतीत्य वर्तते तत्कथयेति २१

स्थितप्रज्ञस्य का भाषेत्यादिना द्वितीयाध्याये पृष्टमपि दत्तोत्तरमपि पुनर्विशेषबुभुत्सया पृच्छतीति ज्ञात्वा प्रकारांतरेण तस्य लक्षणादिकं श्रीभगवानुवाच प्रकाशं चेत्यादि षड्भिः तत्र एकेन लक्षणमाह प्रकाशं चेति प्रकाशं च सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्निति पूर्वोक्तं सत्वकार्यम् प्रवृत्तिं च रजःकार्यम् मोहं च तमसः कार्यम् उपलक्षणमेतत् सत्वादीनां सर्वाण्यपि कार्याणि यथायथं संप्रवृत्तानि स्वतः प्राप्तानि संति दुःखबुद्ध्या यो न द्वेष्टि निवृत्तानि च संति सुखबुद्ध्या न कांक्षति गुणातीतः स उच्यत इति चतुर्थेनान्वयः २२ तदेवं स्वसंवेद्यं तस्य लक्षणमुक्त्वा परसंवेद्यं तस्य लक्षणं वक्तुं किमाचार इति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह

श्रीभगवानुवाच प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति २२ उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते गुणा वर्तंत इत्येवं योऽवतिष्ठति नेंगते २३ समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः २४ मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते २५

उदासीनवदिति त्रिभिः उदासीनवत् साक्षितया आसीनः स्थितः सन् गुणैः गुणकार्यैः सुखदुःखादिभिर्यो न विचाल्यते स्वरूपान्न प्रचाल्यते अपि तु गुणा एव स्वस्वकार्येषु वर्तंते एतैर्मम संबंध एव नास्ति इति विवेकज्ञानेन यः तूष्णीमवतिष्ठति परस्मैपदमार्षम् नेंगते न चलति २३ अपि च समेति समे दुःखसुखे यस्य यतः स्वस्थः स्वरूप एवावस्थितः अत एव समानि लोष्टाश्मकांचनानि यस्य तुल्ये प्रियाप्रिये सुखदुःखहेतुभूते यस्य धीरो धीमान् तुल्या निंदा च आत्मस्तुतिश्च यस्य २४ अपि च मानापमानयोरिति माने अपमाने च तुल्यः मित्रपक्षे अरिपक्षे च तुल्यः सर्वान् दृष्टादृष्टार्थान् आरंभान् उद्यमान् परित्यक्तुं शीलं यस्य एवंभूतो यः स गुणातीत उच्यते २५

कथंचैतान्गुणानतिवर्तत इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह मांचेति चशब्दोवधारणार्थः मामेवपरमेश्वरंश्रीनारायणमव्यभिचारेणएकांत भक्तियोगेनयः
सेवते सएतान्गुणान्समतीत्यसम्यगतिक्रम्य ब्रह्मभूयायब्रह्मभावायकल्पते योग्योभवति २६ तत्रहेतुमाह ब्रह्मणोहीति हियस्मात् ब्रह्मणोऽ
हंप्रतिष्ठाप्रतिमा घनीभूतंब्रह्मैवाहम् यथाघनीभूतःप्रकाशएव सूर्यमंडलंतद्वदेवेत्यर्थः तथाव्ययस्यनित्यस्य अमृतस्यमोक्षस्यच नित्यमुक्त

मांचयोऽव्यभिचारेणभक्तियोगेनसेवते सगुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयायकल्पते २६ ब्रह्मणोहिप्रतिष्ठाहममृतस्याव्यय
स्यच शाश्वतस्यचधर्मस्यसुखस्यैकांतिकस्यच २७ इतिश्रीमद्भगवद्गीता॰ गुणत्रयविभागयोगोनामचतुर्दशोऽध्यायः १४

त्वात् तथातत्साधनस्यशाश्वतस्यच धर्मस्य शुद्धसत्वात्मकत्वात् तथाएकांतिकस्य अखंडितस्यसुखस्यचप्रतिष्ठाऽहम् परमानंदैकरूपत्वात्
अतोमत्सेविनोमद्भावस्यावश्यंभाविलाद्युक्तमेवोक्तं ब्रह्मभूयायकल्पत इति २७ कृष्णाधीनगुणासंगप्रसंजितभवांबुधिम् सुखंतरन्
ति तद्भक्त इत्यभाणिचतुर्दशी १ इतिसुबोधिन्यांटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः १४ ॐ श्रीराधाचित्तविनोदिनेनमः ॐ

वैराग्येणविनाज्ञानंनचभक्तिरतःस्फुटम् वैराग्योपस्कृतंज्ञानमीशःपंचदशोदिशत् १ पूर्वाध्यायांतेमांचयोव्यभिचारेणभक्तियोगेनसेवतइत्या
दिनापरमेश्वरमेकांतभक्त्याभजतस्तत्प्रसादलब्धज्ञानेनब्रह्मभावोभवतीत्युक्तम् नचैकांतभक्तिर्ज्ञानंचाविरक्तस्यसंभवतीतिवैराग्यपूर्व
कंज्ञानमुपदेष्टुकामःप्रथमंतावत्सार्द्धश्लोकाभ्यांसंसारस्वरूपंवृक्षरूपकालंकारेणवर्णयन् श्रीभगवानुवाच ऊर्ध्वमूलमिति ऊर्ध्वमुत्तरः
क्षराक्षराभ्यामुत्कृष्टःपुरुषोत्तमोमूलंयस्यतम् अधइति ततोऽर्वाचीनाःकार्योपाधयोहिरण्यगर्भादयोगृह्यंते तेतुशाखाइवशाखायस्यतम्

श्रीभगवानुवाच ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थंप्राहुरव्ययम् छंदांसियस्यपर्णानियस्तंवेदसवेदवित् १

विनश्वरत्वेनश्वःप्रभातपर्यंतमपिस्थास्यतीतिविश्वासानर्हत्वादश्वत्थंप्राहुः प्रवाहरूपेणाविच्छेदादव्ययंप्राहुः ऊर्ध्वमूलोऽर्वाक्शाखएषोऽ
श्वत्थःसनातनइत्याद्याःश्रुतयः छंदांसि वेदाःयस्यपर्णानि धर्माधर्मप्रतिपादनद्वारेण छायास्थानीयैःकर्मफलैः संसारवृक्षस्यसर्वजीवाश्र
यणीयत्वापादनात् पर्णस्थानीयावेदाः यस्तमेवंभूतमश्वत्थंवेद सएववेदार्थवित् संसारस्यमूलमीश्वरःश्रीनारायणः ब्रह्मादयस्तदंशाःशाखास्था
नीयाः सचसंसारवृक्षोविनश्वरःप्रवाहरूपेणनित्यश्च वेदोक्तैःकर्मभिःसेव्यतामापादितश्चेत्येतावानिहवेदार्थः अतएवविद्वान्वेदविदितिस्तूयते १

किंच अधश्चेति हिरण्यगर्भादयः कार्योपाधयोजीवाः शाखास्थानीयत्वेनोक्ताः तेषुचयेदुष्कृतिनः ते अधःपश्वादियोनिषु प्रसृताःविस्तारंगताः सुकृतिनः उर्ध्वंदेवादियोनिषु प्रसृतास्तस्यसंसारवृक्षस्यशाखाः किंच गुणैः सत्वादिवृत्तिभिःजलसेचनैरिव यथायथंप्रवृद्धाः वृद्धिंप्राप्ताः किंच विषयाः रूपादयःप्रवालाः पल्लवस्थानीयाः यासांताःप्रशाखास्थानीयाभिः इंद्रियवृत्तिभिः संयुक्तत्वात् किंच अधश्चशब्दादूर्ध्वंचमूलानिअनुसंततानिविरूढानि मुख्यंमूलंईश्वरएकएव इमानित्ववांतरमूलानि तत्तद्भोगवासनालक्षणानि तेषांकार्यमाह मनुष्यलोकेकर्मानुबंधीनिक-र्मानुबंधः अनंतरंभावियेषांतानि उर्ध्वाधोलोकेषुयद्दुपभुक्तं तत्तद्भोगवासनादिभिर्हि कर्मक्षयेनमनुष्यलोकंप्राप्तानां तत्तदनुरूपेषु कर्मसुप्रवृ

अधश्चोर्ध्वंप्रसृतास्तस्यशाखागुणप्रवृद्धाविषयप्रवालाः अधश्चमूलान्यनुसंततानिकर्मानुबंधीनिमनुष्यलोके २ न
रूपमस्येह तथोपलभ्यतेनांतोनचादिर्नचसंप्रतिष्ठा अश्वत्थमेनंसुविरूढमूलमसंगशस्त्रेणदृढेनछित्वा ३

त्तिर्भवति एतस्मिन्नेवहिकर्माधिकारोनान्येषुलोकेषु ततो मनुष्यलोकइत्युक्तम् २ किंच नरूपमस्येति इहसंसारेस्थितैःप्राणिभिः अस्य संसारवृक्षस्य तथोर्ध्वमूलत्वादिप्रकारेणरूपंनोपलभ्यते नचांतः अवसानम् अपर्यंतत्वात् नचादिः अनादित्वात् नचसंप्रतिष्ठास्थितिः कथंतिष्ठतीतिनचोपलभ्यते यस्मादेवंभूतत्वादयंसंसारवृक्षोदुरुच्छेद्यः अनर्थकरश्च तस्मादेनंदृढेनवैराग्येणछित्वातत्वज्ञानेयतेतेत्याह अश्वत्थमेनमितिसार्द्धेन एनमश्वत्थंसुविरूढमूलमत्यंतंबद्धमूलंसंतंअसंगःसंगराहित्यम् अहंममतात्यागस्तेनदृढेनशस्त्रेणसम्यग्विचारवताछित्वा
पृथक्कृत्य ३

ततस्तस्य मूलभूतं तत् पदं वस्तु वैष्णवं पदं परिमार्गितव्यम् अन्वेष्टव्यं कीदृशम् यस्मिन् गताः यत्पदं प्राप्ताः संतो भूयो न निवर्तंति न आवर्तंत इत्यर्थः
अन्वेषणप्रकारमाह यतः एषा पुराणी चिरंतनी संसारप्रवृत्तिः प्रसृता तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये शरणं व्रजामि इत्येवमेकांतभक्त्यान्वेष्टव्यमित्यर्थः ४
तत्प्राप्तौ साधनांतराणि दर्शयन्नाह निर्मानेति निर्गतौ मानमोहौ अहंकारमिथ्याभिनिवेशौ येभ्यस्ते जितः पुत्रादिसंगरूपो दोषो यैः अध्यात्मे आत्म

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तंति भूयः तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ४ निर्मा-
नमोहा जितसंगदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढाः पदमव्ययं तत् ५
न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः यद्गत्वा न निवर्तंते तद्धाम परमं मम ६

ज्ञाने नित्याः परिनिष्ठिताः विशेषेण निवृत्तः कामो येभ्यस्ते सुखदुःखहेतुत्वात् सुखदुःखसंज्ञानि शीतोष्णादीनि द्वंद्वानि तैर्विमुक्ताः अत
एवामूढाः निवृत्ताविद्याः संतो तदव्ययं पदं वैष्णवं गच्छंति ५ तदेव गंतव्यं पदं विशिनष्टि न तदिति यत्पदं सूर्यादयो न प्रकाशयंति यत्प्रा-
प्य न निवर्तंते योगिनः तद्धाम स्वरूपं परमं मम सूर्यादिप्रकाशाविषयत्वेन जडत्वशीतोष्णादिदोषप्रसंगो निरस्तः ६ ७ ७

ननुचत्वदीयंधामप्राप्ताःसंतोयदिननिवर्तंते तर्हिसतिसंपद्यनविद्वःसतिसंपद्यामहइत्यादिश्रुतेःसुषुप्तप्रलयसमयेत्वत्प्राप्तिःसर्वेषामस्तीति कोनामसंसारीस्यादित्याशंक्यसंसारिणंदर्शयति ममेतिपंचभिः ममैवांशोयोऽयमविद्ययाजीवभूतःसनातनःसर्वदासंसारित्वेनप्रसिद्धः असौसुषुप्तिप्रलययोःप्रकृतौलीनतयास्थितानिमनःषष्ठंयेषांतानींद्रियाणिपुनर्जीवलोकेसंसारेभोगार्थमाकर्षति एतच्चकर्मेंद्रियाणांप्राणस्यचोपलक्षणार्थम् अयंभावःसत्यंसुषुप्तिप्रलययोरपिमदंशत्वात्सर्वस्यापिजीवमात्रस्यमयिलयादस्त्येवमत्प्राप्तिः तथाप्यविद्ययावृतस्यसानुशयेस्यसप्रकृतिकेमयिलयोनतुशुद्धे तदुक्तम् अव्यक्ताद्व्यक्तयःसर्वाःप्रभवंतीत्यादिना अतश्चपुनःसंसारायनिर्गच्छन्नविद्यान्यप्रकृतौस्थितानिस्वोपा

ममैवांशोजीवलोकेजीवभूतःसनातनः मनःषष्ठानींद्रियाणिप्रकृतिस्थानिकर्षति ७ शरीरंयदवाप्नोतियच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः
गृहीत्वैतानिसंयातिवायुर्गंधानिवाशयात् ८ श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच अधिष्ठायमनश्चायंविषयानुपसेवते ९

धिभूतानींद्रियाण्याकर्षति विदुषांतुशुद्धस्वरूपप्राप्तेर्नावृत्तिरिति ७ तान्याकृष्यकिंकरोतीत्यत्राह शरीरमिति यदाशरीरांतरंकर्मवशादवाप्नोति यतश्चशरीरादुत्क्रामति ईश्वरोदेहादीनांस्वामी तदापूर्वस्माच्छरीरादेतानिगृहीत्वातच्छरीरांतरंसम्यक्याति शरीरेसत्येवेंद्रियग्रहणेदृष्टांतः आशयात्स्वस्थानात्कुसुमादेःसकाशात् गंधान् गंधवतःसूक्ष्मानंशान्गृहीत्वायथावायुर्गच्छतितद्वत् ८ तान्येवेंद्रियाणिदर्शयन्यदर्थंगृहीत्वागच्छतितदाह श्रोत्रमिति श्रोत्रादीनिबाह्येंद्रियाणिमनश्चांतःकरणमधिष्ठायाश्रित्यशब्दादीन्विषयानयंजीवउपभुंक्ते ९ ७

ननुच कार्यकारणसंघातव्यतिरेकेणैवंभूतमात्मानं सर्वेऽपि किं नपश्यंतितत्राह उत्क्रामंतमिति उत्क्रामंतं देहाद्देहांतरंगच्छंतं तस्मिन्नेवदेहेस्थितंवा विषयान्भुंजानंवा गुणान्वितमिंद्रियादियुक्तंजीवंविमूढानानुपश्यंति नालोकयंति ज्ञानमेवचक्षुर्येषांतेविवेकिनः पश्यंति १० दुर्ज्ञेयश्चायंयतोविवेकिष्वपि केचिदेवपश्यंति केचिन्नपश्यंतीत्याह यतंतइति यतंतः ध्यानादिभिः प्रयतमानायोगिनः केचिदेनमात्मानं आत्मनि देहेऽवस्थितं विविक्तं पश्यंति शास्त्राभ्यासादिभिःप्रयत्नंकुर्वाणाअपि अकृतात्मानः अविशुद्धचित्ताः अतएवाचेतसोमंदमतयः एनंनपश्यंति ११ तदेवंतद्धा

उत्क्रामंतंस्थितंवापि भुंजानंवागुणान्वितम् विमूढानानुपश्यंति पश्यंतिज्ञानचक्षुषः १० यतंतोयोगिनश्चैनंपश्यंत्यात्मन्यवस्थितम् यतंतोऽप्यकृतात्मानोनैनंपश्यंत्यचेतसः ११ यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेऽखिलम् यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजो विद्धिमामकम् १२ गामाविश्यचभूतानिधारयाम्यहमोजसा पुष्णामिचौषधीःसर्वाःसोमोभूत्वारसात्मकः १३

सयतेसूर्यइत्यनेनपारमेश्वरंधामोक्तम् तत्प्राप्तानांचापुनरावृत्तिरुक्ता तत्रचसंसारिणोऽभावमाशंक्य संसारिस्वरूपंदेहादिव्यतिरिक्तंदर्शितम् इदानींतदेवपारमेश्वरंरूपं अनंतशक्तित्वेननिरूपयति यदेत्यादिचतुर्भिः आदित्यादिषुस्थितंयदनेकप्रकारं तेजोविश्वंप्रकाशयति तत्सर्वंतेजोमदीयमेवजानीहि १२ किंच गामाविश्येति गांपृथ्वीमोजसाबलेनाधिष्ठाय अहमेवचराचराणिभूतानि धारयामि अहमेवरसमयःसोमोभूत्वाव्रीह्याद्यौषधीःसंवर्धयामि १३ ५ ५ ५ ५

किंच अहमिति वैश्वानरोजाठरोभूत्वाप्राणिनांदेहस्यांतः प्रविश्य प्राणापानाभ्यां तदुद्दीपकाभ्यांसहितः प्राणिनांभुक्तं भक्ष्यं भोज्यंलेह्यंचो ष्यंचेतिचतुर्विधमन्नंपचामि तत्रयद्दंतैरवखंड्यावखंड्य भक्ष्यते पूपादितद्भक्ष्यम् यत्तुकेवलंजिह्वयाविलोड्यनिगीर्यते पायसादितद्भोज्य म् यत्तुजिह्वयानिक्षिप्यरसास्वादेननिगीर्यते यद्द्रवीभूतंगुडादितल्लेह्यम् यत्तुदंष्ट्रादिभिः रसंनिष्पीड्यसारांशंनिगीर्यावशिष्टंत्यज्यते इक्षु दंडादितच्चोष्यमितिभेदः १४ किंच सर्वस्येति सर्वस्यप्राणिजातस्य हृदिसम्यगंतर्यामिरूपेणप्रविष्टोऽहम् अतश्चमत्तएवहेतोः प्राणि-

अहंवैश्वानरोभूत्वाप्राणिनांदेहमाश्रितः प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नंचतुर्विधम् १४ सर्वस्यचाहंहृदिसन्निविष्टोम त्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनंच वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्योवेदांतकृद्वेदविदेवचाहम् १५ द्वाविमौपुरुषौलोकेक्षरश्चाक्षरएव च क्षरः सर्वाणिभूतानिकूटस्थोऽक्षरउच्यते १६

मात्रस्यपूर्वानुभूतार्थविषयस्मृतिर्भवति ज्ञानंविषयेंद्रियसंयोगजंभवति अपोहनंच तयोः प्रमोषोभवति वेदैश्चसर्वैस्तत्तद्देवतानुरूपेणाहमेववेद्यः वेदांतकृत् तत्संप्रदायप्रवर्तकश्च ज्ञानदोगुरुरहमित्यर्थः वेदा र्थविदहमेव १५ इदानींतद्धामपरमंममेतियदुक्तंतत्स्वकीयंसर्वोत्तमत्वंदर्शयति द्वाविमाविततिस्त्रिभिः क्षरश्चाक्षरश्चेति द्वाविमौपुरुषौलो केप्रसिद्धौ तावेवाह तत्रक्षरः पुरुषोनाम सर्वाणिभूतानिब्रह्मादिस्थावरांतानि शरीराणि अविवेकिलोकस्यशरीरेष्वेवपुरुषत्वप्रसिद्धेः कूटः शिलाराशिः पर्वतइवदेहेषुनश्यत्स्वपिनिर्विकारतयातिष्ठतीतिकूटस्थः चेतनोभोक्तासतुअक्षरः पुरुषइत्युच्यतेविवेकिभिः १६

यदर्थमेतौलक्षितौतमाह उत्तमइति एताभ्यांक्षराक्षराभ्यां अन्योविलक्षणस्तूत्तमःपुरुषः वैलक्षण्यमेवाह परमश्चासावात्मेतिचोदाहृतःउक्तःश्रु
तिभिः आत्मत्वेनक्षरादचेतनाद्विलक्षणः परमत्वेनाक्षरात्चेतनात् भोक्तुःविलक्षणइत्यर्थः परमात्मत्वमेवदर्शयति योलोकत्रयमिति यईश्वरःईश
नशीलः अव्ययश्चनिर्विकारएवसन् योलोकत्रयंकृत्स्नमाविश्यबिभर्ति पालयति १७ एवंभूतंपुरुषोत्तमत्वं आत्मनोनामनिर्वचनेनदर्शयति यस्मादिति
यस्मात्क्षरंजडवर्गमतिक्रांतोऽहं नित्यमुक्तत्वात् अक्षराच्चेतनावर्गादप्युत्तमश्च नियंतृत्वात् अतोलोकेवेदेचपुरुषोत्तमःप्रथितःप्रख्यातोऽस्मि तथाचश्रु

उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः योलोकत्रयमाविश्यबिभर्त्यव्ययईश्वरः १७ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपिचोत्तमः अतोऽ
स्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः १८ योमामेवमसंमूढोजानातिपुरुषोत्तमम् ससर्वविद्भजतिमांसर्वभावेनभारत १९ इतिगुह्यतमं
शास्त्रमिदमुक्तंमयाऽनघ एतद्बुद्ध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्चभारत २० इतिश्री०पुरुषोत्तमयोगोनामपंचदशो०१५

तिःसवाअयमा
त्मासर्वस्यवशीसर्वस्येशानःसर्वस्याधिपतिःसर्वमिदंप्रशास्तीत्यादि १८ एवंभूतेश्वरस्यज्ञातुःफलमाह योमामिति एवमुक्तप्रकारेणासंमूढोनिश्चितम
तिःसन्योमांपुरुषोत्तमंजानाति सःसर्वभावेनसर्वप्रकारेणमामेवभजति ततःसर्ववित्सर्वज्ञोभवति १९ अध्यायार्थमुपसंहरति इतीति इतिअनेनप्रकारेण
गुह्यतममतिरहस्यंसंपूर्णशास्त्रमेवमयोक्तं नपुनर्विंशतिश्लोकमध्यायमात्रं हेअनघ व्यसनशून्य अतएतन्मदुक्तंशास्त्रंबुद्ध्वाबुद्धिमान्सम्यक्ज्ञानीस्या
त् कृतकृत्यश्चस्याद्योऽपिकोपि हेभारत त्वंकृतकृत्योसीतिकिंवक्तव्यमितिभावः २० संसारशाखिनंछित्वास्पष्टंपंचदशेप्रभुःपुरुषोत्तमयोगाख्येपरंपदमुपा
दिशत् १ इतिस्फु० टीका०पंचदशोऽध्यायः १५

आसुरीसंपर्दत्यक्त्वादैवीमेवाश्रितानराः मुच्यंतइतिनिर्णेतुंतद्विवेकोऽथषोडशे १ पूर्वध्यायांतेएतद्बुध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्चभारतेत्युक्तम् तत्र कएतत्तत्त्वंबुध्यते कोवानबुध्यतइत्यपेक्षायांतत्त्वज्ञानेऽधिकारिणोऽनधिकारिणश्चविवेकार्थंषोडशाध्यायारंभः निरूपितेहिकार्यार्थेऽधिकारिजिज्ञासाभवति तदुक्तंभट्टैः भारोयोयेनवोढव्यः समागान्तोलितोयदा तदाकस्तस्यवोढेतिशक्यंकर्तुंनिरूपणमिति तत्राधिकारिविशेषणभूतांदैवीं संपदमाह श्रीभगवानुवाच अभयमितित्रिभिः अभयंभयाभावः चित्तस्यसंशुद्धिः सुप्रसन्नता ज्ञानयोगेआत्मज्ञानोपायेव्यवस्थितिःपरि

श्रीभगवानुवाच अभयंसत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः दानंदमश्चयज्ञश्चस्वाध्यायस्तपआर्जवम् १
अहिंसासत्यमक्रोधस्त्यागःशांतिरपैशुनम् दयाभूतेष्वलोलुत्वंमार्दवंह्रीरचापलम् २

निष्ठा दानंस्वभोज्यस्यान्नादेर्यथोचितंसंविभागः दमोबाह्येंद्रियसंयमः यज्ञोयथाऽधिकारंदर्शपूर्णमासादिः स्वाध्यायोब्रह्मयज्ञादिर्जपयज्ञः तपउत्तराध्यायेवक्ष्यमाणंशारीरादि आर्जवमवक्रता १ किंच अहिंसेति अहिंसापरपीडावर्जनम् सत्यंयथार्थभाषणम् अक्रोधःताडितस्यापिचित्तेक्षोभानुत्पत्तिः त्यागः औदार्यम् शांतिश्चित्तोपरतिः पैशुनंपरोक्षेपरदोषप्रकाशनम् तद्वर्जनमपैशुनम् भूतेषुदीनेषुदया अलोलुत्वं अलोलुपत्वम् वर्णलोपआर्षः मार्दवंमृदुत्वम् अक्रूरता ह्रीअकार्यप्रवृत्तौलोकलज्जा अचापलंव्यर्थक्रियाराहित्यम् २ ५

किंच तेजइति तेजःप्रागल्भ्यं क्षमा परिभवादिषूत्पद्यमानेषु क्रोधप्रतिबंधः धृतिर्दुःखादिभिरवसीदतश्चित्तस्थिरीकरणं शौचं बाह्याभ्यंतरशुद्धिः अद्रोहोजिघांसाराहित्यं अतिमानिता आत्मन्यतिपूज्यत्वाभिमान तदभावोनातिमानिता एतान्यभयादीनि षड्विंशतिः दैवींसंपदमभिजातस्यभवंति देवयोग्यांसात्विकींसंपदमभिलक्ष्य तदभिमुखत्वेनजातस्य भाविकल्याणस्यपुंसोभवंतीत्यर्थः ३ आसुरींसंपदमाह दंभइति दंभोधर्मध्वजित्वं दर्पोधनविद्यादिनिमित्तचित्तस्योत्सेकः अभिमानोव्याख्यातः क्रोधःप्रसिद्धः पारुष्यंनिष्ठुरत्वं अज्ञानमविवेकःआसुरीमित्युपलक्षणम् असुरा-

तेजःक्षमाधृतिःशौचमद्रोहोनातिमानिता भवंतिसंपदंदैवीमभिजातस्यभारत ३ दंभोदर्पोऽभिमानश्चक्रोधःपारुष्यमेवच
अज्ञानंचाभिजातस्यपार्थसंपदमासुरीम् ४ दैवीसंपद्विमोक्षायनिबंधायासुरीमता माशुचःसंपदंदैवीमभिजातोऽसिपांडव ५
द्वौभूतसर्गौलोकेऽस्मिन्दैवआसुरएवच दैवोविस्तरशःप्रोक्तआसुरंपार्थमेशृणु ६

णांराक्षसानांचयासंपत्तामासुरीमभिलक्ष्यजातस्यैतानिदंभादीनिभवंतीत्यर्थः ४ एतयोःसंपदोःकार्यंदर्शयन्नाह दैवीसंपदिति दैवीयासंपत् तयायुक्तोमयोक्ते तत्वज्ञानेऽधिकारी आसुर्यासंपदायुक्तस्तुनित्यंसंसारीत्यर्थः एतत्श्रुत्वाकिमहमत्राधिकारीनवेतिसंदेहव्याकुलचित्तमर्जुनमाश्वासयति हे पांडव माशुचः शोकंमाकार्षीःयतस्त्वं दैवींसंपदमभिजातोऽसि ५ सर्वात्मनावर्जयितव्येत्येतदर्थमासुरींसंपदंप्रपंचयितुमाह द्वाविति द्वौद्विःप्रकारोभूतानांसर्गोमेमद्वचनात्शृणु असुरराक्षसप्रकृत्योरेकीकरणेनद्वावित्युक्तम् अतोराक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिंमोहिनींश्रिताइत्यादिनानवमाध्यायोक्तप्रकृतित्रैविध्येनाविरोधः स्पष्टमन्यत् ६

आसुरीं विस्तरतो निरूपयति प्रवृत्तिं चेत्यादि द्वादशभिः धर्मे प्रवृत्तिं अधर्मान्निवृत्तिं च आसुरस्वभावा जना न जानंति अतः शौचमाचारः सत्यं च तेषु नास्ति ७ ननु वेदोक्तयोर्धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिं निवृत्तिं च कथं न विदुः कुतो वा धर्माधर्मयोरनंगीकारे जगतः सुखदुःखादिव्यवस्था स्यात् कथं वा शौचाचारादिविषयां ईश्वराज्ञां अतिवर्तेरन् ईश्वरानंगीकारे च कुतो जगदुत्पत्तिः स्यात् अत आह असत्यमिति नास्ति सत्यं वेदपुराणादि प्रमाणं यस्मिन् तादृशं जगदाहुः वेदादीनां प्रामाण्यं न मन्यंत इत्यर्थः तदुक्तम् त्रयो वेदस्य कर्तारो भंडधूर्तनिशाचरा इत्यादि अत एव नास्ति धर्माधर्मरूपा प्रतिष्ठा व्यवस्था हेतुर्यस्य तत् स्वाभाविकं जगद्वैचित्र्यमाहुरित्यर्थः अत एव नास्तीश्वरः कर्ता व्यवस्थापकश्च यस्य तादृशं जगदाहुः तर्हि कुतोऽस्य जगत उत्पत्तिं वदंतीत्य-

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ७ असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ८ एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ९

त आह अपरस्परसंभूतम् अपरश्च परश्चेत्यपरस्परं अपरस्परतः अन्योन्यतः स्त्रीपुरुषमिथुनात् संभूतं जगत् किमन्यत्कारणमस्य नास्त्यन्यत् किंचित् किंतु कामहैतुकम् स्त्रीपुरुषयोः काम एव प्रवाहरूपेण हेतुरस्येत्याहुरित्यर्थः ८ किंच एतामिति एतां लोकायतिकानां दृष्टिं दर्शनमाश्रित्य नष्टात्मानो मलिनचित्ताः संतोऽल्पबुद्धयः दृष्टार्थमात्रमतयः अत एव उग्रं हिंस्रं कर्म येषां तेऽहिता वैरिणो भूत्वा जगतः क्षयाय प्रभवंति उद्भवंतीत्यर्थः ९ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿

अपिच काममिति दुःपूरम् पूरयितुमशक्यं काममाश्रित्यदंभादिभिर्युक्ताः संतः क्षुद्रदेवताराधनादौप्रवर्तंते कथम् असद्ग्राहान् गृहीत्वाऽनेनमंत्रेणैतांदेवतामाराध्यमहानिधीन् साधयिष्याम इत्यादिदुराग्रहान् मोहमात्रेणस्वीकृत्यप्रवर्तंते अशुचीनिमद्यमांसादिविषयाणिव्रतानियेषांते १० किंच चिंतामिति प्रलयोमरणमेवांतोयस्यास्ताम् अपरिमेयांपरिमातुमशक्यांचिंतामाश्रिताःनित्यंचिंतापरायणाइत्यर्थः कामोपभोगएवपरमोयेषांते एतावदितिकामोपभोगएवपरमःपुरुषार्थोनान्यदस्तीतिकृतनिश्चयाः अर्थसंचयानीहंतइत्यु

काममाश्रित्यदुःपूरंदंभमानमदान्विताः मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तंतेऽशुचिव्रताः १० चिंतामपरिमेयांचप्रलयांतामुपाश्रिताः
कामोपभोगपरमाएतावदितिनिश्चिताः ११ आशापाशशतैर्बद्धाःकामक्रोधपरायणाः ईहंतेकामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् १२ इदमद्यमयालब्धमिमंप्राप्स्येमनोरथम् इदमस्तीदमपिमेभविष्यतिपुनर्धनम् १३

त्तरेणान्वयः तथाचबार्हस्पत्यसूत्रम् कामएवैकःपुरुषार्थ इतिचैतन्यविशिष्टःकामःपुरुषइति ११ अतएवच आशेति आशाएवपाशास्तेषांशतानितैर्बद्धाः इतस्ततआकृष्यमाणाः कामक्रोधौपरमायनमाश्रयोयेषांते कामभोगार्थमन्यायेनचौर्यादिनार्थानां-संचयान्राशीनीहंतेइच्छंति १२ तेषांमनोराज्यंकथयन्नरकप्राप्तिमाह इदमद्येतिचतुर्भिः प्राप्स्ये प्राप्स्यामि मनोरथंमनसःप्रियम् शेषंस्पष्टम् एषांत्रयाणांश्लोकानांइत्यज्ञानविमोहिताः संतो नरकेपतंतीतिचतुर्थेनान्वयः १३ ७ ७ ७

किंच असाविति सिद्धः कृतकृत्यः स्पष्टमन्यत् १४ किंच आढ्यइति आढ्योधनादिसंपन्नः अभिजनवान् कुलीनः यक्ष्ये यागाद्यनुष्ठानेनापि दीक्षितांतरेभ्यः सकाशान्महतींप्रतिष्ठांप्राप्स्यामि दास्यामिस्तावकेभ्यः मोदिष्ये हर्षंप्राप्स्यामीत्येवमज्ञानेनविमोहिताः मिथ्याभिनिवेशंप्रापिताः १५ एवंभूताःयत्प्राप्नुवंति तच्छृणु अनेकेति अनेकेषुमनोरथेषु प्रवृत्तंचित्तमनेकचित्तं तेनविभ्रांताः विक्षिप्ताः तेनैवमोहमयेनजालेनसमावृताः मत्स्याइवसूत्रमयेनजालेनयंत्रिताः एवंकामभोगेषुप्रसक्ताः अभिनिविष्टाःसंतो अशुचौकश्मलेनरकेपतंति १६ यस्त्वइति

असौमयाहतःशत्रुर्हनिष्येचापरानपि ईश्वरोऽहमहंभोगीसिद्धोहंबलवान्सुखी १४ आढ्योभिजनवानस्मिकोन्योऽस्तिसदृशोमया यक्ष्येदास्यामिमोदिष्येइत्यज्ञानविमोहिताः १५ अनेकचित्तविभ्रांतामोहजालसमावृताःप्रसक्ताःकामभोगेषुपतंतिनरकेऽशुचौ १६ आत्मसंभाविताःस्तब्धाधनमानमदान्विताः यजंतेनामयज्ञैस्तेदंभेनाविधिपूर्वकम् १७

चयस्तेषांमनोरथउक्तः सकेवलंदंभाहंकारादिप्रधानएव नतुसात्विकइत्यभिनयेनाह आत्मसंभाविताइतिद्वाभ्याम् आत्मनैवसंभाविताः पूज्यतांनीताः नतुसाधुभिःकैश्चित् अतएवस्तब्धाअनम्राः धनेनयोमानः मदश्चताभ्यामन्विताःसंतः तेनाममात्रेणयेयज्ञास्तेनामयज्ञाः यद्वा दीक्षितःसोमयाजीत्येवमादिनामममात्रसिद्धयेयज्ञास्तैर्यजंते कथम् दंभेननतुश्रद्धया अवधिपूर्वकंचयथाभवतितथा १७ ७

अविधिपूर्वकत्वमेवप्रपंचयति अहंकारमिति अहंकारादिसंश्रिताः संतः आत्मपरदेहेषु स्वदेहेषुपरदेहेषुच चिदंशेनस्थितंमांप्र द्विषंतोयजंते दंभय
ज्ञेषुश्रद्धायाअभावात् आत्मनोवृथैवपीडाभवति तथापश्वादीनामपि अविधिनाहिंसायांचैतन्यद्रोहमात्रमेवावशिष्यतइतिमद्द्विषंतइत्युक्तम् अभ्यसू
यकाः सन्मार्गवर्तिनांगुणेषुदोषारोपकाः १८ तेषांचकदाचिदप्यासुरस्वभावप्रच्युतिर्नभवतीत्याह तानितिद्वाभ्याम् तानहंमांद्विषतः क्रूरान्संसारेषु
जन्ममृत्युमार्गेषु तत्रापि आसुरीष्वेव अतिक्रूरासुव्याघ्रादियोनिषु अजस्रमनवरतंक्षिपामि तेषांपापकर्मणांतादृशंफलंददामीत्यर्थः १९ किंच आ

अहंकारंबलंदर्पंकामंक्रोधंचसंश्रिताः मामात्मपरदेहेषुप्रद्विषंतोऽभ्यसूयकाः १८ तानहंद्विषतःक्रूरान्संसारेषुनराधमान् क्षि
पाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिषु १९ आसुरींयोनिमापन्नामूढाजन्मनिजन्मनि मामप्राप्यैवकौंतेयततोयांत्यधमांगतिम् २०
त्रिविधंनरकस्येदंद्वारंनाशनमात्मनः कामःक्रोधस्तथालोभस्तस्मादेतत्त्रयंत्यजेत् २१ एतैर्विमुक्तःकौंतेयतमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः
आचरत्यात्मनःश्रेयस्ततोयातिपरांगतिम् २२ सुरीमिति मामप्राप्यैवेत्येवकारेणमत्प्राप्तिशंकाकुतस्तेषां मत्प्राप्त्युपायंसन्मार्गमप्यप्राप्यत
तोप्यधमाम् कृमिकीटादियोनिंगतिंचयांतीत्युक्तम् शेषंस्पष्टम् २० उक्तानामासुरीदोषाणांमध्येसकलदोषमूलभूतंदोषत्रयंसर्वथावर्जनीयमित्याह
त्रिविधमिति कामःक्रोधःलोभइदंत्रिविधंनरकस्यद्वारम् अतएवात्मनोनाशनंनीचयोनिप्रापकं तस्मादेतत्त्रयंसर्वात्मनात्यजेत् २१ त्यागेचविशिष्टफलमा
ह एतैरिति तमसोनरकस्यद्वारभूतैरेतैस्त्रिभिःकामादिभिर्मुक्तोनरः आत्मनःश्रेयःसाधनंतपोयोगादिकमाचरति ततश्चमोक्षंप्राप्नोति २२

कामादित्यागश्च स्वधर्माचरणं विना न भवतीत्याह यइति शास्त्रविधिं वेदविहितं धर्ममुत्सृज्य यः कामकारेणोयथेच्छं वर्तते स सिद्धिं तत्वज्ञानं न प्राप्नो-
ति नच सुखं नच उपशमं नच परांगतिं मुक्तिं प्राप्नोति २३ फलितमाह तस्मादिति इदं कार्यमिदमकार्यमित्यस्यां व्यवस्थायां तव शास्त्रं श्रुतिस्मृतिपुरा-
णादिकमेव प्रमाणम् अतः शास्त्रविधानोक्तं कर्म ज्ञात्वा इह कर्माधिकारे वर्तमानो यथाऽधिकारं कर्म कर्तुमर्हसि तन्मूलत्वात्सत्वशुद्धिसम्यक्ज्ञानमु
क्तीनामित्यर्थः २४ दैवदैतेयसंपत्तिसंविभागेन षोडशे तत्वज्ञानेऽधिकारस्तु सात्विकस्येति दर्शितम् १ इति श्री॰ षोडशोऽध्यायः १६ उक्ताधिकारहेतु

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् २३ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्य
वस्थितौ ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि २४ इति श्रीमद्भगव॰ दैवासुरसंपत्तिविभागयोगोनाम षोडशोऽध्या
यः १६ अर्जुन उवाच येशास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंते श्रद्धयान्विताः तेषांनिष्ठा तु का कृष्ण सत्वमाहो रजस्तमः १

नां श्रद्धां मुख्या
तु सात्विकी इति सप्तदशे गौणश्रद्धा भेदस्त्रिधोच्यते १ पूर्वाध्यायांते यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः न स सिद्धिमवाप्नोतीत्यनेन शास्त्रोक्त
विधिमुत्सृज्य कामकारेण वर्तमानस्य ज्ञाने अधिकारो नास्तीत्युक्तं तत्र शास्त्रविधिमुत्सृज्य कामकारं विना श्रद्धया वर्तमानानां किमधिकारोऽस्ति नास्ति
वेति बुभुत्सया अर्जुन उवाच यइति अत्र शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंत इत्यनेन शास्त्रार्थं बुध्वा तमुल्लंघ्य वर्तमानाः न गृह्यंते तेषां श्रद्धया यजनानुप-
पत्तेः आस्तिक्यबुद्धिर्हि श्रद्धा नचासौ शास्त्रज्ञानवतां शास्त्रविरुद्धेऽर्थे संभवति नानेवाधिकृत्य त्रिविधा भवति श्रद्धया यजंते सात्विका देवानित्यादु

त्तराद्युपपत्तेश्च अतोनात्रशास्त्रातिलंघिनोगृह्यंते अपितुक्लेशबुध्याआलस्याद्वाशास्त्रार्थज्ञानेप्रयत्नमकृत्वा केवलमाचारपरंपरावशेनश्रद्धयाक्वचि
द्देवताराधनादौप्रवर्तमानागृह्यंते अतोऽयमर्थः येशास्त्रविधिमुत्सृज्यदुःखबुध्याआलस्याद्वा अनादृत्यकेवलमाचारप्रामाण्येनश्रद्धयान्विताःसंतो
यजंते तेषांतु कानिष्ठाकास्थितिः कआश्रयः तामेवविशेषेणपृच्छति किंसत्वम् आहोकिंवारजः अथवातमइति तेषांतादृशीदेवपूजादिप्रवृत्तिःकिं
सत्वसंश्रिताःरजःसंश्रितावातमःसंश्रितावेत्यर्थः श्रद्धायासात्विकत्वात् क्लेशबुध्याआलस्येनचशास्त्रानादरस्यचराजसतामसत्वात्त्रेधासंदेहःयदि
सत्वभावसंश्रितास्तर्हि तेषामपिसात्विकत्वाद्यथोक्तात्मज्ञानेऽधिकारःस्यात् अन्यथानेतिप्रश्नतात्पर्यार्थः १ अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच ॥

श्रीभगवानुवाच त्रिविधाभवतिश्रद्धादेहिनांसास्वभावजा सात्विकीराजसीचैवतामसीचेतितांशृणु २

त्रिविधेति अयमर्थः शास्त्रतत्वज्ञानतः प्रवर्तमानानांपरमेश्वरपूजाविषयासात्विकी एकविधैवश्रद्धा लोकाचारमात्रेणतुप्रवर्तमानानां
देहिनां याश्रद्धा सातु सात्विकी राजसीतामसीचेतित्रिविधाभवति तत्रहेतुः स्वभावजा स्वभावःपूर्वकर्मसंस्कारः तस्माज्जातास्वभाव
जा स्वभावमन्यथाकर्तुंसमर्थंहिशास्त्रोक्तंविवेकज्ञानं तत्तुतेषांनास्ति अतःकेवलंस्वभावेनैवभवतीतिश्रद्धात्रिविधाभवति तामिमांत्रि
विधांश्रद्धांशृणु तदुक्तम् व्यवसायात्मिकाबुद्धिरेकेहकुरुनंदनेत्यादिना २ ७ ७ ७

ननु च श्रद्धा सात्त्विक्येव सत्त्वकार्यत्वेनैव त्वयैव भगवता उद्धवं प्रति निर्दिष्टत्वात् यथोक्तम् शमो दमस्तितिक्षेज्या तपः सत्यं दया स्मृतिः तुष्टिस्त्या
गोऽस्पृहा श्रद्धा ह्रीर्दयानिर्वृतिर्धृतिः इत्येताः सत्त्वस्य वृत्तय इति अतः कथं तस्यास्त्रैविध्यमुच्यते सत्यम् तथापि रजस्तमोयुक्तपुरुषाश्रयत्वेन
रजस्तमोमिश्रत्वेन सत्त्वस्य त्रैविध्यत्वात् श्रद्धाया अपि त्रैविध्यं घटत इत्याह सत्त्वानुरूपेति सत्त्वानुरूपा सत्त्वतारतम्यानुसारिणी सर्वस्य विवेकिनोऽवि
वेकिनो वा लोकस्य श्रद्धा भवति तस्मादयं पुरुषः लौकिकः श्रद्धामयः श्रद्धाविकारः त्रिविधया श्रद्धया विक्रियत इत्यर्थः तदेवाह योयच्छ्रद्धः यादृशी
श्रद्धा यस्य स एव सः तादृश्या श्रद्धया युक्त एव सः यः पूर्वं सत्त्वोत्कर्षेण सात्त्विकश्रद्धया युक्तः पुरुषः स पुनस्तादृशसत्त्वसंस्कारेण सात्त्विकश्रद्धया युक्त ए-

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ३ यजंते सात्त्विका देवान्यक्षर-
क्षांसि राजसाः प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजंते तामसा जनाः ४

व भवति यस्तु रजस उत्कर्षेण राजसश्रद्धायुक्तः स पुनस्तादृश एव
भवति यस्तु तमस उत्कर्षेण तामसश्रद्धया युक्तः स पुनस्तादृश एव भवति इति लोकाचारमात्रेण प्रवर्तमानेष्वेवं सात्त्विकराजसतामसश्रद्धाव्यवस्था-
शास्त्रजनितविवेकज्ञानयुक्तानां तु स्वभाववर्जितेन सात्त्विक्येकैव श्रद्धेति प्रकरणार्थः ३ सात्त्विकादिभेदमेव कार्यभेदेन प्रपंचयति यजंत इति सात्त्विका
जनाः सत्त्वप्रकृतीन् देवानेव यजंते पूजयंति राजसास्तु रजःप्रकृतीन्यक्षान् राक्षसांश्च यजंते एतेभ्योऽन्ये तु विलक्षणास्तामसा जनास्तामसा
नेवं प्रेतान्भूतगणांश्च यजंते सत्त्वादिप्रकृतीनां तत्तद्देवतानां तु पूजारुचिभिस्तत्तत्पूजकानां सात्त्विकत्वादि ज्ञातव्यमित्यर्थः ४ ५ ५

वि

राजसतामसेषुपुनर्विशेषांतरमाह अशास्त्रविहितमितिद्वाभ्याम् शास्त्रविधिमजानंतोऽपि केचित्प्राचीनपुण्यसंस्कारेण सात्विकाएवभवंति केचित्तु मध्यमाराजसाभवंति अधमास्तुतामसाभवंति येतुनरत्यंतंमंदभाग्याः गतानुगत्यापाषंडसंगेन तदाचारानुवर्तिनःसंतः अशास्त्रविहितंघोरंभूत भयंकरंतपस्तप्यंते कुर्वंति तत्रहेतवः दंभाहंकाराभ्यांसंयुक्ताः तथाकामोऽभिलाषः रागः आसक्तिः बलमाग्रहः एतैरन्विताः संतः तानासुरनिश्चया न्विद्धीत्युत्तरेणान्वयः ५ किंच कर्षयंतइति शरीरस्थंप्रारंभकत्वेनदेहेस्थितंभूतानांपृथिव्यादीनांग्रामंसमूहंकर्षयंतः वृथैवोपवासादिभिः कृशंकुर्वं

अशास्त्रविहितंघोरंतप्यंतेतेतपोजनाः दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ५ कर्षयंतःशरीरस्थंभूतग्राममचेतसः मांचैवांतःशरीरस्थंतान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ६ आहारस्त्वपिसर्वस्यत्रिविधोभवतिप्रियः यज्ञस्तपस्तथादानंतेषांभेदमिमंशृणु ७

तोऽचेतसोऽविवेकिनः मांच अंतर्यामितया अंतःशरीरस्थंदेहमध्येस्थितंमदाज्ञालंघनेनैवकर्षयंतःसंतएवतपश्चरंति ये तानासुरनिश्चयानासुरोऽ तिक्रूरोनिश्चयोयेषांतान्विद्धि ६ आहारादिभेदादपिसात्विकादिभेदंदर्शयितुमाह आहारस्त्वित्यादित्रयोदशभिः सर्वस्यापिजनस्य य आहारअन्नादिः स तुयथायथंत्रिविधःप्रियोभवति तथायज्ञतपोदानानिचत्रिविधानिभवंति तेषांचवक्ष्यमाणमिमंभेदंशृणु एतच्चराजसतामसाहारयज्ञादिपरित्या गेन सात्विकाहारयज्ञादिसेवयासत्वहृद्धौयत्नःकर्तव्यइत्येतदर्थं कथ्यते ७

तत्राहारत्रैविध्यमाह आयुरितित्रिभिः आयुर्जीवितम् सत्वमुत्साहः बलंशक्तिः आरोग्यंरोगराहित्यम् सुखंचित्तप्रसादः प्रीतिरभिरुचिः आयुरादीनांविवर्द्धनाः विवृद्धिकराः तेचरस्याः रसवंतः स्निग्धाः स्नेहयुक्ताः स्थिराः देहेरसांशेनचिरकालावस्थायिनः हृद्याः दृष्टमात्राएवहृदयगमाः एवंभूताआहाराभक्ष्यभोज्यादयः सात्विकप्रियाः ८ तथा कट्विति अतिशब्दः कट्वादिषुसप्तस्वपिसंबध्यते अतिकटुर्निंबादिः अत्यम्लोऽतिलवणोऽत्युष्णश्चप्रसिद्धः अतितीक्ष्णोमरीचादिः अतिरूक्षः कंगुकोद्रवादिः अतिविदाहीसर्षपादिः अतिकट्वादयआहाराराजसस्येष्टाःप्रियाः

आयुःसत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः रस्याःस्निग्धाःस्थिराहृद्याआहाराःसात्विकप्रियाः ८ कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः आहाराराजसस्येष्टादुःखशोकामयप्रदाः ९ यातयामंगतरसंपूतिपर्युषितंचयत् उच्छिष्टमपिचामेध्यंभोजनंतामसप्रियम् १० अफलाकांक्षिभिर्यज्ञोविधिदृष्टोयइज्यते यष्टव्यमेवेतिमनः समाधायससात्विकः ११

दुःखंतात्कालिकम् हृदयसंतापादिःशोकः पश्चाद्भाविदौर्मनस्यं आमयोरोगः एतानिप्रददति प्रयच्छंति ९ तथायातयाममिति यातोयामः प्रहरोयस्यपक्वस्यौदनादेस्तद्यातयामंशैत्यावस्थांप्राप्तमित्यर्थः गतरसंनिष्पीडितसारं पूतिदुर्गंधं पर्युषितंदिनांतरपक्वम् उच्छिष्टं अन्यभुक्तावशिष्टं अमेध्यं अभक्ष्यंकलंजादि एवंभूतंभोजनंभोज्यंतामसस्यप्रियम् १० यज्ञोपित्रिविधः तत्रसात्विकंयज्ञमाह अफलाकांक्षिभिरितित्रिभिः फलकांक्षारहितैःपुरुषैः विधिनादृष्टः आवश्यकतयाविहितोयोयज्ञइज्यते अनुष्ठीयते ससात्विकोयज्ञः कथमिज्यते यष्टव्यमेवेतियज्ञानुष्ठानमेवकार्यम् नान्यत्फलंसाधनीयमित्येवंमनः समाधाय एकाग्रंकृत्वेत्यर्थः ११

राजसंयज्ञमाह अभिसंधायेति फलमभिसंधायउद्दिश्यतुयदिज्यते यज्ञःक्रियते दंभार्थंचमहत्त्वख्यापनार्थंतंयज्ञंराजसंविद्धि १२ तामसंय
ज्ञमाह विधिहीनमिति विधिहीनंशास्त्रोक्तविधिशून्यम् असृष्टान्नंब्राह्मणादिभ्योनसृष्टंननिष्पादितमन्नंयस्मिंस्तम् मंत्रहीनंयथोक्तदक्षि
णारहितंच श्रद्धाशून्यंयज्ञंतामसंपरिचक्षते कथयंतिशिष्टाः १३ तपसःसात्विकादिभेदंदर्शयितुंप्रथमंतावच्छरीरादिभेदेनतस्यत्रैविध्य
माह देवद्विजेतित्रिभिःप्राज्ञागुरुव्यतिरिक्ताः अन्येपितत्त्वविदः देवब्राह्मणादिपूजनं शौचादिकं शारीरं शरीरनिर्वर्त्यंतपउच्यते १४

अभिसंधायतुफलंदंभार्थमपिचैवयत् इज्यतेभरतश्रेष्ठतंयज्ञंविद्धिराजसम् १२ विधिहीनमसृष्टान्नंमंत्रहीन
मदक्षिणम् श्रद्धाविरहितंयज्ञंतामसंपरिचक्षते १३ देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनंशौचमार्जवम् ब्रह्मचर्यमहिंसाच
शारीरंतपउच्यते १४ अनुद्वेगकरंवाक्यंसत्यंप्रियहितंचयत् स्वाध्यायाभ्यसनंचैव वाङ्मयंतपउच्यते १५ मनः
प्रसादःसौम्यत्वंमौनमात्मविनिग्रहः भावसंशुद्धिरित्येतत्तपोमानसमुच्यते १६

वाचिकंतप आह अनुद्वेगेति उद्वे
गंभयंनकरोतीत्यनुद्वेगकरं वाक्यंसत्यंच श्रोतुःप्रियंचहितंचपरिणामेसुखकरम् स्वाध्यायाभ्यसनंवेदाभ्यासश्चवाचानिर्वर्त्यंतपः
वाङ्मयम् १५ मानसंतप आह मनःप्रसादइति मनःप्रसादःस्वस्थता सौम्यत्वमक्रूरता मौनंमुनेर्भावः मननमित्यर्थः आत्मनो
विनिग्रहः विषयेभ्यःप्रत्याहारः भावसंशुद्धिः व्यवहारेमायाराहित्यम् इत्येतन्मानसंतपः १६ ७ ७

नदेवंशरीरवाङ्मनोभिर्निर्वर्त्यंत्रिविधंतपोदर्शितं त्रिविधस्यापितपसः सात्विकादिभेदेनत्रैविध्यमाह श्रद्धयेतित्रिभिः त्रिविधमपित-
पः श्रेष्ठयाश्रद्धयाफलाकांक्षाशून्यैर्युक्तैः एकाग्रचित्तैर्नरैर्यत्तप्तंतत्सात्विकम् १७ राजसंतपआह सत्कारेति सत्कारःसाधुकारः साधुरय-
मिति तापसइत्यादिवाक्पूजा मानःप्रत्युत्थानाभिवादनादिर्दैहिकीपूजाऽर्थलाभादिः एतदर्थंदंभेनचयत्तपः क्रियते अतएव चलंअनियतं
अध्रुवंचक्षणिकंयदेवंभूतंतपः नदिहराजसंप्रोक्तं १८ तामसंतपआह मूढेति मूढग्राहेणाविवेककृतेनदुराग्रहेणात्मनःपीडयायत्तपःक्रियतेप

श्रद्धयापरयातप्तंतपस्तत्त्रिविधंनरैः अफलाकांक्षिभिर्युक्तैः सात्विकंपरिचक्षते १७ सत्कारमानपूजार्थंतपोदंभेनचै
वयत् क्रियतेतदिहप्रोक्तंराजसंचलमध्रुवम् १८ मूढग्राहेणात्मनोयत्पीडयाक्रियतेतपः परस्योत्सादनार्थंवातत्तामस
मुदाहृतम् १९ दातव्यमितियद्दानंदीयतेऽनुपकारिणे देशेकालेचपात्रेचतद्दानंसात्विकंस्मृतम् २०

रस्योत्सादनार्थंवाऽन्यस्यविनाशार्थंअभिचाररूपंतत्तामसमुदाहृतम् कथितम् १९ पूर्वंप्रतिज्ञातमेवदानस्यत्रैविध्यमाह दातव्यमिति
दातव्यमित्येवंनिश्चयेनयद्दानंदीयते अनुपकारिणेप्रत्युपकारासमर्थाय देशेकुरुक्षेत्रादौ कालेग्रहणादौ पात्रेचेति देशकालादिसाहचर्यात्स
प्तमीप्रयुक्ता पात्रभूतायतपःश्रुतादिसंपन्नाय ब्राह्मणायेत्यर्थः यद्वा पात्रइति चतुर्थ्येवैषापात्रेरक्षकायेत्यर्थः सहिसर्वस्मादापद्भ्यो दातारं
रंपातीति यदेवंभूतंदानंतत्सात्विकं २० ५ १२ ५ ५

राजसंदानमाह यत्त्विति कालांतरेऽयंमांप्रत्युपकारंकरिष्यती त्येवमर्थम् फलंवास्वर्गादिकमुद्दिश्ययत्पुनर्दानंदीयते परिक्लिष्टंचित्तक्लेशयु क्तंयथाभवत्येवंभूतंतद्दानंराजसमुदाहृतम् २१ तामसंदानमाह अदेशेति अदेशे अशुचिस्थाने अकाले अशौचसमये अपात्रेभ्योविट नटनर्तकादिभ्यांयद्दानंदीयते देशकालपात्रसंपत्तावपि असत्कृतंपादप्रक्षालनादिसत्कारशून्यम् अवज्ञातंतिरस्कारयुक्तं एवंभूतंदानंता मससमुदाहृतम् २२ ननुचैवंविचार्यमाणेसर्वमपितपोयज्ञदानादिराजसतामसप्रायमेवेति व्यर्थोयज्ञादिप्रयासइत्याशंक्यतथाविधस्यापिसात्विकता

यत्तुप्रत्युपकारार्थंफलमुद्दिश्यवापुनः दीयतेचपरिक्लिष्टंतद्राजसमुदाहृतम् २१ अदेशकालेयद्दानमपात्रेभ्यश्चदीयते असत्कृतमवज्ञातंतत्तामसमुदाहृतम् २२ ॐतत्सदितिनिर्देशोब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृतः ब्राह्मणास्तेनवेदाश्चयज्ञाश्चविहि ताःपुरा २३

पादनप्रकारंदर्शयितुमाह ॐतत्सदितिएवंत्रिविधोब्रह्मणःपरमात्मनोनिर्देशोनामव्यपदेशःस्मृतःशिष्टैः तत्रतावदोमितिब्र ह्मेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेरोमितिब्रह्मणोनामजगत्कारणत्वेनातिप्रसिद्धत्वात् अविदुषांपरोक्षत्वाच्चतच्छब्दोऽपिब्रह्मणोनामपरमार्थसत्वसाधुत्व- प्रशस्तत्वादिभिःसच्छब्दोब्रह्मणोनाम अयंत्रिविधोऽपिनामनिर्देशोविगुणमपिसगुणीकर्तुंसमर्थइत्याशयेनस्तौति तेनत्रिविधेनब्रह्मणोनि र्देशेनब्राह्मणाश्चवेदाश्चयज्ञाश्चपूर्वंसृष्ट्यादौविहिताःविधात्रानिर्मिताःसगुणीकृतावा यद्वा यस्यायंत्रिविधोनिर्देशस्तेनपरमात्मनाब्राह्मणा दयःपवित्रतमाःसृष्टाः तस्मात्तस्यायंत्रिविधोनिर्देशोऽतिप्रशस्तइत्यर्थः २३ ५ ७ ६

इदानीं प्रत्येकमोंकारादीनां प्राशस्त्यं दर्शयिष्यन् ओंकारस्य तावदाह तस्मादिति यस्मादेवं ब्रह्मणो निर्देशः तस्मादोमित्युदाहृत्य उच्चार्य कृता वेदवादिनां
यज्ञादयः शास्त्रोक्ताः क्रियाः सततं सर्वदा अंगवैकल्येपि प्रकर्षेण वर्तंते सगुणा भवंतीत्यर्थः २४ किंच द्वितीयं नाम प्रस्तौति तदिति तदित्युदाहृत्येति पूर्व
स्यानुषंगः तदित्युदाहृत्य ब्रह्मचिंतैः मोक्षकांक्षिभिः पुरुषैः फलाभिसंधिमकृत्वा यज्ञाद्याः क्रियाः क्रियंते ततश्चित्तशोधनद्वारेण फलसंकल्पत्याग
नेन मुमुक्षुत्वसंपादकत्वात् तच्छब्दनिर्देशः प्रशस्त इत्यर्थः २५ सच्छब्दस्य प्राशस्त्यमाह सद्भाव इति द्वाभ्याम् सद्भावे अस्तित्वे देवदत्तस्य पुत्रादिकम

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः प्रवर्तंते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् २४ तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः दानक्रि
याश्च विविधाः क्रियंते मोक्षकांक्षिभिः २५ सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते २६ यज्ञे तपसि
दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते २७

स्तीत्यस्मिन्नर्थे साधुभावे च साधुत्वे देवदत्तस्य पुत्रादिश्रेष्ठ इत्यस्मिन्न
र्थे सदित्येतत्सदं प्रयुज्यते प्रशस्ते मांगलिके विवाहादिकर्मणि च सदिदं कर्मेति सच्छब्दो युज्यते प्रयुज्यते संगच्छत इति वा २६ किंच यज्ञ इति यज्ञादिषु या-
स्थितिः तात्पर्येणावस्थानं तदपि सदित्युच्यते यस्य चेदं नामत्रयं स एव परमात्मा अर्थः फलं यस्य तत्तदर्थं कर्म पूजोपहार गृहांगणपरिमार्जनोपलेपरंगमा
लिकादि क्रिया तत्सिद्ध्यर्थं यदन्यत्कर्म क्रियते उद्यानशालिक्षेत्रधनार्जनादिविषयं तत्कर्म तदर्थीयं तच्चातिप्रयवहितमपि सदित्येवाभिधीयते यस्मादेवम
तिप्रशस्तमेतन्नामत्रयं तस्मादेतत्सर्वं कर्मसाद्गुण्यार्थं कीर्तनीयमिति तात्पर्यार्थः अत्र चार्थवादानुपपत्त्या विधिः कल्प्यते विधेयं स्तूयते वस्त्विति न्यायात् अ

परेतु प्रवर्तंते विधानोक्ताः क्रियंते मोक्षकांक्षिभिरित्यादिवर्तमानोपदेशः समिधोयजंतीत्यादिवद्विधितयापरिणमनीयइत्याहुः तत्तुसद्भावेसाधुभावे चेत्यादिषुमाशार्थत्वात् नसंगच्छतइतिपूर्वोक्तक्रमेणविधिकल्पनैवज्यायसी २७ इदानींसर्वकर्मस्वश्रद्धयैवप्रवृत्त्यर्थमश्रद्धाकृतंसर्वंनिंदति अश्रद्धयेति अश्रद्धयाहुतंहवनंदत्तंदानंतप्तंनिर्वर्तितंतपः यच्चान्यदपिकृतंकर्मतत्सर्वंअसदित्युच्यते यतस्तत्प्रेत्यलोकांतरेनफलति विगुणत्वान्नोइह नचास्मिन्लोके फलति अयशस्करत्वात् २८ रजस्तमोमयींत्यक्त्वाश्रद्धांसत्वमयींश्रितः तत्वज्ञानेऽधिकारीस्यादितिसप्तदशोस्थितम् १ इतिसुबो० सप्तदशोध्यायः

अश्रद्धयाहुतंदत्तंतपस्तप्तंकृतंचयत् असदित्युच्यतेपार्थनचतत्प्रेत्यनोइह २८ इतिश्रीमद्भग० श्रद्धात्रयविभागयोगोनाम सप्तदशोऽध्यायः १७ अर्जुनउवाच संन्यासस्यमहाबाहोतत्वमिच्छामिवेदितुम् त्यागस्यचहृषीकेशपृथक्केशिनिषूदन १

न्यासत्यागविभागेनसर्वगीतार्थसंग्रहम् स्पष्टमष्टादशेप्राह परमार्थविनिर्णयं १ अत्रच सर्वकर्माणिमनसासंन्यस्यास्तेसुखंवशी संन्यासयोगयुक्तात्मेत्यादिषु कर्मसंन्यासउपदिष्टः तथा त्यक्त्वाकर्मफलासंगंनित्यतृप्तोनिराश्रयः सर्वकर्मफलत्यागंततःकुरुयतात्मवानित्यादिषुचफलमात्रत्यागेनकर्मानुष्ठानमुपदिष्टम् नचपरस्परविरुद्धंसर्वज्ञःपरमकारुणिकोभगवानुपदिशेत् अतःकर्मसंन्यासस्यतदनुष्ठानस्यचाविरोधप्रकारंबुभुत्सुरर्जुनउवाच संन्यासस्येति भोहृषीकेश सर्वेंद्रियनियामक हेकेशिनिषूदन केशीनाम्नोहिमहतोहयाकृतेर्दैत्यस्ययुद्धेमुखंव्यादायभक्षयितुमागच्छतोऽस्यंतंव्यात्तेमुखे वामबाहुंप्रवेश्यतत्क्षणमेवविवृद्धेनतेनैवबाहुनाकर्कटिकाफलवत्तंविदार्यनिषूदितवान् अतएवहेमहाबाहोइतिसंबोधनं संन्यासस्यत्यागस्यचतत्वंपृथक्विवेकेनवेदितुमिच्छामि १ ७.

तत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच काम्यानामिति पुत्रकामो यजेत स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादिकामोपबंधेन विहितानां काम्यानां कर्मणां न्यासं परित्यागं संन्यासं कवयो विदुः सम्यक् फलैः सह सर्वकर्मणामपि न्यासं संन्यासं पंडिता विदुः जानंतीत्यर्थः सर्वेषां काम्यानां नित्यनैमित्तिकानां च कर्मणां फलमात्रत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः न तु स्वरूपतः कर्मत्यागं ननु नित्यनैमित्तिकानां फलाश्रवणाद्विद्यमानस्य फलस्य कथं त्यागः स्यात् नहि वंध्यायाः पुत्रत्यागः संभवति उच्यते यद्यपि स्वर्गकामः पशुकाम इत्यादिवदहरहः संध्यामुपासीत यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिषु फलवि

श्रीभगवानुवाच काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः

शेषो न श्रूयते तथाप्यपुरुषार्थे व्यापारे प्रेक्षावंतं प्रवर्तयितुमशक्नुवन् विधिर्विश्वजिता यजेते त्यादिष्विव सामान्यतः किमपि फलमाक्षिपत्येव न चा तीव गुरुमतः श्रद्धया स्वसिद्धिरेव विधेः प्रयोजनमिति मंतव्यम् पुरुषप्रवृत्त्यानुपपत्तेः दुष्परिहारत्वात् श्रूयते च नित्यादिष्वपि फलम् सर्व एते पुण्यलोका भवंतीति कर्मणा पितृलोक इति धर्मेण पापमपनुदतीत्येवमादिषु तस्माद्युक्तमुक्तम् सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणा इति ननु च फलत्यागेन पुनरपि निष्फलेषु कर्मसु प्रवृत्तिरेव स्यात् तन्न सर्वेषामपि कर्मणां संयोगपृथक्त्वेन विविदिषार्थतया विनियोगात्

तथाचश्रुतिः तमेतमात्मानंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंति यज्ञेनदानेनतपसानाशकेनेति अतः प्रतिपदोक्तंसर्वफलंबंधकत्वेनत्यक्त्वा विविदिषार्थंसर्वकर्मानुष्ठानंघटतएव विविदिषाचानित्यानित्यवस्तुविवेकेननिवृत्तदेहाभिमानतयाबुद्धेः प्रत्यक्प्रवणतातावत्पर्यंतंचसत्वशु-द्ध्यर्थंज्ञानाविरुद्धंयथोचितमावश्यकंकर्मकुर्वतः तत्फलत्यागएवकर्मत्यागोनामनस्वरूपेण तथाचश्रुतिः कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाइति ततःपरंतुसर्वकर्मनिवृत्तिःस्वतएवभवति तदुक्तंनैष्कर्म्यसिद्धौ प्रत्यक्प्रवणताबुद्धेःकर्माण्युत्पाद्यशुद्धितः कृतार्थान्यस्तमायांति

सर्वकर्मफलत्यागंप्राहुस्त्यागंविचक्षणाः २

प्रावृडंतेघनाइवेति उक्तंचभगवता यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मतृप्तश्चमानवः आत्मन्येवचसंतुष्टस्तस्यकार्यंनविद्यतेइतिवसिष्ठेनचोक्तम् नकर्माणित्यजेद्योगीकर्मभिस्त्यज्यतेह्यसौ कर्मणोमूलभूतस्यसंकल्पस्यैवनाशतइति ज्ञाननिष्ठाविक्षेपकत्वमालक्ष्यत्यजेद्वा तदुक्तंभगवता ता-वत्कर्माणिकुर्वीतननिर्विद्येतयावता मत्कथाश्रवणादौवाश्रद्धायावन्नजायतइति ज्ञाननिष्ठोविरक्तोवामद्भक्तोवानपेक्षकः सलिंगानाश्रमांस्त्यक्त्वाचरेदविधिगोचरइत्यादि अलमतिप्रसंगेन प्रकृतमनुसरामः २ ५ ७ ७

अविदुषः फलत्यागमात्रमेवत्यागशब्दार्थोनकर्मत्याग इत्येतदेवमतांतरनिरासेनदृढीकर्तुंमतभेदंदर्शयति त्याज्यमिति दोषवत् हिंसादोषवत्वेनबंध-
कमितिहेतोः सर्वमपिकर्मत्याज्यमित्येकेसांख्याः प्राहुः मनीषिणइत्यस्यायंभावः नहिंस्यात्सर्वाभूतानीतिनिषेधः पुरुषस्यअनर्थहेतुर्हिंसेत्या
ह अग्नीषोमीयंपशुमालभेतेत्यादिप्राकरणिकोविधिस्तु हिंसायाः क्रतूपकारकत्वमाह अतोभिन्नविषयत्वेनसामान्यविशेषन्यायागोचरत्वा
त् द्रव्यसाध्येषुसर्वेष्वपिकर्मसु हिंसादेःसंभवात् सर्वमपिकर्मत्याज्यमेवेति तदुक्तम् गुरुपागदनुश्रूयत इति अतश्चवेदः तद्बोधितःउ
पायः ज्योतिष्टोमादिः सोऽपिदृष्टोपायवत् तत्र अविशुद्धिर्हिंसा तथावर्तते क्षयोविनाशः अग्निहोत्रज्योतिष्टोमादिजन्यस्वर्गेषु तारतम्यंचव

त्याज्यंदोषवदित्येकेकर्मप्राहुर्मनीषिणः यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यमितिचापरे ३

र्तते परोत्कर्षस्तुसर्वान्दुःखीकरोति दृष्टवदानुश्रविकः सह्यविशुद्धः क्षयातिशययुक्तइति अपरेतुमीमांसकाः यज्ञादिकंकर्मनत्याज्यमिति
प्राहुः अयंभावः क्रत्वर्थापिसतीहिंसापुरुषेणैवकर्तव्या साचान्योद्देशेनापिकृतापुरुषस्यप्रत्यवायहेतुरेव यथाहिविधिर्विधेयस्यतदुद्देशे
नानुष्ठानंविधत्ते तादर्थ्यलक्षणत्वाच्छेषत्वस्य नत्वेवंनिषेधोनिषेध्यस्यतादर्थ्यमपेक्षते प्राप्तिमात्रोपेक्षितत्वात् अन्यथाज्ञानप्रमादादिकृ
ते दोषाभावप्रसंगात् तदेवंसमानविषयत्वेनसामान्यशास्त्रस्यविशेषेणबाधान्नास्तिदोषवत्त्वमतोनित्यंयज्ञादिकर्मनत्याज्यमिति ३

एवंमतभेदमुपन्यस्यस्वमतंकथयितुमाह. निश्चयमिति तत्रैवंविप्रतिपन्नेत्यागेनिश्चयंमेवचनात्शृणु त्यागस्यलोकप्रसिद्धत्वात् किमत्रश्रो-
तव्यमिति मावमंस्थाइतिआह हेपुरुषव्याघ्रपुरुषश्रेष्ठ त्यागोयंदुर्बोधः हियस्मादयंकर्मत्याग स्तत्वविद्भिस्तामसादिभेदेनत्रिविधः सम्य
ग्विवेकेनप्रकीर्तितः ४ त्रैविध्यंनियतस्यतुसंन्यासः कर्मणइत्यादिनावक्ष्यति प्रथमंतावन्निश्चयमाह यज्ञदानेतिद्वाभ्याम् मनीषिणांविवेकिनां
पावनानिचित्तशुद्धिकराणि ५ येनप्रकारेणकृतान्येतानि पावनानिभवंति तंप्रकारंदर्शयन्नाह एतानीति यानियज्ञादिकर्माणिमयापावनानी

निश्चयंशृणुमेतत्रत्यागेभरतसत्तम त्यागोहिपुरुषव्याघ्रत्रिविधः संप्रकीर्तितः ४ यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यंकार्यमे
वतत् यज्ञोदानंतपश्चैवपावनानिमनीषिणाम् ५ एतान्यपितुकर्माणिसंगंत्यक्त्वाफलानिच कर्तव्यानीतिमेपार्थनि
श्चितंमतमुत्तमम् ६ नियतस्यतुसंन्यासःकर्मणोनोपपद्यते मोहात्तस्यपरित्यागस्तामसःपरिकीर्तितः ७

त्युक्तम् एतान्येवकर्तव्यानि कथंसंगंकर्तृत्वाभिनिवेशंत्यक्त्वा केवलमीश्वराराधनतयाकर्तव्यानि फलानिचत्यक्त्वाकर्तव्यानीतिचनिश्चितंमे
मतम् अतएवोत्तमम् ६ प्रतिज्ञातंत्यागस्यत्रैविध्यमिदानींदर्शयति नियतस्येतित्रिभिः काम्यस्यकर्मणोबंधकत्वात् संन्यासोयुक्तःनि
यतस्यतु नित्यस्यपुनः कर्मणःसंन्यासः त्यागोनोपपद्यते सत्वशुद्धिद्वारामोक्षहेतुत्वात् अतस्तस्यपरित्यागउपादेयोपित्याज्यमित्येवंलक्ष
णान्मोहादेवभवेत् सचमोहस्यतामसत्वात् तामसःपरिकीर्तितः ७ ७ ७ ७

राजसंत्यागमाह दुःखमिति अकर्तात्मबोधंविनाकेवलंदुःखमित्येवंज्ञात्वाशरीरायासभयान्नित्यंकर्मत्यजेदितियत् सादृशस्त्यागोरा
जसः दुःखस्यराजसत्वात् अतस्तंराजसंत्यागंकृत्वा राजसःपुरुषस्त्यागस्यफलंज्ञाननिष्ठालक्षणंनैवलभतइत्यर्थः ८ सात्विकंत्यागमा
ह कार्यमिति कार्यमित्येवंबुध्वानियतमवश्यकर्तव्यतयाविहितंकर्मसंगंफलंचत्यक्त्वाक्रियतइतियत् सतादृशस्त्यागः सात्विकोमतः ९
एवंभूतसात्विकत्यागपरिनिष्ठितस्यलक्षणमाह नद्वेष्टीति सत्वसमाविष्टःसत्वेनसंव्याप्तः सात्विकत्यागी अकुशलंदुःखावहंशिशिरेप्रातःस्ना

दुःखमित्येवयत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् सकृत्वाराजसंत्यागंनैवत्यागफलंलभेत् ८ कार्यमित्येवयत्कर्मनियतंक्रि-
यतेऽर्जुन संगंत्यक्त्वाफलंचैवसत्यागःसात्विकोमतः ९ नद्वेष्ट्यकुशलंकर्मकुशलेनानुषज्जते त्यागीसत्वसमाविष्टोमेधा-
वीछिन्नसंशयः १० नहिदेहभृताशक्यंत्यक्तुंकर्माण्यशेषतः यस्तुकर्मफलत्यागीसत्यागीत्यभिधीयते ११

नादिकंकर्मनद्वेष्टि
कुशलेन्चसुखकरेकर्मणिनिदाघेमध्यान्हस्नानादौनानुषज्जते प्रीतिंनकरोति तत्रहेतुः मेधावीस्थिरबुद्धिः यत्रपरिभवादिमहदपिदुःखंसह्यते स
र्गादिसुखंचत्यज्यते तत्रकियदेतत्तात्कालिकंसुखंदुःखंचेत्येवमनुसंधानवानित्यर्थः अतएवछिन्नःसंशयोमिथ्याज्ञानंदैहिकंसुखदुःखयोरुपादित्स
परिजिहीर्षालक्षणंयस्यसः १० नन्वेवंभूतात्कर्मफलत्यागाद्वरंसर्वकर्मत्यागः तथासतिकर्मविक्षेपाभावेनज्ञाननिष्ठासुखंसंपत्स्यतेतत्राह नेति देहभृ
तादेहात्माभिमानवतानिःशेषेणसर्वाणिकर्माणित्यक्तुंनहिशक्यंते तदुक्तं नहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृदित्यादिना तस्माद्यस्तुकर्माणिकुर्व-
न्नेवकर्मफलत्यागीसएवसुख्यत्यागीत्यभिधीयते ११

एवंभूतस्यकर्मफलत्यागस्यफलमाह अनिष्टमिति अनिष्टंनारकित्वम् इष्टंदेवत्वं मिश्रंमनुष्यत्वम् एवंत्रिविधंपापस्यपुण्यस्यउभयमिश्रस्यचकर्म
णोयत्फलंप्रसिद्धंतत्सर्वमत्यागिनांसकामानामेवप्रेत्यपरत्रभवति तेषांत्रिविधकर्मसंभवात् नतुसंन्यासिनांक्वचिदपिभवति संन्यासिशब्देनात्रफल
त्यागसाम्यात् प्रकृताःकर्मफलत्यागिनोऽपिगृह्यंते अनाश्रितःकर्मफलंकार्यंकर्मकरोतियः ससंन्यासीचयोगीचेत्येवमादौफलत्यागिषुसंन्यासि
शब्दप्रयोगदर्शनात् तेषांसात्विकानांपापसंभवात् ईश्वरार्पणेनचपुण्यफलस्यत्यक्तत्वात् त्रिविधमपिकर्मफलंनभवतीत्यर्थः १२ ननुकर्मकु

अनिष्टमिष्टंमिश्रंचत्रिविधंकर्मणःफलम् भवत्यत्यागिनांप्रेत्यनतुसंन्यासिनांक्वचित् १२ पंचैतानिमहाबाहोकारणानि
निबोधमे सांख्येकृतांतेप्रोक्तानिसिद्धयेसर्वकर्मणाम् १३

र्वतःकर्मफलंकथंनभवेदित्याशंक्यसंगत्यागिनोनिरहंकारस्यस-
तःकर्मफलेनलेपोनास्तीत्युपपादयितुमाह पंचैतानीतिपंचभिः सर्वकर्मणांसिद्धयेनिष्पत्तये इमानिवक्ष्यमाणानिपंचकारणानिमेवचनान्निबोध जा
नीहि आत्मनःकर्तृत्वाभिमाननिवृत्त्यर्थं अवश्यमेतानिज्ञातव्यानीत्येवंतेषांस्तुत्यर्थमाह सम्यक्ख्यायतेज्ञायतेपरमात्माऽनेनेतिसांख्यम् कृतंकर्मत-
स्यांतःसमाप्तिरस्मिन्निति कृतांतः तस्मिन्वेदांतसिद्धांत इत्यर्थः यद्वा संख्यायंतेगण्यंतेतत्वान्यस्मिन्निति सांख्यम् कृतः अंतोनिर्णयोयस्मिन्निति-
कृतांतम् सांख्यशास्त्रमेव तस्मिन्प्रोक्तानि अतः सम्यक्निबोधेत्यर्थः १३ ५ ८ ७

तानेवाह अधिष्ठानमिति अधिष्ठानंशरीरम् कर्ताचिज्जडग्रंथिरहंकारः पृथग्विधमनेकप्रकारंकरणंचक्षुःश्रोत्रादि विविधाश्चकार्यतः स्वरूपतश्चपृथ-
ग्विधाश्चेष्टाः प्राणापानादीनांव्यापाराः अत्रचएतेष्वेव पंचमंदैवंचकारकंचक्षुराद्यनुग्राहकमादित्यादि सर्वप्रेरकोंऽतर्यामीवा १४ एतेषामेवसर्वकर्महेतुत
माह शरीरेति यथोक्तैःपंचभिःप्रारभ्यमाणंकर्मत्रिष्वेवांतर्भाव्यम् शरीरवाङ्मनोभिरित्युक्तं शारीरं वाचिकंमानसंचत्रिविधंकर्मेतिप्रसिद्धेः शरीरादिभिर्य
द्यत्कर्मधर्म्यंवाकरोतिनरः तस्यसर्वस्यकर्मणः एतेपंचहेतवः १५ ततःकिमतआह तत्रेति तत्रसर्वस्मिन्कर्मणिएतेपंचहेतवइत्येवंसतिकेवलंनिरुपाधिक

अधिष्ठानंतथाकर्ताकरणंचपृथग्विधम् विविधाश्चपृथक्चेष्टादैवंचैवात्रपंचमम् १४ शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्मप्रारभतेनरः न्याय्यंवावि
परीतंवापंचैतेतस्यहेतवः १५ तत्रैवंसतिकर्तारमात्मानंकेवलंतुयः पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्नसपश्यतिदुर्मतिः १६ तस्यनाहंकृतोभा
वोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते हत्वापिसइमाल्लोकान्नहंतिननिबध्यते १७

मसंगमात्मानंतुयःकर्तारंपश्यति शास्त्राचार्योपदेशात्यागेनासंस्कृतबुद्धि
त्वात् दुर्मतिरसौसम्यक्नपश्यति १६ कस्तर्हिसन्मतिः यस्यकर्मलेपोनास्तीत्युक्तमित्यपेक्षायामाह यस्येति अहमितिकृतोऽहंकर्तेत्येवंभूतोभावोऽभिप्रा-
योयस्यनास्ति यद्वा अहंकृतोऽहंकारस्ययःभावः कर्तृत्वाभिनिवेशोयस्यनास्ति शरीरादीनामेवकर्मकर्तृत्वालोचनादित्यर्थः अतएवयस्यबुद्धिर्नलिप्यते इष्टा
निष्टबुद्ध्याकर्मफलेनसज्जते अतएवंभूतोदेहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शी इमाल्लोकान्सर्वानपिप्राणिनोलोकदृष्ट्याहत्वाऽपिविविक्ततयास्वदृष्ट्यानहंति नचतत्-
फलैर्निबध्यते बंधनंनप्राप्नोति किंपुनःसत्वशुद्धिद्वाराऽपरोक्षज्ञानोत्पत्तिहेतुभिःकर्मभिःतस्यबंधशंकेत्यर्थः तदुक्तम् ब्रह्मण्याधायकर्माणिसंगंत्यक्त्वा
करोतियः लिप्यतेनसपापेनेति १७

हत्वापि न हंति न निबध्यत इत्येनदेवोपपादयितुं कर्मचोदनायाः कर्माश्रयस्य च कर्मफलादीनां च त्रिगुणात्मकत्वात् निर्गुणस्यात्मनः तत्संबंधो नास्तीत्यभिप्रा
येण कर्मचोदनां कर्माश्रयं चाह ज्ञानमिति ज्ञानमिष्टसाधनमेतदिति बोधः ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्म परिज्ञाता एवंभूतज्ञानाश्रयः एवं त्रिविधा कर्मचोदना चो
द्यते प्रवर्त्यतेऽनयेति चोदना ज्ञानादित्रितयं कर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः यद्वा चोदनेति विधिरुच्यते तदुक्तं भट्टैः चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिन इति
ततश्चायमर्थः उक्तलक्षणं त्रिगुणात्मकं ज्ञानादित्रयमवलंब्य कर्मविधिः प्रवर्तत इति तदुक्तम् त्रैगुण्यविषया वेदा इति तथा च करणं साधकतमं कर्म कर्तुरीप्सिततं
मम् कर्ता क्रियानिवर्तकः कर्म संगृह्यतेऽस्मिन्निति कर्मसंग्रहः करणादित्रिविधं कारकं क्रियाश्रय इत्यर्थः संप्रदानादिकारकत्रयं तु परंपरया क्रियानिवर्तकमेव केव-

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः १८ ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः प्रोच्यते गुणसंख्याने
यथावच्छृणु तान्यपि १९

लं तु साक्षात् क्रियायाः आश्रयः अतः करणादित्रितयमेव क्रियाश्रय इत्युक्तम् १८ ततः किमत आह ज्ञानमिति गुणाः सम्यक्का
र्यभेदेन संख्यायंते प्रतिपाद्यंतेऽस्मिन्निति गुणसंख्यानं सांख्यशास्त्रं तस्मिन् ज्ञानं च कर्म च कर्ता च प्रत्येकं सत्वादिगुणभेदेन त्रिधैवोच्यते तान्यपि ज्ञानादीनि वक्ष्य
माणानि यथावत् शृणु त्रिधैवेत्येवकारेण गुणत्रयोपाधिव्यतिरेकेणात्मनः स्वतः कर्तृत्वादिप्रतिषेधार्थः चतुर्दशेऽध्याये तत्र सत्वं निर्मलत्वादित्यादि गुणानां बं
धकत्वप्रकारो निरूपितः सप्तदशेऽध्याये यजंते सात्विका देवानित्यादिना गुणकृतं त्रिविधस्वभावनिरूपणेन रजस्तमःस्वभावं परित्यज्य सात्विकाहारादिसेव-
या सात्विकस्वभावः संपादनीय इत्युक्तम् इह तु क्रियाकारकफलादीनामात्मसंबंधो नास्तीति दर्शयितुं सर्वेषां त्रिगुणात्मकत्वमुच्यत इति विशेषो ज्ञातव्यः १९

तत्रज्ञानस्यसात्विकादित्रैविध्यमाह सर्वभूतेष्विति त्रिभिः सर्वेषुभूतेषुब्रह्मादिस्थावरांतेषुविभक्तेषुपरस्परं व्यावृत्तेषु अविभक्तमनुस्यूतंएकम
व्ययंनिर्विकारंभावंपरमात्मतत्वंयेनज्ञानेनेक्षते आलोचयति तज्ज्ञानंसात्विकंविद्धि २० राजसंज्ञानमाह पृथक्त्वेनेति पृथक्त्वेनतुयज्ज्ञानंइत्य
स्यैवविवरणंसर्वेषुभूतेषु देहेषुनानाभावान्वस्तुतएवानेकान् क्षेत्रज्ञान्पृथग्विधान् सुखीदुःखीत्यादिरूपेणविलक्षणान्येनज्ञानेन वेत्तितत्ज्ञानंरा-
जसंविद्धि २१ तामसंज्ञानमाह यत्त्विति एकस्मिन्कार्येदेहेप्रतिमादौवाकृत्स्नवत् परिपूर्णवत् संसक्तमेतावानेवात्माईश्वरोवेत्यभिनिवेशयुक्तम्

सर्वभूतेषुयेनैकंभावमव्ययमीक्षते अविभक्तंविभक्तेषुतज्ज्ञानंविद्धिसात्विकम् २० पृथक्त्वेनतुयज्ज्ञानंनानाभावान्पृथग्विधा
न् वेत्तिसर्वेषुभूतेषुतज्ज्ञानंविद्धिराजसम् २१ यत्तुकृत्स्नवदेकस्मिन्कार्येसक्तमहेतुकम् अतत्वार्थवदल्पंचतत्तामसमुदाहृतम्
२२ नियतंसंगरहितमरागद्वेषतःकृतम् अफलप्रेप्सुनाकर्मयत्तत्सात्विकमुच्यते २३

अहैतुकंनिरूपपत्तिकम् अतत्वार्थवत् परमार्थावलंबनशून्यम् अतएवाल्पंतुच्छम् अल्पविषयत्वादल्पफलत्वाच्चयदेवंभूतंज्ञानंतत्तामसमुदा
हृतम् २२ इदानींत्रिविधंकर्माह नियतमितित्रिभिः नियतंनित्यतयाविहितंसंगरहितमभिनिवेशशून्यम् अरागद्वेषतःपुत्रादिप्रीत्यावाशत्रु
द्वेषेणवायत्कृतंनभवति फलंप्राप्तुमिच्छतीतिफलप्रेप्सुः तद्विलक्षणेननिष्कामेनकर्त्रायत्कृतंकर्मतत्सात्विकमुच्यते २३ ५ ५

राजसंकर्माह यत्त्विति यत्तुकर्मकामेप्सुनाफलंप्राप्तुमिच्छतासाहंकारेणवामत्समः कोन्यःश्रोत्रियोऽस्तीत्येवंनिरूढाहंकारयुक्तेनचक्रियते यत्त्वपुनर्ब
हुलायासंश्रमितक्लेशयुक्तंतत्कर्मराजससमुदाहृतम् २४ तामसंकर्माह अनुबंधमिति अनुबध्यतइत्यनुबंधः पश्चाद्भाविशुभाशुभम् क्षयंवित्तव्ययं-
हिंसांपरपीडांच पौरुषंस्वसामर्थ्यंवा अनवेक्ष्य अपर्यालोच्य केवलंमोहादेवयत्कर्मारभ्यते तत्तामससमुदाहृतम् २५ कर्तारंत्रिविधमाह मुक्तसंग
इतित्रिभिः मुक्तसंगः त्यक्ताभिनिवेशः अनहंवादीगर्वोक्तिरहितः धृतिः धैर्यम् उत्साहः उद्यमः ताभ्यांसमन्वितःयुक्तः आरब्धस्यकर्मणःसिद्धावसिद्धौ

यत्तुकामेप्सुनाकर्मसाहंकारेणवापुनः क्रियतेबहुलायासंतद्राजसमुदाहृतम् २४ अनुबंधंक्षयंहिंसामनवेक्ष्यचपौरुषम् मोहादार
भ्यतेकर्मयत्तत्तामससमुदाहृतम् २५ मुक्तसंगोनहंवादीधृत्युत्साहसमन्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्तासात्विकउच्यते २६ रागीकर्म
फलप्रेप्सुर्लुब्धोहिंसात्मकोऽशुचिः हर्षशोकान्वितःकर्ताराजसःपरिकीर्तितः २७ अयुक्तःप्राकृतःस्तब्धःशठोनैष्कृतिकोऽलसः विषा
दीदीर्घसूत्रीचकर्तातामसउच्यते २८

चनिर्विकारोहर्षविषादशून्यःएवंभूतःकर्तासात्विकउच्यते २६ राजसंकर्तारमाह रागीति रागीपुत्रादिप्रीतिमा
न्कर्मफलप्रेप्सुःकर्मफलकामीलुब्धः परस्वाभिलाषीहिंसात्मकोमारकस्वभावः अशुचिः विहितशौचशून्यः लाभालाभयोर्हर्षशोकाभ्यामन्वितःकर्तारा-
जसः २७ तामसंकर्तारमाह अयुक्तइति अयुक्तः अनवहितः प्राकृतःविवेकशून्यःस्तब्धोऽनम्रः शठः शक्तिगूहनकारी नैष्कृतिकःपरावमानी अलसः
अनुद्यमशीलः विषादीशोकशीलः यत् अद्यवाश्वोवाकार्यंतन्मासेनापिनसंपादयतियःसदीर्घसूत्रीएवंभूतःकर्तातामसः कर्तृत्रैविध्येनैवज्ञातु

रपित्रैविध्यमुक्तम् कर्मत्रैविध्येनचज्ञेयस्यापित्रैविध्यमुक्तंवेदितव्यं बुद्धेस्त्रैविध्येन करणस्यापिउक्तं भविष्यति २८ इदानींबुद्धेर्धृतेश्चापित्रैवि-
ध्यंप्रतिजानीते बुद्धेरितिस्पष्टार्थः २९ तत्रबुद्धेस्त्रैविध्यमाह प्रवृत्तिंचेतित्रिभिः प्रवृत्तिंच धर्मेनिवृत्तिंचाधर्मेयस्मिन्देशे कालेचयत्कार्यमकार्यंच भयाभ
येकार्याकार्यनिमित्तावर्थानर्थौ कथंबंधः कथंवामोक्षइतियाबुद्धिः अंतःकरणं वेत्तिसासात्त्विकी यथाधुमान्वेत्तीतिवक्तव्येकरणेकर्तृत्वोपचारः काष्ठानि
पचतीतिवत् ३० राजसींबुद्धिमाह ययेति अयथावत्संदेहास्पदत्वेनेत्यर्थः स्पष्टमन्यत् ३१ तामसींबुद्धिमाह अधर्ममिति विपरीतग्राहिणीबुद्धिः ता

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैवगुणतस्त्रिविधंशृणु प्रोच्यमानमशेषेणपृथक्त्वेनधनंजय २९ प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचकार्याकार्येभयाभये
बंधंमोक्षंचयावेत्ति बुद्धिः सापार्थसात्त्विकी ३० ययाधर्ममधर्मंच कार्यंचाकार्यमेवच अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सापार्थरा
जसी ३१ अधर्मंधर्ममितियामन्यतेतमसावृता सर्वार्थान्विपरीतांश्चबुद्धिः सापार्थतामसी ३२ धृत्यायया धारयतेमनः
प्राणेंद्रियक्रियाः योगेनाव्यभिचारिण्याधृतिः सापार्थसात्त्विकी ३३

मसीत्यर्थः बुद्धिरंतःकरणंपूर्वोक्तम् ज्ञानंतु तद्वृत्तिः धृति-
रपि तद्वृत्तिरेव यद्वा अंतःकरणस्य धर्मिणो बुद्धिरप्यध्यवसायलक्षणा वृत्तिरेव इच्छाद्वेषादीनां तद्वृत्तीनां बहुत्वेपि धर्माधर्मोभयसाधनत्वे
प्राधान्यादेतासांत्रैविध्यमुक्तम् उपलक्षणंचैतदन्यासाम् ३२ इदानींधृतेस्त्रैविध्यमाह धृत्येतित्रिभिः योगेनचित्तैकाग्र्येण हेतुना अव्यभिचा
रिण्याविषयांतरमधारयंत्यायया धृत्यामनसः प्राणस्येंद्रियाणांचक्रियाधारयते नियच्छति साधृतिः सात्त्विकी ३३ ७ ७

राजसीं धृतिमाह यया त्विति यया धृत्या धर्मार्थकामान् प्राधान्येन धारयते न विमुंचति तत्प्रसंगेन फलाकांक्षी च भवति सा राजसी धृतिः ३४
तामसीं धृतिमाह ययेति दुष्टा अविवेकबहुला मेधा यस्य सः दुर्मेधाः पुरुषः यया धृत्या स्वप्नादीन्न विमुंचति पुनः पुनरावर्तयति स्वप्नो ऽत्र निद्रा सा
धृतिस्तामसी ३५ सुखस्यापि त्रैविध्यं प्रतिजानीते अर्धेन सुखमिति स्पष्टार्थः तत्र सात्विकं सुखमाह अभ्यासादिति सार्द्धेन यत्र यस्मिन्सुखे अ
भ्यासादतिपरिचयाद्रमते न तु विषयसुख इव सहसा रतिं प्राप्नोति यस्मिन् रममाणश्च दुःखस्यांतमवसानं नितरां गच्छति ३६ कीदृशं तत्

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयते ऽर्जुन प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ३४ यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमे
व च न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ३५ सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखांतं च निग-
च्छति ३६ यत्तदग्रे विषमिव परिणामे ऽमृतोपमम् तत्सुखं सात्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ३७ विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रे ऽमृ
तोपमम् परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ३८ यत्तदिति यत्तत्किमपि अग्रे प्रथमं विषमिव मनःसंयमाधीनत्वात् दुःखावहमि
व भवति परिणामे त्वमृतसदृशं आत्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिः तस्याः प्रसादेन रजस्तमोमलत्यागेन स्वच्छतया ऽवस्थानं ततो जातं यत्सुखं तत्सा
त्विकं प्रोक्तं योगिभिः ३७ राजसं सुखमाह विषयेंद्रियेति विषयाणामिंद्रियाणां च संयोगात् यत्तत्प्रसिद्धम् स्त्रीसंगादिसुखं अमृतमुपमा यस्य
तादृशं भवति अग्रे प्रथमं परिणामे तु विषतुल्यम् इहामुत्र च दुःखहेतुत्वात् तत्सुखं राजसं स्मृतम् ३८ ७८

तामसंसुखमाह यदग्रेप्रथमक्षणे अनुबंधेचपश्चादपियत्सुखमात्मनोमोहकरं तदेवाह निद्राचालस्यंचप्रमादश्चकर्तव्यार्थविधानराहि
त्येनमनोराज्यमेतेभ्यउत्तिष्ठतियत्सुखंतत्तामसमुदाहृतम् ३९ अनुक्तमपिसंगृह्णन्प्रकरणार्थमुपसंहरति नतदस्तीति एभिःप्रकृतिसंभवैः
सत्वादिभिर्गुणैर्मुक्तंहीनंसत्वंप्राणिजातमन्यद्वायत्स्यात्तत्पृथिव्यांमनुष्यलोकादिषुदिविदेवेषुचक्कापिनास्तीत्यर्थः ४० ननुचयद्येवंसर्वमपि
क्रियाकारकफलादिकंप्राणिजातंचत्रिगुणात्मकमेव कथंतर्ह्यस्यमोक्षइत्यपेक्षायांस्वस्वाधिकारविहितैः कर्मभिःपरमेश्वराराधनात्तत्प्र-

यदग्रेचानुबंधेचसुखंमोहनमात्मनः निद्रालस्यप्रमादोत्थंतत्तामसमुदाहृतम् ३९ नतदस्तिपृथिव्यांवादिविदेवेषुवापुनः
सत्वंप्रकृतिजैर्मुक्तंयदेभिःस्यात्त्रिभिर्गुणैः ४० ब्राह्मण क्षत्रियविशांशूद्राणांचपरंतप कर्माणिप्रविभक्तानिस्वभावप्रभवैर्गुणैः
४१

सादलब्धज्ञानेनेत्येवंसर्वगीतार्थसारंसंगृह्यप्रदर्शयितुंप्रकरणांतरमारभते ब्राह्मणेत्यादियावदध्यायसमाप्ति हेपरंतपशत्रुतापन ब्राह्मणा-
नांक्षत्रियाणांविशांचशूद्राणांचकर्माणिप्रविभक्तानिप्रकर्षेणविभागतोविहितानि शूद्राणांसमासात् पृथक्करणंद्विजत्वाभावेन वैलक्षण्यात्
विभागोपलक्षणमाह स्वभावःसात्विकादिःप्रभवतिप्रादुर्भवतियेभ्यस्तैर्गुणै रुपलक्षणभूतैः यद्वा स्वभावःपूर्वजन्मसंस्कारः तस्मात्प्रादुर्भूतै
रित्यर्थः तत्रसत्वप्रधानाःब्राह्मणाःसत्वोपसर्जनरजःप्रधानाःक्षत्रियाः तमउपसर्जनरजःप्रधानाःवैश्याः रजउपसर्जनतमःप्रधानाःशूद्राः
४१

तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकानि कर्माण्याह शम इति शमः चित्तोपरमः दमो बाह्येंद्रियोपरमः तपः पूर्वोक्तं शारीरादि शौचं बाह्याभ्यंतरम् क्षांतिः क्ष
मा आर्जवमवक्रता ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवः आस्तिक्यमस्ति परलोक इति निश्चयः एतच्छमादि ब्राह्मणस्य स्वभावाज्जातं कर्म ४२ क्षत्रि
यस्य स्वाभाविकानि कर्माण्याह शौर्यमिति शौर्यं पराक्रमः तेजः प्रागल्भ्यम् धृतिर्धैर्यम् दाक्ष्यं कौशल्यम् युद्धे चाप्यपलायनमपराङ्मुखता दा
नमौदार्यम् ईश्वरभावो नियमनशक्तिः एतत्क्षात्रियस्य स्वभावजं कर्म ४३ वैश्यशूद्रयोः कर्माह कृषीति कृषिः कर्षणम् गाः रक्षतीति गोरक्षः त-

शमो दमस्तपः शौचं क्षांतिरार्जवमेव च ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ४२ शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चा
प्यपलायनम् दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ४३ कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् परिचर्यात्मकं कर्म शू
द्रस्यापि स्वभावजम् ४४ स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छृणु ४५

स्य भावो गोरक्ष्यम् पशुपाल्यमित्यर्थः वाणिज्यं क्रयविक्रयादि एतद्वैश्यस्य स्वभावजं कर्म त्रैवर्णिकपरिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजं कर्म
४४ एवंभूतस्य ब्राह्मणादिकर्मणो ज्ञानहेतुत्वमाह स्वे स्वे इति स्वस्वाधिकारविहिते कर्मणि अभिरतः परिनिष्ठितो नरः संसिद्धिं ज्ञानयोग्यतां
लभते कर्मणां ज्ञानप्राप्तिप्रकारमाह स्वकर्मेति सार्द्धेन स्वकर्मपरिनिष्ठितो यथा येन प्रकारेण तत्वज्ञानं लभते तं प्रकारं शृणु ४५

तमेवाह यतइति यतोंऽतर्यामिणः परमेश्वरात् भूतानां प्राणिनां प्रवृत्तिश्चेष्टा भवति येन कारणात्मना सर्वमिदं विश्वं ततं व्याप्तं तमीश्वरं स्व
कर्मणाभ्यर्च्य पूजयित्वा सिद्धिं लभते मनुष्यः ४६ स्वकर्मणेति विशेषणस्य फलमाह श्रेयानिति विगुणोऽपि स्वधर्मः सम्यगनुष्ठिताद
पि परधर्माच्छ्रेष्ठः नच बंधुवधादियुक्ता युद्धादेः स्वधर्माद्भिक्षाटनादि परधर्मः श्रेष्ठ इति मंतव्यम् यतः स्वभावेन पूर्वोक्तेन नियमितं नि

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः ४६ श्रेयान्स्वधर्मो विगु-
णः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ४७ सहजं कर्म कौंतेय सदोषमपि न-
त्यजेत् सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृतः ४८

यमेनोक्तं कर्म कुर्वन् किल्बिषं नाप्नोति ४७ यद्विपुनः सांख्यदृष्ट्या-
स्वधर्मे हिंसालक्षणं दोषं मत्वा परधर्मं श्रेष्ठं मन्यसे तर्हि सदोषत्वं परधर्मेपि तुल्यमित्याशयेनाह सहजमिति सहजं स्वभावविहितं कर्म
सदोषमपि न त्यजेत् हि यस्मात् सर्वेऽप्यारंभाः दृष्टार्थानि सर्वाण्यपि कर्माणि दोषेण केनचिदावृताः व्याप्ता एव यथा सहजेन धूमेनाग्निरावृतः तद्व
त् अतो यथाग्नेर्धूमरूपं दोषमपाकृत्य प्रताप एव तमः शीतादिनिवृत्तये सेव्यते तथा कर्मणोपि दोषांशं विहाय गुणांश एव सत्वशुद्धये सेव्यत इत्यर्थः
४८

नतु कथं कर्मणि क्रियमाणे दोषांशप्रहाणेन गुणांश एव संपत्स्यत इत्यपेक्षायामाह असक्तेति असक्ता संगशून्या बुद्धिर्यस्य जितात्मानि
रहंकारः विगतास्पृहा फलविषया इच्छा यस्मात्सः एवंभूतेन सत्यागः सात्विको मत इत्येवं पूर्वोक्तेन कर्मासक्तितत्फलयोस्त्यागलक्ष
णेन संन्यासेन नैष्कर्म्यसिद्धिं सर्वकर्मनिवृत्तिलक्षणां सिद्धिं सत्वशुद्धिमधिगच्छति यद्यपि संगफलयोस्त्यागेन कर्मानुष्ठानमपि नैष्क
र्म्यमेव कर्तृत्वाभिनिवेशाभावात् तदुक्तम् नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्वविदित्यादि श्लोकचतुष्टयेन तथाप्यनेनोक्तलक्ष-

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ४९ सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नो
ति निबोध मे समासेनैव कौंतेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ५० बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च शब्दादीन्विषयां
स्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ५१

णेन संन्यासेन परमां नैष्कर्म्यसिद्धिम् सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशीत्येवंलक्षणां
पारमहंस्यां परिचर्यायां प्राप्नोति ४९ एवंभूतस्य परमहंसस्य ज्ञाननिष्ठया ब्रह्मभावप्रकारमाह सिद्धिं प्राप्त इति षड्भिः नैष्कर्म्यसि
द्धिं प्राप्तः सन् यथा येन प्रकारेण ब्रह्म प्राप्नोति तथा तं प्रकारं संक्षेपेणैवमे वचनान्निबोध ५० तदेवाह बुद्ध्येति उक्तेन प्रकारेण विशु
द्धया पूर्वोक्तया सात्विकबुद्ध्या युक्तः धृत्या सात्विक्या आत्मानं कार्यकारणसंघातं तामेव बुद्धिं नियम्य निश्चलां कृत्वा शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा
तद्विषयो रागद्वेषौ च व्युदस्य बुद्ध्या विशुद्धया युक्त इत्यादीनां ब्रह्मभूयाय कल्पत इति तृतीयेनान्वयः ५१ ६ ६७

किंच विविक्तसेवीशुद्धदेशावस्थायी लघ्वाशीमितभोजी एतैरुपायैर्यतवाक्कायमानसः संयतवाक्देहचित्तोभूत्वानित्यंसर्वदाध्यानेन
योयोगो ब्रह्मसंस्पर्शः तत्परःसन् ध्यानाविच्छेदार्थंपुनःपुनर्दृढंवैराग्यंसम्यगुपाश्रितोभूत्वा ५२ किंच अहंकारमिति ततश्चविरक्तोह
मित्याद्यहंकारं बलंदुराग्रहं दर्पं योगबलादुन्मार्गप्रवृत्तिलक्षणं प्रारब्धवशात्प्राप्यमाणेष्वपि विषयेषु कामंक्रोधंपरिग्रहंचविमुच्यवि-
शेषेणत्यक्त्वा बलादापन्नेषुनिर्ममःसन् शांतःपरमुपशांतिप्राप्तोब्रह्मभूयाय ब्रह्माहमितिनैश्चल्येनावस्थानायकल्पते योग्योभवति

विविक्तसेवीलघ्वाशीयतवाक्कायमानसः ध्यानयोगपरोनित्यंवैराग्यंसमुपाश्रितः ५२ अहंकारं बलंदर्पंकामंक्रोधंप
रिग्रहम् विमुच्यनिर्ममःशांतोब्रह्मभूयायकल्पते ५३ ब्रह्मभूतःप्रसन्नात्मानशोचतिनकांक्षति समःसर्वेषुभूतेषुम
द्भक्तिंलभतेपराम् ५४ भक्त्यामामभिजानाति यावान्यश्चास्मितत्वतः ततोमांतत्वतोज्ञात्वाविशतेतदनंतरम् ५५

५३ ब्रह्माहमित्येवंनैश्चल्येनावस्थानस्यफलमाह ब्रह्मभूतइति ब्रह्मभूतः ब्रह्मण्यवस्थितःप्रसन्नचित्तोनष्टंनशोचतिनचाप्राप्तंकांक्षति
देहाद्यभिमानाभावात् अतएवसर्वेष्वपिभूतेषुसमःसन् रागद्वेषादिकृतविक्षेपाभावात् सर्वभूतेषुमद्भावनालक्षणांपरांभक्तिंलभते५४
ततश्च भक्त्यामामिति तयाचपरयाभक्त्यातत्वतोमामभिजानाति कथंभूतम् यावान् सर्वव्यापी यश्चास्मिसच्चिदानंदघनःतथा
भूतं ततश्चमामेवंतत्वतोज्ञात्वातदनंतरंतस्यज्ञानस्याप्युपरमेसतिमांविशते परमानंदरूपोभवतीत्यर्थः ५५ ८७

स्वकर्मभिः परमेश्वराराधनाद्युक्तं मोक्षप्रकारमुपसंहरति सर्वकर्माणीति सर्वकर्माणि नित्यनैमित्तिकानि च कर्माणि पूर्वोक्तक्रमेण मद्व्यपा
श्रयः सन् कुर्वाणः अहमेव व्यपाश्रयः आश्रयणीयः न तु स्वर्गादिफलं यस्य सः मम प्रसादाच्छाश्वतं अनादि अव्ययं नित्यं सर्वोत्कृष्टं पदं प्राप्नोति
५६ यस्मादेवं तस्मात् चेतसेति सर्वकर्माणि चेतसा मयि संन्यस्य समर्प्य मत्परः अहमेव परः प्राप्यः पुरुषार्थो यस्य सः व्यवसायात्मिकया बु
द्ध्या योगमाश्रित्य सततं कर्मानुष्ठानकाले ऽपि ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविरिति न्यायेन मय्येव चित्तं यस्य सः तथाभूतो भव ५७ ततो यद्भविष्यति तच्छृणु

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ५६ चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य
मत्परः बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ५७ मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्य
सि विनंक्ष्यसि ५८ यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ५९

मच्चित्त इति मच्चित्तः सन् मत्प्रसादात्सर्वाण्यपि दुर्गाणि दुस्तराणि संसारिकाणि दुःखानि तरिष्यसि विपक्षे दोषमाह अथ चे यदि पुनः त्वमहंका
रात् ज्ञातृत्वाभिमानात् मदुक्तमेतत् न श्रोष्यसि तर्हि विनंक्ष्यसि पुरुषार्थाद्भ्रश्यसे ५८ कामं विनंक्ष्यामि न तु बंधुभिर्युद्धं करिष्यामी-
ति चेत्तत्राह यदिति मदुक्तमनादृत्य केवलमहंकारमवलंब्य युद्धं न करिष्यामीति त्वं यन्मन्यसे अध्यवस्यसि एष ते अध्यवसायो मि
थ्यैव अस्वतंत्रत्वात्तव तदेवाह प्रकृतिस्त्वां रजोगुणरूपेण परिणता सती नियोक्ष्यति युद्धे प्रवर्तयिष्यत्येव ५९

किंच स्वभावेति स्वभावः क्षात्रियत्त्वेहेतुः पूर्वकर्मसंस्कारः तस्माज्जातेन स्वकीयेन कर्मणाशौर्यादिनापूर्वोक्तेन निबद्धोयंत्रितःत्वंमो
हाद्यत्कर्मयुद्धलक्षणंकर्तुंनेच्छसि अवशोऽपितत्कर्मकरिष्यस्येव ६० तदेवंश्लोकद्वयेनसांख्यादिमतेनप्रकृतिपारतंत्र्यंकर्मपार
तंत्र्यंचोक्तम् इदानींस्वमतमाह ईश्वरइतिद्वाभ्याम् सर्वभूतानांहृदयमध्येईश्वरोंतर्यामीतिष्ठति किंकुर्वन् सर्वाणिभूतानिमाय-
यानिजशक्त्याभ्रामयन् तत्तत्कर्मसुप्रवर्तयन् यथादारुयंत्रमारूढानिकृत्रिमाणिभूतानिसूत्रधारोलोकेभ्रामयतितद्वत् तथायंत्रा

स्वभावजेनकौंतेयनिबद्धःस्वेनकर्मणा कर्त्तुंनेच्छसियन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपितत् ६० ईश्वरःसर्वभूतानांहृद्देशेऽर्जुन
तिष्ठति भ्रामयन्सर्वभूतानियंत्रारूढानिमायया ६१ तमेवशरणंगच्छसर्वभावेनभारत तत्प्रसादात्परांशांतिंस्थानंप्राप्स्यसि
शाश्वतम् ६२

णिशरीराण्यारूढानिभूतानिदेहाभिमानिनोजीवान्भ्रामयन्नित्यर्थः तथाचश्वेताश्वतराणांमंत्रः एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढः
सर्वव्यापीसर्वभूतांतरात्मा कर्माध्यक्षःसर्वभूताधिवासःसाक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेति अंतर्यामीब्राह्मणंच आत्मनितिष्ठन्नात्मानमंतरोय
मिति यआत्मानंवेद यस्यात्माशरीरम् एषतआत्मांऽतर्याम्यमृतइत्यादि ६१ यस्मादेवंसर्वेजीवाःपरमेश्वरतंत्रास्तस्मात् तमिति त
स्मादहंकारंपरित्यज्यसर्वभावेनसर्वात्मनातमीश्वरमेवशरणंगच्छ ततस्तस्यैवप्रसादात्परमामुपशांतिंस्थानंचपारमेश्वरंनित्यंप्राप्स्यसि
६२

सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाह इतीति इति अनेनप्रकारेणतेतुभ्यंसर्वज्ञेनपरमकारुणिकेनमयाज्ञानमारव्यातमुपदिष्टम् कथंभूतम् गुह्या
त् गोप्यात् रहस्यमंत्रयोगादिज्ञानादपिगुह्यतरम् एतन्मयोपदिष्टंगीताशास्त्रमशेषतोविमृश्यपर्यालोच्यपश्चाद्यथेच्छसितथाकुरु एत
स्मिन्पर्यालोचितेसति तवमोहोनिवर्तिष्यतिइतिभावः ६३ अतिगंभीरंगीताशास्त्रमशेषतः पर्यालोचयितुमशक्नुवतः कृपयास्वयमे
वतस्यसारंसंगृह्यकथयति सर्वगुह्यतममितित्रिभिः सर्वेभ्योऽपिगुह्येभ्योगुह्यतमंमेवचः तत्रतत्रोक्तमपिभूयःपुनरपिवक्ष्यमाणं

इतितेज्ञानमारव्यातंगुह्याद्गुह्यतरंमया विमृश्यैतदशेषेणयथेच्छसितथाकुरु ६४ सर्वगुह्यतमंभूयः शृणुमेपरमं
वचः इष्टोऽसिमेदृढमितिततोवक्ष्यामितेहितं ६४ मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु मामेवैष्यसिसत्यंतेप्रति-
जानेप्रियोसिमे ६५

शृणुपुनःपुनःकथनेहेतुमाह दृढमत्यंतंमेममत्वमिष्टः प्रियोसीतिमत्वा ततएवहेतोस्तेहितंवक्ष्यामि य
द्वा त्वंममेष्टोसि मयावक्ष्यमाणंचदृढंसर्वप्रमाणोपेतमितिनिश्चित्य ततस्तेवक्ष्यामीत्यर्थः दृढमतिरितिकेचित्पठंति ६४ तदेवाह म
न्मनाइति मन्मनाभवमच्चित्तोभव ममैवभक्तोभव मद्यजनशीलोभव मामेवनमस्कुरु एवंवर्तमानस्त्वंमत्प्रसादाल्लुब्धज्ञानेनमामेवै
ष्यसि प्राप्स्यसि अत्रचसंशयंमाकार्षीः त्वंहिमेप्रियोसि अतः सत्यंयथाभवत्येवंतुभ्यमहंप्रतिजाने प्रतिज्ञांकरोमि ६५ ७८

ततोपिगुह्यतममाह सर्वधर्मानिति मद्भक्त्यैवसर्वंभविष्यतीतिदृढविश्वासेनविधिकैंकर्यंत्यक्त्वामदेकशरणोभव एवंवर्तमानःकर्म
त्यागनिमित्तंपापंस्यादितिमाशुचः शोकंमाकार्षीः यतस्त्वांमदेकशरणंसर्वपापेभ्योहंमोचयिष्यामि ६६ एवंगीतार्थतत्त्वमुपदिश्यतत्
संप्रदायप्रवर्तनेनियममाह इदमिति इदंगीतातत्त्वंतेत्वया अतपस्काय स्वधर्माननुष्ठानहीनायनवाच्यम् नचाभक्ताय गुरौ ईश्वरे
चभक्तिशून्याय कदाचिदपिनवाच्यम् नचाशुश्रूषवेपरिचर्यामकुर्वतेश्रोतुमनिच्छतेवानवाच्यम् मांपरमेश्वरंयोभ्यसूयति मनुष्य

सर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणंव्रज अहंत्वांसर्वपापेभ्योमोक्षयिष्यामिमाशुचः ६६ इदंतेनातपस्कायनाभक्तायकदा-
चन नचाशुश्रूषवेवाच्यंनचमांयोभ्यसूयति ६७ यइदंपरमंगुह्यंमद्भक्तेष्वभिधास्यति भक्तिंमयिपरांकृत्वामामेवैष्यत्य
संशयः ६८ नचतस्मान्मनुष्येषुकश्चिन्मेप्रियकृत्तमः भवितानचमेतस्मादन्यःप्रियतरोभुवि ६९

दृष्ट्यादोषारोपेणनिंदति तस्मैचनवाच्यम् ६७ एतैर्दोषैर्विरहितेभ्योगीताशास्त्रोपदेष्टुःफलमाह यइति मद्भक्तेभ्योयोवक्ष्यति समयि
परांभक्तिंकरोति ततोनिःसंशयःसन् मामेवप्राप्नोति ६८ किंचनचेति तस्मान्मद्भक्तेभ्योगीताशास्त्रमाख्यातुःसकाशात् अन्यो
मनुष्येषुमध्येकश्चिदपिममप्रियकृत्तमः अत्यंतंपरितोषकर्तानास्ति नचकालांतरेभविता भविष्यति ममापितस्मादन्यःप्रियतरो
धुनाभुवितावन्नास्ति नचकालांतरेभविता भविष्यतीत्यर्थः ६९

पठतः फलमाह अध्येष्यतइति आवयोः कृष्णार्जुनयोः इमंधर्म्यंधर्मादनपेतं संवादंयोऽध्येष्यते जपरूपेणपठिष्यति तेनपुंसासर्वयज्ञेभ्यः श्रेष्ठ
ज्ञानयज्ञेनाहमिष्टःस्यांभवेयमितिमेमतिरिति यद्यप्यसौगीतार्थमबुध्यमानएवकेवलंजपति तथापि तच्छृण्वतोमामेवासौप्रकाशयतीतिबुद्धि
र्भवति यथालोके यदृच्छयापिकदाचित्कस्यचिन्नामगृह्णातितदासौ मामेवायमाह्वयतीतिमत्वा तत्पार्श्वमागच्छतीति तथाहमपितस्यसन्निहितोभ
वेयम् अतएवच अजामिलक्षत्रबंधुप्रमुखानां कथंचिन्नामोच्चारणमात्रेणप्रसन्नोऽस्मि तथैवतस्यापिप्रसन्नोभवेयमित्यर्थः ७० अन्यस्यजपतो-

अध्येष्यतेचयइमंधर्म्यंसंवादमावयोः ज्ञानयज्ञेनतेनाहमिष्टःस्यामितिमेमतिः ७० श्रद्धावाननसूयश्चशृणुयादपियोनरः सोऽ
पिमुक्तः शुभांल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ७१ कच्चिदेतच्छ्रुतंपार्थत्वयैकाग्रेणचेतसा कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्तेधनंजय ७२
अर्जुनउवाच नष्टोमोहःस्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्मयाच्युत स्थितोऽस्मिगतसंदेहः करिष्येवचनंतव ७३ योन्यःकश्चिच्छृणोति तस्या-

पिफलमाह श्रद्धावानिति योनरःश्रद्धायुक्तःकेवलंशृणुयात् अपिश्रद्धावानपिकश्चित्कर्मार्थिमुच्चैर्जपति अबद्धंजपतीतिवादोषदृष्टिंकरोतिति व्यावृत्यर्थमा
ह अनसूयश्चअसूयारहितोयःशृणुयात् सोऽपि सर्वैः पापैःमुक्तः सन् अश्वमेधादिपुण्यकृतांल्लोकान्प्राप्नुयात् ७१ सम्यक्बोधानुत्पत्तौपुनरुपदेक्ष्या
मीत्याशयेनाह कच्चिदिति कच्चिदितिप्रश्नार्थः अज्ञानसंमोहः तत्वाज्ञानकृतोविपर्ययः स्पष्टमन्यत् ७२ कृतार्थः सन् अर्जुनउवाच नष्टइति आत्मवि-
षयोमोहोनष्टः यतः अयमहमस्मीतिस्वरूपानुसंधानरूपास्मृतिः त्वत्प्रसादान्मयालब्धा अतःस्थितोऽस्मि युद्धायोत्थितोऽस्मि गतोधर्मविषयःसं
देहोयस्यसोहंतवाज्ञांकरोमीति ७३

तदेवंधृतराष्ट्रंप्रतिसंजयउवाच इतीति रोमहर्षणंरोमांचकरंसंवादमश्रौषम् श्रुतवानहम् स्पष्टमन्यत् ७४ आत्मनस्तच्छ्रवणेसंभावन्नामाह व्यासप्रसादादिति भगवताव्यासेन दिव्यंचक्षुःश्रोत्रादिमह्यंदत्तम् अतोव्यासस्यप्रसादादेतदहंश्रुतवानस्मि किंतदतआह परंयोगम् परत्वमाविष्करोति योगेश्वराच्छ्रीकृष्णात्स्वयमेवसाक्षात्कथयतःश्रुतवानिति ७५ किंच राजन्निति हृष्यामिरोमांचितोभवामि हर्षंप्राप्नोमीतिवा स्पष्टमन्यत् ७६ किंच तच्चेति विश्वरूपंनिर्दिशति स्पष्टमन्यत् ७७ अतस्त्वंपुत्राणांराज्यादिशंकांपरित्यजेत्याशयेनाह यत्रेति यत्रएषांपांडवानांपक्षेयोगेश्वरःश्रीकृष्णोवर्तते यत्रचपार्थोगांडीवधनुर्धरः तत्रैवश्रीःराज्यलक्ष्मीः तत्रैवविजयः तत्रैवचविभूतिःउत्तरोत्तराभिवृद्धिश्च तत्रैवनीतिर्नयोऽपितत्रैव ध्रुवानिश्चितेतिसर्वत्रसंबध्यते इतिमममतिःनिश्चयः अतइदानीमपितावत्सपुत्रस्त्वंश्रीकृष्णंशरणमुपेत्यपांडवान्प्रसाद्यसर्वस्वंचतेभ्योनिवेद्यपुत्रप्राणरक्षणंकुर्वितिभावः ७८

संजयउवाच इत्यहंवासुदेवस्यपार्थस्यचमहात्मनः संवादमिममश्रौषमद्भुतंरोमहर्षणम् ७४ व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहंपरम् योगंयोगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतःस्वयम् ७५ राजन्संस्मृत्यसंस्मृत्यसंवादमिममद्भुतम् केशवार्जुनयोःपुण्यंहृष्यामिचमुहुर्मुहुः ७६ तच्चसंस्मृत्यसंस्मृत्यरूपमत्यद्भुतंहरेः विस्मयोमेमहान्राजन्हृष्यामिचपुनःपुनः ७७ यत्रयोगेश्वरःकृष्णोयत्रपार्थोधनुर्धरः तत्रश्रीर्विजयोभूतिर्ध्रुवानीतिर्मतिर्मम ७८ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेमोक्षसंन्यासोपदेशयोगोनामाष्टादशोऽध्यायः १८ श्रीकृष्णार्पणं

भगवद्भक्तियुक्तस्य तत्प्रसादात्मबोधतः सुखं बंधविमुक्तिः स्यादिति गीतार्थसंग्रहः १ तथाहि पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया भ-
क्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुनेत्यादौ भगवदुक्ते मोक्षं प्रति साधकतमत्वश्रवणात् तदेकांतभक्तिरेव तत्प्रसादात्मज्ञानावांतरव्यापारमा
त्रयुक्तो मोक्षहेतुरिति स्फुटं प्रतीयते ज्ञानस्य भक्त्यावांतरव्यापारत्वमेव युक्तम् तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ददामि बुद्धियोगं तं येन
न मामुपयांति ते मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यत इत्यादि वचनात् तत्त्वज्ञानमेव भक्तिरित्युक्तम् समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्
भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वत इत्यादौ भेदेन निर्देशात् न चैवं सति तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेत्यादि श्रु-
ति विरोधः शंकनीयः भक्त्यावांतरव्यापारत्वात् ज्ञानस्य नहि काष्ठैः पचतीत्युक्ते ज्वालानामसाधनत्वमुक्तं भवति यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा
गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनः देहांते देवः परं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इत्यादि श्रुतिस्मृतिपुराणवचनान्येवं
सति समंजसानि भवंति तस्माद्भक्तिरेव मोक्षहेतुरिति सिद्धम् तेनैव दत्तया भक्त्या तद्गीता विवृतिः कृता स एव परमानंदस्तया प्रीणातु माधवः १
परमानंदपादाब्जरजः श्रीधारिणाधुना श्रीधरस्वामियतिना कृता गीता सुबोधिनी २ स्वभागलभ्यबलाद्विलोड्य भगवद्गीतां तदंतर्गतं तत्त्वं प्रेप्सुरु
पैति किं गुरुकृपापीयूषदृष्टिं विना अंबुस्त्वांजलिना निरस्य जलधेरादित्सुरंतर्मणीनावर्तेषु न किं निमज्जति जनः सत्कर्णधारं विना ३ इति श्रीमन्म
हाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे योगशास्त्रनिर्णी
य संन्यासादि तत्त्वनिर्णये सुबोधिन्यां टीकायां श्रीधरस्वामिकृतौ मोक्षयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः १८ समाप्तोयं ग्रंथः श्रीकृष्णार्पणमस्तु

हें पुस्तक बापुसदाशिव शेट हेगिष्टे याणी आपल्या शिळाछापखान्यांत छापिलें. मु॰ मुंबई ठिकाण हनुमान् गल्ली शके १७८३ दुर्मतिनामसंवत्सरे.

इतिसटीकाश्रीमद्भगवद्गीतासमाप्ता·

[OrderDescription]
,CREATED=30.11.19 13:40
,TRANSFERRED=2019/11/30 at 14:05:09
,PAGES=215
,TYPE=STD
,NAME=S0002223
,Book Name=M-279-SHRIMAD BHAGWAT GEETA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF

FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF

FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF

FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF

FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF

FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF

FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF

FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF

FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF

FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF

FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF

FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,